

891.99

9.28

-6 NOV 2

91.99 31

3ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՅ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒՂՂԻՉ ՏՆԻՑ

1927
ԶԱԿԿԻԿԱ

391.99

2-28

44

ՅԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑ

113

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒՂՂԻԶ ՏՆԻՑ

1001
3194

ԱԿՑ. «ԶԱԿԿՆԻԳՈՒ» ԸՆԿ

ՅԻՖԼԻՍ — 1927

16.07.2013

48973

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ
Воспоминания об Эри-
ванском Исправдоме.
«ЗАКНИГА»

ՊՈԼԻԳՐԱՖԻՊՐՈՑ
Վ. ԲՈԼՔՎԱՋԵՅԻ ԱՆՎԱՆ
ԱՎԱԿԻ ԾԵՐԵԹԵԼԻԻ Փ. № 3
Գ Լ Ա Վ Լ Ի Տ № 846
Տ Ի Ր Ա Ժ 2000

Իրերի զժրախտ բերումով յես առիթ ու-
նեցա մոտ 6 ամսվա ընթացքում բավակա-
նին ծանոթանալու Յերևանի Ուղղիչ Տան
կյանքին և այժմ յես ուզում եմ գրել հիշու-
թյուններ այդ հետաքրքիր վայրից, վորը
թեկուզ կա, գոյություն ունի և ապրում և
մեր աչքի առաջ իր յուրորինակ կյանքով,
սակայն — յես համոզված կարող եմ այս
ասել — վոչ միայն լայն մասսաները, այլ և
հասարակական կյանքով ապրող մահկանա-
ցուների գերազանց տոկոսը վոչ մի հասկա-
ցողություն չունի այդ աշխարհի մասին: Իմ
այս հիշողությունները յես այժմ գրի յեմ
առնում «հիշողությամբ», վորովհետև, զբ-
րախտաբար, ժամանակին հնարավորություն
չեմ ունեցել գրավոր «նյութեր հավաքելու»,
ինչպես այդ անում են հմուտ գրականագետ-
ները, յերբ ընկնում են վորեւ արտասովոր
աշխարհ: Անհրաժեշտ և ասել նաև, վոր յես
այստեղ պատմելու յեմ միմիայն «հիշողու-
թյուններ» և ընամ հավակնություն չունեմ
զբաղվել խորհրդային կյանքի այդ, յես կա-
սեյի՝ զարմանալի անկյան ուսումնասիրու-
թյամբ: Այս իմաստով իմ գիտողությունե-
րը կունենան անշուշտ բավականին սուբյեկ-
տիվ բնույթ, սակայն յես մխիթարում եմ

ինձ այն հույսով, վոր դրանք զուրկ չեն լինի վորոշ «մարդկային» հետաքրքրությունից: Բացի այն՝ իմ հիշողությունները յես պրի յեմ տոնում սևական հաճույքի համար, քանի վոր ինձ քաղցր տխրություն և պատում յուրաքանչյուր անգամ, յերբ յես հիշում եմ Յերևանի Ուղղիչ Տունը և այն հասարակ մարդկանց, վորոնք բավականին ժամանակ ինձ ընկերներ յեղան այդ թեկուզ և դարձանալի ու յուրորինակ, բայց այնուամենայնիվ «փակ» աշխարհում...

I. ՄՈՒՏՔԸ, ԶԱՆՁՐՈՒՅՔԸ, ՄՆՈՅԻ ՔՅԱՄԱՆՁԱՆ ՅԵՎ
ՀԱՆԵԼՈՒԿԱՅԻՆ ԾԱՓԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1926 թ. սեպտեմբերի 5-ի դիշերը, ժամը 12-ին, քրեական բավականին ծանր մի հանցանքի համար յես ձերբակալվեցի և տարվեցի Յերևանի միլիցիատան քրեական բաժինը: Ուղիղ մի շաբաթ այդտեղ մնալուց հետո, մի քամի ու փոշի յերեկո, Յերևանի միլիցիատեայի ուղեկցությամբ յես տեղափոխվեցի Ուղղիչ Տունը, վոր գտնվում է այսպես կոչված «Նոր կայարանի» դիմացը, զորանոցների կողքին:

Հարկավոր է ասել, վոր յես մինչ այդ վոչ մի հասկացողություն չունեյի մեր ուղղիչ տների մասին, վոչ մի անգամ չեյի յեղել նրանցում: Գիտեյի միայն, վոր նախկին բանտերը մեղանում վերածված են հիմա ուղղիչ տների, իսկ թե ինչ են ներկայացնում դրանք իրենցից՝ դա մուծի եր ինձ համար այնքան, վորքան մուծ ու անհրապույր եր այն յերեկոն, յերբ միլիցիատան կառքը կանգ առավ Ուղղիչ Տան փակ դարբանների առջև և յես կառքի լապտերի աղոտ լույսի ներքո կարգացի ձախ կողմից փակեցրած քառակուսի ցուցանակը: —

Ն. Գ. Ժ. Կ.
 Հ Ա Ն Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն
 ՈՒՂՂԻՋ ՏՈՒՆ

Դարբասի փոքրիկ դռան վերևը կար մի յերկաթյա թակոց, վորով և միլիցիապետը թակեց Ուղղիչ Տան դուռը: Բաղխումից անմիջապես հետո դռան ձախ կողմից բացվեց մի փոքրիկ պատուհան, վորի միջից յերևաց ղինվորականի նման մի դեմք: Ցած ձայնով ասվեցին ինչ-վոր խոսքեր, վորից հետո դուռը բացվեց և մենք մասնք Ուղղիչ Տունը — առաջ յիս, հետո միլիցիապետը: Կյանքի այլ պարագաներում աստվինս մտնելը նշան և հարգանքի, իսկ այստեղ դա, իհարկե, մի քիչ այլ իմաստ ունեւր, իբրև մարդկային հարաբերություն... Այս ամենը թողեց ինձ վրա ծայր աստիճանի ծանր, ճնշող տապալորություն. — մշուշոտ, վայրկենական զառանցանքի նման մտքիցս անցավ Ֆյոդոր Դաստակուլ «Մեռյալ Տունը» և ինձ թվաց, թե կյանքը, աշխարհը, իմ բոլոր կապերն ու ծանոթությունները, անգամ արևն ու կապուտակ յերկինքը միացին մեր յիսեից փակված դարբասի այն կողմը, իսկ թե ինչ եր ինձ սպասում դարբասի այս կողմը — դա մութն եր դեռ ինձ համար և այդ միջոթյամբ՝ ճնշող ու անձկալի:

— Դեպի ձախ, — կարգադրեց միլիցիապետը, — և մենք շուտ յեկանք դեպի ձախ և մտանք Ուղղիչ Տան հիվանդանոցը, ուր ինձ հատկացվեց այսպես կոչված «Մեկուսացման սենյակը»: Միլիցիապետը գլուխ տվեց և հեռացավ, դուռը փակվեց — և յես ֆնացի ինքս ինձ հետ՝ Մեկուսացման սենյակում: Դա մի փոքր սենյակ եր, ուր դրված կար մի յերկաթյա մահճակալ և մի նստարան: Մի բան, վոր ծայր աստիճանի ճնշող ազդեցություն և ունենում ինձ վրա — դա փոքրիկ սենյակներն են: Չգիտեմ ինչու յես սիրում եմ սրահանման, կամ սարայանման սենյակներ՝ առանց կահավորություն: Մի մահճակալ, մի նստարան, մի գրասեղան — այս և յեղել իմ ամբողջ պրետենզիան կահավորության ասպարեզում: Այնպես վոր այս տեսակետից յես այնքան ել դժգոհելու իրավունք չունեյի. պակասում եր միայն գրասեղանը, այն ել հույս ունեյի մյուս որը խնդրելու: Այլա այդ սենյակը ուներ մի այլ հարմարություն ևս, վորը կիսով չափ բռնում եր նրա հիմնական պակասության — փոքրության — տեղը: Դա — ծայր աստիճանի բարձր առաստաղն եր, — մի բան, վոր նույնպես պատճառում ե ինձ անասելի բավականություն: Միլիցիապետի հեռանալուց հետո յես առաջին հերթին չափեցի սենյակի մեծությունը. — 8 քայլ յերկարություն, 4 քայլ լայնություն: Հետո նայեցի լամպին — բարձր եր կախված: — Այնքան, վոր նույ-

նրան նաեւ աւանդական ամենաբարձրահասակ մարդը չէր կարող հասնել: «Հարկավոր և լամպը մի փոքր իջեցնել, վորպէսզի հարավորութեան լինի պարտաւել» մտածեցի յես, սակայն հետո իմացա, վոր լամպը պիտի աւելցնէ և բարձր կախված. հիմ լամպնա ինչ կալանավորներ ևն ընկնում այս «Մեկուսացման սենյակը»։ տրամադրութեան վատ ժամանակ կարող ևն իրենց վնասել... Մոռացա պատուհանը. — սենյակը ունի մի բաւականին մեծ պատուհան, վոր նայում եր զիպի բակը: Զգիտեյի՜ գիշերը կարելի՞ յի բանալ, թե վոչ: Յեւ քանի վոր նման տեղերում մարդ ավելի շուտ տրամադրվում և արգելված բաներ յինթադրելու — վորոշեցի, վոր յերևի, արգելված և, և իմ պատուհանից բացվող պանորամայի ուսումնասիրութեան խնդիրը թողեցի հետեյալ որվան, յիբր հիմնովին կծանոթանամ Ուղղիչ Տան ներքին կողմերին:

— Ահա և Ուղղիչ Տունը, — մտածեցի յես սենյակը ուսումնասիրելուց հետո, նստեցի մահճակալի վրա և սկսեցի նայել գիմացի պատին: Լուռ եր. վոչ մի ձայն: Ժամը կլինի յերեկոյան յոթը և յես չգիտեյի, թե ինչպես պիտի լուսացնեմ այդ անտանիկի գիշերը: «Էհ, — մտածում եյի յես, — յինթադրենք այս դիշեր մի կերպ լուսացրի — բա վաղը, մյուս օրը, և հիմ գիտե, թե քանի, քանի այսպիսի գիշերներ»։ Ծանր, քաբի նման, իջավ իմ կրծքին ու ճնշեց իմ

սիրտը իմ ամենամեծ թշնամին աշխարհում — ձանձրութիւն: Հասկանում եր՝ կարելի յի ընտելանալ տխրութեանը, անգամ սիրել տխրութեանը, կարելի յի սիրել անհուսութեանը և թախիծը, — բայց ընտելանալ ձանձրութիւն՝ դա նշանակում և ընտելանալ մահվան: «Իսկ, հետաքրքիր և, ինչ և կատարվում սենտիկ — այն մյուս կորպուսներում, կամերաներում» — մտածեցի յես, զգալով, վոր միտքս սկսում և արդեն յեւթ փնտռել մահացու ձանձրութիւն: Ու ընագողով վիւր կացա, մոտեցա պատուհանին, բաց արի պատուհանը: Յեւ այն, ինչ բացվեց իմ աչքերի առջ և հասավ իմ լսողութեանը՝ թողեց ինձ վրա մի այնպիսի տպավորութեան, ինչպիսի տպավորութեան կարող և թողնել, ինչպես յինթադրվում և ընդհանրապես, անշուր անապատն ընկած բեդուինի վրա կանաչ ուղիսը: Բաց պատուհանի միջից յես տեսա դիմացը մի շարք լուսավոր պատուհաններ և այդ պատուհաններից իմ ականջին հասան յերգի, մանդոլինի, սրինգի, քամանչի և բարձր խոսակցութեան ու ծիծաղի ձայներ: Այդ բոլոր ձայների միջից ամենից հմայիչն եր սակայն քամանչի կրծքային, թավ ձայնը, վոր քսվում եր սրտիս, ինչպես վիոլոնի քաղցրաթախիծ նվագ: Քյամանչի ձայնը գալիս եր հենց դիմացի պատուհանից, առաջին հարկից, — իսկ մյուս ձայները — յերկրորդ հարկից: Ինձ բավականին տարորինակ և անհասկանալի թվաց այն,

վոր վերի հարկի պատուհաններից մի քանի-
տում լույսը կրկնակի վառ էր, քան մյուս
պատուհաններինը: Խնչով բացատրել այդ:
Յեղի ապա՝ ինձ բավականին շփոթեցրեց և
մի այլ հանգամանք. — յերգի, մանդոլինի և
սրինգի ձայները գալիս էին վոչ թե անմի-
ջապես, վերի պատուհաններից, այլ խորքից.
պարզ էր, վոր նվագում ու յերգում էին
վոչ թե հենց այդ պատուհաններն ունեցող
կամերաներում, այլ ավելի դեմը, ներսում:
Այնինչ միանգամայն վորոշ էր, վոր քյաման-
չա նվագում են ներքևի հարկի հենց այն
կամերայում, վորին պատկանում է դիմացի
պատուհանը: Յես դեռ այս մտքերով էի զբաղ-
ված, յերբ վերևում հանկարծ նվագն ու յեր-
գը դադարեց — և իմ ախանջին հոսավ... մի
բուռն ծափահարություն... Միանգամայն
պարզ էր, վոր ծափահարում է վոչ թե մի
կամերայի ընակչություն — նու, ասինք մի
15 — 20 մարդ, այլ շատ ավելի հոծ, բազ-
մամարդ համարակություն: Այս բոլորն ինձ
համար մութն էր դեռ, համարյա հանելուկ:
Յես զանազան յենթադրություններ էի տ-
նում: Յերևի հավաքվել ուրախանում են մի
մեծ կամերայում, կամ միջանցքում — մտա-
թում էի յես, յերբ հանկարծ ծափահարու-
թյունները դադարեցին և վերևի հարկում
տիրեց մեռելային լուծություն: Ներքևի հար-
կում միայն, դիմացի կամերայում, դեռ
քաղցր լալիս էր իր արևելյան տխրությու-
նը մանկահասակ աղջկա կրծքային ձայնով

աներևույթ քյամանչան — և յես զգում էի,
վոր չկա արդեն այն անտանելի ձանձրությո-
ւթ, վորը մի վայրկյան առաջ սպառնում էր ինձ
խեղդել, վոր նա արդեն յոխվել է իմ սըր-
տում մի անուշ տխրություն... Այդպիսի
տխրություն է պատում մարդկային սրտին
զարնանային առավոտները, յերբ մարդ մեկ-
նում է դաշտ ու նայում դեպի հեռուները
տանող ճանապարհներին: Յեղ վոչ թե ծանր
ու ճնշող, այլ թեթև ու հեշտ է այդ տխրու-
թյունը, վորովհետև նրա միջով մարդ խորը,
խորը ճաշակում է կյանքի անհունությունն
ու անեղրությունը, զգում է, վոր անսահ-
ման է կյանքը և կրում է իր մեջ դեռ ան-
հուն ու անսպառ զանձեր ու կարելիու-
թյուն-
ներ: Յեղ թող պարադոքս չթվա, յեթե
ասեմ, վոր ըստ եյության խորը ուսյախիս-
ակաճ է այդ տխրությունը — այդպիսի ան-
խորը ուսյախիստական տխրությամբ է
համակված և Բեթհովենի հերոսական յերա-
ժշտությունը, վորն այնքան սիրում էր Վլա-
դիմիր Իլյին Լենինը... Հենված իմ «Մեկու-
սացման սենյակի» պատուհանի զոգին՝ ծա-
րավ ալկոհոլիկի նման յես խմում էի դի-
մացի պատուհանից սուրացող քյամանչի
տխրությունը, յերբ վերևի պատուհաննե-
րից կրկին լավեց մի բուռն ծափահարու-
թյուն և, միևնույն ժամանակ, բացվեց իմ սենյա-
կի դուռը և ներս մտավ մի հիվանդանոցա-
յին ծառայող:

— Թեյ ուզո՞ւմ եք, — ասաց նա մոտենալով և, ժպտալով, ավերացրեց.

— Պատուհանը չի կարելի յերեկոնները բանալ, արգելված է:

— Ի՞նչ ծափահարութիւն է, — առանց այլալուծյան, առանց պատուհանը փակելու, հարցրի յես նրան և ցույց տվի գիմացի պատուհանները, — և ինչո՞ւ յե այդտեղ լույսն ավելի պայծառ, քան մյուս կամերաներում:

— Այստեղ Ուզդիչ Տան կուլտ-բաժինն է, — միշտ ժպտալով պատասխանեց ծառայողը, — այսօր «կենդանի լրագիր» է:

Հիվանդանոցային ծառայողի այս խոսքերից հետո ինձ միանգամայն հասկանալի դարձան թե՛ յերգը, թե՛ նվագը, թե՛ ծափահարութիւնները և թե՛ դրանցից հետո տիրող յերկար լռութիւնը:

— Իսկ ո՞վ է նվագում քյամանչեն — այստեղ, — ցույց տվի գիմացի պատուհանը:

— Մեր կալանավորներից է, Մհոն է — շատ լավ կնվաղե, չե՞...

— Շատ լավ, ընկեր, ավելի քան լավ... Իսկ մինչև յերբ կարելի յե նվագել...

— Մինչև յերբ վոր ուզեն — կուզեն թող մինչև լույս նվագեն...

— Թեյ չեմ ուզում, — դրանից հետո ասացի յես ծառայողին, — ավելի լավ է թույլ տվեք, վոր պատուհանը բաց մնա...

Յեվ մենք գաղտնի համաձայնութեան յեկանք, վոր յես պատուհանը կխաբաց կթողնեմ, բայց չեմ մոտենա ու չեմ կանգնի պա-

տուհանի առջև: Հետո նա դուրս գնաց և դուռը ծածկեց:

— Այստեղ այնքան էլ մոռալ չե, ինչպես մտածում եյի յես, կամ ինչպես յեղել ե քեռի Դաստակալու «Մեռյալ Տանը» — ասացի յես ինձ և պառկելով մահճակալի վրա սկսեցի լսել Մհոյի յերաժշտութիւնը: Այդ յերեկո — իմ Ուզդիչ Տոն մտնելուս առաջին յերեկոն — յես յերկար լսեցի այդ նվագը և այդ նվագն ինձ համոզեց, վոր գեռ չի վերջացել կյանքը, որ անսպառ է նա ու անհուն և կրում է իր մեջ անթիվ ու անսպառ բույրեր ու կարելիութիւններ: Շնորհակալութիւն Մհոյին: Յեվ այն հիվանդանոցային ծառայողին, վոր բաց արեց իմ առջև վերևի հարկից յեկող նվագի ու ծափահարութիւնների գաղտնիքը: «Այստեղ էլ մարդիկ են ապրում, ինչպես դուրսը, և, ինչպես յերեկում է, ունեն, ինչպես դուրսը, ապրելու և ուրախանալու բոլոր հնարավորութիւնները» — ասացի ինքս ինձ և պառկեցի քնելու:

Իսկ հետեյալ առավոտ յես արթնացա բավականին հանգիստ տրամադրութեամբ — և այդ որվանից իմ առջև սկսեց հետզհետե բացվել միանգամայն անծանոթ, աներևակայելի, իր յուրորինակութեամբ և անսպասելիութեամբ համարյա զարմանալի մի աշխարհ...

II. ԾԱՂԱԿԱՆՈՅԸ, ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆ ՊԵՏԸ, ԱՐՇԵՍՏԱՆՈՅ-
ՆԵՐԸ ՅԵՎ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ ԿԱՆԱՅՔ

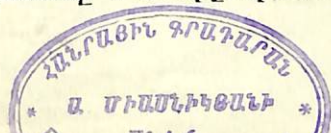
Հետևյալ առավոտ արթնանալիս յես այն
զգացումն ունեցի, վոր մի լավ բան կար յե-
րեկ գիշեր քնելուս վայրկանին և այդ «լավ
բանը» ինչ գնով ել լինի հարկավոր ե հիշել:
Ու հիշեցի իսկույնս. — ախ, հա, Մնոյի նը-
վազն եր և վերեի ծափահարութիւնները...

Շտապ հազնվեցի և առաջին հերթին լայն
բաց արի պատուհանը և նայեցի... Յեւ այն,
ինչ վոր բացվեց իմ աչքերի առջև — յես
չեմ մոռանա յերբեք, ինչպես մարդ չի կա-
րող մոռանալ իր կյանքի ամենապայծառ
վայրկանները: — Պարզ, անամպ առավոտ
եր, կապույտ յերկինք: Իմ պատուհանից
մինչև զիմացի կորպուսը բավականին ըն-
դարձակ, մաքուր մի բակ եր և այդ բակի
մեջտեղը, իմ պատուհանից դեպի ձախ, ուր
բակը ավելի եր լայնանում — փռված եր իմ
դեմ մի փոքրիկ, բայց զարմանալի գեղեցիկ
ծաղկանոց: Գուցե վոչ մի առանձին բան
չկար այդ ծաղկանոցում, գուցե զրաի աշ-
խարհում նա չթողներ իմ վրա և վոչ մի
տպավորութիւն, բայց այդտեղ, Ուղղիչ
Տան պատերի ներսում, ուր յես սպասում

եյի տեսնել զորշ պատեր ու մտայլ ամայու-
թիւն, — այդտեղ փոքրիկ ծաղկանոցը թո-
ղեց ինձ վրա անասելի պայծառ տպավորու-
թիւն: Նրա շուրջը, ինչպես և բակի այլ
տեղերում, զրված եյին ցածիկ, յերկարա-
վուն նստարաններ: Մի քանի կալանավոր-
ներ նստած զրանց վրա գիրք կամ թերթ
եյին կարդում, մի քանի ուրիշները շրջում
եյին բակում ու զրուցում: Յուրաքանչյուրը
իր զգեստներով, քաղաքացիական հագուս-
տով, այնպես վոր մի վայրկյան յեթե մո-
ռանալու լինեյիք Ուղղիչ Տան պատերը՝ կա-
րող եր թվալ, թե ազատ քաղաքացիներ են
քաղաքային բուլվարում: — Յես դեռ հա-
փըշտակված նայում եյի այդ փոքրիկ ծաղ-
կանոցին և ազահարար շնչում առավոտվա
թարմ ողը, յերբ սենյակիս դուռը բացվեց
և ներս մտավ ինձ անձանութ մի անձնավո-
րութիւն: Յես հեռացա պատուհանից և ըն-
դունեցի նրա բարեք:

Յերեսունհինգին մոտիկ, միջահասակ, լայ-
նաթիկունք, ժամանակից առաջ կիսաալի-
տակած մաղերով: Բաց դեմք: Առաջին հա-
յաքքից կարելի յե տեսլ, վոր բանվոր ե յե-
ղել, բայց վաղուց թողել ե բանվորութիւնը:
Հագուստը՝ սովորական խորհրդային ծառա-
յողի հագուստ: Քաղաքացիական շաւար,
նույն գույնի բլուզ: Զենք չունի:

Նա սեղմեց ձեռքս և ասաց իր ազգանունը:
Յես լսել եյի, վոր այդպես ե Ուղղիչ Տան
պետի ազգանունը և անմիջապես, ողտվելով

աւիթիւ, հարցրի՝ ցույց տալով պատուհանից յերևացող բակը.

— Ինձ կարելի՞ յի այնտեղ...

— Վոչ, չի կարելի, — ասաց նա հանգիտ՝ ուղիղ նայելով աչքերիս. — այնտեղ քաղաքական կորպուսն է: Ձեզ կարելի յի գնալ քրեյական կորպուսի բակը, վորը վոչնչով վատ չի գրանից:

Յեվ անսպասելի ժպտաց:

— Իսկ վճիռ ժամերին:

— Յերբ վոր կամենաք: Առավոտից մինչև յիշկո թե՛ կամերաների, թե՛ կորպուսի դռները բաց են: Բակ չի կարելի դուրս գալ միայն ժամը յիշկոյան 7-ից հետո, իսկ մինչ այդ կալանավորները աղաւտ են: Իսկ գիշերները փակվում են միայն կորպուսի դռները, կամերաների դռները յերբեք չեն փակվում: Յիշկոները կալանավորները մինչև ժամը 12-ը կարող են գնալ կուլտուրաին, յեթե կա ներկայացում կամ կենդանի լրագիր, իսկ յեթե ներկայացում-բան չկա՝ մինչև ժամը 9—10-ը գրադարան-ընթերցարան:

— Այս ձեր Ուղղիչ Տունը սկսում է ինձ բավականին հետաքրքրել, — ասում եմ յես նրան ժպտալով:

— Դեռ կժանոթանաք, կտեսնեք: Առաջմասեք՝ ի՞նչ է ձեզ հարկավոր:

Յեվ նա նայում է սենյակին:

— Մի գրասեղան: Ուրիշ վոչինչ:

— Շատ լավ, յիս կկարգադրեմ, վոր բե-

րեն: Իսկ այժմ յիս գնամ — հարկավոր երանվորներ ուղարկել:

— Ի՞նչ բանավորներ:

— Դրսի աշխատանքի: Ուղարկում ենք կալանավորներին դրսի աշխատանքի:

— Պահակով:

— Վոչ, Առանց պահակի: Մշտական թույլտվություններ ենք տալիս, գնում են դրսի աշխատանոցներում աշխատում: Այսոր հարկավոր ե թույլտվությունները փոխել, հնարի ժամանակն անցել է:

— Իսկ ի՞նչ արհեստանոցներ են գրանք:

— Դրսում առաջմ ունենք կոշկակարանոց ե դերձականոց: Իսկ ներսում՝ հյուանոց, դարբնոց, խողանականոց ե այլն: Այ, յիբ վոր թեյ խմեք՝ վերջացնեք՝ յիկեք տեսեք:

Յեվ Ուղղիչ Տան պետը յեկնում է դուրս:

Յես արագ վերջացնում եմ իմ տուալետը ե անմիջապես բակը վազում. Հիվանդանոցից դուրս գալիս՝ աջ կողմը ձգվում ե բակը՝ մինչև Ուղղիչ Տան պատը, դիմացը՝ գրասենյակն ե, վորից այն կողմը՝ քրեյական բակի դարբասը, իսկ ձախ կողմը՝ քրեյական կորպուսի պատը: Այդ ժամանակ, յերբ յիս նոր եյի ընկել Ուղղիչ Տուն՝ հիվանդանոցից դեպի աջ, կամ դրսից մտնելիս՝ դեպի ձախ, մինչև պատը ձգվող տարածությունը դեռ դատարկ եր. այնտեղ ցցված կար միայն ջրմուղային մի կրան, վորի առջև լվացվում եյին կալանավորները ե ջուրը փայտյա խողովակով գնում եր դուրս: Յերբ յիս դուրս յիկա բակ՝ տեսա

մի խումբ մարդիկ, վոր լվացվում էյին այդտեղ, կամ շրջում: Դրանցից մի քանիսը գրավեցին իմ ուշադրութունը: Մաքուր, կոկ հագնված, սափրված, լնտելիզենտ գեմքերով յերիտասարդներ:

— Ուլքեր են դրանք, — հարցրի հիվանդանոցի ծառայողին:

— Գրասենյակը կաշխատին:

— Կալանավորներ են, թե դրսից են գալիս:

— Կալանավորներ են:

«Այ քեզ տարորինակ կալանավորներ» — մտածեցի ինքս ինձ. — «նայես ինչ դործերով են բռնված»:

Գնացի պետի առանձնատնակը: Միջակ մեծությամբ մի սենյակ. գրասեղան. մի քանի նստարաններ: Կարծում էյի, թե մուտքի առաջ պահակ կլինի. չկար: Կալանավորներն ազատ մտնում ու դուրս էյին գալիս զանազան խնդիրքներով: Յերբ յես ներս մտա՝ պետի հետ խոսում եր մի տարիքոտ գյուղացի կալանավոր:

— Ինչո՞ւ համար ես ուզում քաղաք գնալ,

— հարցնում եր պետը կալանավորին:

— Ողլուշադս ե եկե գեղեն, երթամ տեսնիմ...

— Ե, թող ինքը գա՛ տես:

Կալանավորը նայում ե գետին և ամոթխած ժպտում:

— Լնվ, — ասում ե պետը՝ այդ պերճախոս արդումնատից հետո ինքն էլ ժպտա-

լով. — գնա՛ մինչև ժամը 5-ը, բայց չուշանաս: — Քանի՞ տարով ես վճռված:

— Յւրեք:

— Ինչքան ես նստել:

— 8 ամիս:

— Խիստ մեկուսացում ունե՞ս:

— Ունեյի՛ անցած նարուզին հանեցին:

— Կերթաս տոանց պահակի, բայց տես՝

չխմես:

Պետը զանգահարում ե: Կողքի գրասենյակից մտնում ե մի պաշտոնյա, վորին կարգադրվում ե թուշտվություն գրել այդ կալանավորի համար — և կալանավորը պաշտոնյայի յետեից մտնում ե գրասենյակ:

Կալանավորի արտասանած «նարուզ» բառը ինձ անասելի անհանգստություն ե պատճառում: Ի՞նչ և նշանակում «նարուզ»:

— Наблюдательная Комиссия, կամ, հայերեն՝ Վերադիտող Հանձնաժողով, — բացատրում ե ինձ Ուղղիչ Տան պետը: Յե՛վ տեսնելով, վոր այդ պարզ բառերը ես թողնում եմ ինձ վրա չինարենի տպավորություն պարզարանում ե.

— Վերադիտող Հանձնաժողովը, վորի կադմի մեջ մտնում են Ուղղիչ Տան պետը, ոգնականը, դատախազը և ժողդատավորը, հավաքվում ե յուրաքանչյուր յերկու շաբաթը մի անգամ և քննում ե կալանավորների դործերը: Յեթե գտնում ե, վոր տվյալ կալանավորը ուղղվել ե՝ թեթեացում ե նրա կալանքը. վերադիտում ե խիստ մեկուսացումը,

արձակուրդ և տալիս, հաշվում և աշխատանքային որերը, հարց և բարձրացնում վաղաժամ ազատման մասին և այլն...

Ուղղիչ Տան պետը ինքն էլ և նկատում, վոր չնայած իր այդ ավելի քան սլարդ խոսքերին՝ իր յուրաքանչյուր նախադասությունը մի հարցանիշ է, վոր դրոշմվում և իմ դեմքին: Յեվ լուծւում է՝ սպասելով, վոր հարցեր տամ, մինչև գլխի ընկնեմ: Առհասարակ պիտի ասեմ, վոր մեծ հոգեբան եր այդ մարդը: Այս բանում ես համոզվեցի մանավանդ հետազայում, յերբ բազմաթիվ առիթներ ունեցա տեսնելու նրան կալանավորներին հետ խոսելիս:

— Ներեցեք, — ասում եմ յեմ՝ համարյա ամաչելով իմ «իրավարանական» տգիտությունից. — դուք ասացիք՝ «արձակուրդ», «աշխատանքային որեր»... Ի՞նչ են դրանք նշանակում...

Պետը լուրջ դեմքով մի-յերկու վայրկյան անթարթ նայում է իմ աչքերին, հետո նրա դեմքի լրջութունը կամաց-կամաց փոխվում է մի բաց ժպտի և նա բացատրում է.

— Ըստ խորհրդային ուղղիչ քաղաքականության կալանավորը մարդ է, վոր սոցիալական դժվար պայմանների շնորհիվ և Ուղղիչ Տուն ընկել: (Այս մեկը, ասենք, յեա էլ գիտեյի...) — Ուստի մենք վոչ թե պատժում ենք կալանավորին, այլ ամեն կերպ աշխատում ենք ուղղել: Մեղանում պատիժ չկա: Յուրաքանչյուր կալանավոր Ուղղիչ

Տանը սլարտավոր և աշխատել: Իրա դեմաց նա ստանում և իր աշխատածի 25 տոկոսը և նրա յուրաքանչյուր որը հաշվվում և որ և կես, այո, որ և կես, կամ յերկու որը՝ յերեք որ: Ահա սա յե, վոր կոչվում է աշխատանքային որ: Իսկ արձակուրդը... Մեղանում կան մի քանի տեսակ արձակուրդներ: Նախ՝ գյուղացի կալանավորների համար: Մենք դրանց դարձանը կամ աշնանը, գյուղատնտեսական աշխատանքներին ժամանակ, յերեք ամսով արձակուրդ ենք տալիս՝ իրենց տնտեսությունը կարգի բերելու համար: Յեթե, իհարկե, կալանավորը բացարձակ բանդիտ չէ, խիստ մեկուսացում չունի, կամ մեկուսացումն հանված է կալանավորի լավ վարքի շնորհիվ: Ապա մենք տալիս ենք արձակուրդ այլ և այլ դեպքերում՝ մի ամսով, մի շաբաթով, մի քանի օրով: Նայած կալանավորին ու հանգամանքին: Վերջերք մեր Ուղղիչ-Աշխատանքային Կոդեքսը կարգացրեք և ամեն ինչ կհասկանաք...

Այստեղ նորից ժպտում է Ուղղիչ Տան պետը և նայում աչքերիս: Յեվ ես վորոշում եմ առաջին հերթին վերցնել մեր Ուղղիչ-Աշխատանքային Կոդեքսը և մի լավ ուսումնասիրել:

— Իսկ մինչ այդ, — ասում է Ուղղիչ Տան պետը վեր կենալով, — դնանք մեր արհեստանոցները տեսեք:

Առաջին արհեստանոցը, վոր մենք մտնում ենք, դարբնոցն է: Գտնվում և Ուղղիչ Տան

մուտքից անմիջապես դեպի աջ: Արհեստա-
նոցը փոքր է, անհարմար: Շինում — են
յերկաթյա մահճակալներ, թիթեղե վառա-
րաններ և այլն:

— Այս տարի մտադիր ենք բոլոր փայտե
կոյկաները փոխել յերկաթե մահճակալների,
— ասում է պետը. — մի մասը, քաղաքական
կորպուսում, արդեն փոխել ենք, հիմա կա-
մաց-կամաց փոխելու յենք և մյուսները: Ար-
հեստանոցը փոքր է, մտադիր ենք հիվան-
դանոցի բակում նոր արհեստանոցներ շինել:

Ապա անցնում ենք հյուսնոցը: Սա ավելի
ընդարձակ է, քան դարբնոցը, սակայն
նույնպես չի բավարարում պահանջին: Այս-
տեղ շինում են պահարաններ, սեղաններ,
կոյկաներ և այլն: Այստեղից մենք յեկնում
ենք դուրս և գնում խողանականոցը, վոր
գտնվում է Ուզղիչ Տան գրասենյակի վե-
րեք՝ յերկրորդ հարկում:

Վերի հարկը բարձրանալիս՝ իմ ուշադրու-
թյունն են գրավում մի քանի կանայք, բո-
լորն էլ տաքիքոտ: Թեկուղ հագնված են վոչ
ախքան էլ վատ, բայց նման են «գաղթա-
կան» նանենների:

— Ո՞վքեր են, — հարցնում եմ պետին:

— Կալանավոր կանայք, վերի հարկում են
ապրում:

— Ինչո՞ւ յեն բռնված:

— Մեծ մասամբ «միջնորդության» հա-
մար: Իսկ այն մեկը թուրք կին է՝ ամուս-

նու հետ միասին ձերբակալված և սահմանն
անցնելու համար:

— Սալամ-ալեյքում, բաջի, — ժպտալով
ասում եմ յես թուրք կնոջը, վորի դեմքը
ներքեից մինչև քիթը և վերից մինչ աչքե-
րը ծածկված է:

Նա արագ շրջում է յերեսը և մտնում
իրենց կամերան: Քահ-քահ նրա յետևից ծի-
ծաղում են հայ կանայք և մենք մտնում ենք
խողանականոցը:

խողանականոցը բավականին ընդարձակ
մի աշխատանոց է, բաղկացած յերկու սեն-
յակից: Առույզ, ժիր՝ աշխատում են կալա-
նավորները՝ կապույտ գոգնոցներով, և մարդ
մոռնում է, վոր գտնվում է Ուզղիչ Տանը,
հին տերմինով ասած՝ բանտում: խողանա-
կանոցը Ուզղիչ Տան ամենից լավ գրված
արհեստանոցն է և նա բավականին հասույթ
է տալիս ինչպես Ուզղիչ Տանը, այնպես էլ
այդտեղ աշխատող կալանավորներին:

Այդտեղից մենք անցնում ենք կողքի սեն-
յակը, ուր ծրարներ են պատրաստում:

— Իսկ յերեկոյան, կամ, կուղեք հիմա՝ կա-
րող եք գնալ կուլտ-բաժինը և տեսնել այն-
տեղ մեր նկարչական արհեստանոցը, ուր
նաև շրջանակներ և այլ իրեր են պատրաս-
տում: Այժմ ինձ ներքեում սպասում է Նի-
կոլաևը, մեր տեխնիկը, վոր նոր արհեստա-
նոցների պրոյեկտ է պատրաստել: Ուզղում
եք՝ գնանք միասին տեսնենք:

Մենք դուրս ենք գալիս, վոր գնանք գրասենյակ և այստեղ, միջնացքում, մեկ կրկին հանդիպում են կին կալանավորները: Նրանցից մեկը մոտենում և պետին:

— Ընձի պապիրոս տո՛ւր, — ասում և կարճ ու կտրուկ:

— Ու, թողե՛մ զլուխդ, — յերևար իբր թի մի կողմ շուռ տալով՝ ասում և նրան մյուսը: Ուղղիչ Տան պետը տալիս և առաջին կնոջը մի պապիրոս և դառնալով գեպի ինձ.

— Ճանաչո՞ւմ ես մեր Անուշին ու Մարգարիտին, — ասում և ժպտալով:

Այս խոսքերի վրա քահ-քահ կրկին ծիծաղում են Մարգարիտն ու Անուշը և մտնում կամերա: Հեռագայում, յերբ կնոջ մահվան պատճառով քաղաքի հետ ունեցած իմ կապը կտրվեց՝ նրանք լվանում եյին իմ սպիտակեղենը, մաքրում շորերս, — մի խոսքով ցույց եյին տալիս դեպի ինձ շատ բարեկամական, մարդկային վերաբերմունք, վորին իբրև շնորհակալություն՝ յես նվիրում եյի նրանց ծխախոտ, կամ պապիրոսներ: Մեկ-մեկ ել Ուղղիչ Տան խանութից գնում էյի նրանց համար եփսոսիչ, քաղցրավենիներ, վոր այդ քառասունն արդեն անց, համարյա պառաված նանեներին մեծ հաճույք եր պատճառում: — Այդ չնչին նվերներից առանձնապես ուրախանում եր Անուշը, վորի մզված դեմքը փայլում էր հրճվանքից:

Նայես ի՞նչ են անում հիմա նրանք՝ Մարգարիտն ու Անուշը...

III. ՔՐԵՅԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՍԸ.— ԲԱԿԸ.— ԿԱՄԵՐԱՆԵՐԸ.—
ԿԱԼԱՆԱԿՈՐՆԵՐԻՑ ՍՏԱՑԱԾ ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յիրբ մենք Ուղղիչ Տան պետի հետ միասին մտանք գրասենյակ՝ դուրս յիկավ, վոր տեխնիկ Նիկոլահը, վորի պրոյեկտը մենք յեկել եյինք տեսնելու, ինչ-վոր տեղ ե. գնացել: Վերադառնալու յեր մի, կամ կես ժամից հետո, ուստի յես թողեցի գրասենյակը և գնացի քրեյական կորպուսը նայելու: Ուղղիչ Տանը դեռ ես վոչ մի ծանոթ չունեյի, ուստի գնացի մենտի:

Գրասենյակից դուրս գալիս դեպի ձախ, հինգ քայլ հեռավորության վրա, գտնվում և քրեյական կորպուսի դարբասը: Դա փայտյա մի մեծ դուռ և, վոր փակվում և այդ դռան անհամապատասխան մի փաթեթիկ կողպեքով:

Դուռը փակ եր, իսկ դռան առջև կանգնած եր մի կալանավոր՝ դռան բանալին ձեռին: Այդ հանգամանքն առաջին հայացքից ինձ զարմացրեց. ինչպե՞ս են վստահում կորպուսի բանալին մի պատահական կալանավորի... «Դուք և վիճ պատահական» — անցավ իմ մտքով և այդ անմիջ կալանա-

խակ մի քանիսը պատի մոտ նստած կարտոֆիլ էյին մտքորում: Ահա և ամբողջը: Ուստի յես առանց յերկար սպասելու դուրս յեկա այգտեղից և քայլերս ուղղեցի դեպի քրեյական կորպուսը:

Դեմը — քրեյական կորպուսի բակն էր, մի ընդարձակ բակ, համարյա մի ընդարձակ դաշտ: Բակն Ուղղիչ Տունը շրջապատող պատերից բաժանված էր փայտյա ցցերի վրա խփված յերկաթալարերով, վորոնց և պատերի միջև մնում էր չորս քայլաչափ տարածություն: Այգտեղ շրջում էր ղինվորական պահակը՝ հրացանը ձեռին:

Պատերից անդին, հեռուն Յերեանի գորշ բլուրներն էյին, վորոնք յերեկոները դառնում էյին կարմիր-պղնձագույն... Դրանք ինձ հիշեցրին լայն ու աղատ աշխարհը և յես ինձ զգացի վորը ու աշխարհից կտրված:

Նայեցի շուրջս: Կորպուսի պատերի տակ ու դեմը, յերկաթալարերից քիչ այս կողմը՝ խումբ-խումբ նստոտած էյին կալանավորներ: Ուրիշները շրջում էյին բակում ու զրուցում: Նրանցից և վոչ մեկը դեռ ինձ չէր ճանաչում և ինձ թվում էր համաոտրեն, վոր՝ վորպես տկլոր մարդը բուլվարում՝ այգպես էլ յես դրանց մեջ դրավում եմ բոլորի դարմացող ու հեգնող ուշադրությունը: Այդ զգացումը ամբացնում էր իմ մեջ և այն հանգամանքը, վոր բոլորն էլ նայում էյին ինձ յերկար, դնող հայացքներով, և ինձ առաջին անգամից դժվար էր կարդալ,

վոր այդ հայացքներից ինձ վրա նայողը — պարզ մարդկային հետաքրքրությունն և նորեկով և այն էլ աֆայիսի մի նորեկով, վորի մասին նրանք, այսպես թե այնպես, խել էյին:

Անցա նրանց միջով և մտա քրեյական կորպուսը: Անցնելիս յես նայում էյի նրանց և աշխատում գուշակել նրանց հանցագործությունների տեսակն ու վորակը: Յեվ այն կալանավորները, վոր այգտեղ առաջին անգամ ինձ թվացին խոժու մարդասպաններ և անողորձ քանդիտներ — հետագայում, յերբ յես նրանց հետ ծանոթացա և իմացա գործերը — դուրս յեկան կալանավորներից ամենաանմեղները... Յեվ — ընդհակառակը: Համարյա բոլոր նրանք, վոր իմ ուշադրությունը չէյին արժանացել իրենց Ֆիզիոնոմիաներով ու արտաքինով, վորոնք թվացել էյին ինձ անփաս, յերևի թյուրիմացություն մարդիկ — հենց դրանք էյին, վոր դուրս յեկան ամենաժանր հանցանքների համար դատապարտվածներ...

Առաջին անգամից քրեյական կորպուսի ներսը թողեց ինձ վրա ծայր աստիճանի ծանր, ճնշող տպավորություն: Մուտքի յերկաթյա դուռը, միջանցքների տոմստե հատակը, հաստ պատերը և կամերաների կլորածե, նույնպես յերկաթյա դռները — այս ամենը բավական էյին մորմոքով լցնելու յուրքանչյուր նորեկի սիրտ... Դա նախկին ցարական նահանգական բանտն էր, ցարական մուայլ

ու բուլթ պետական վոճի ստեղծագործությունը: Ո՞վ իմանա, ինչե՞ր են կատարվել այստեղ, այս մուռյլ միջանցքներում, յերբ շրջում եյին այստեղ ցարական պահակները և մուռյլ բանտապետները: Ինչքան հոգիներ են մորմոքել ու մեռել,—մտածում եյի յես ու նայում շուրջս: Չնայած վոր միջանցքներում լույսը միանգամայն բավարար եր, սակայն առաջին անգամից այդ միջանցքները թողեցին իմ վրա մուռյլ, մութ, անող գալերեյաների տպավորություն: Յերեկ մի քիչ անց լինե՞ր տպավորությունս, յիթե յես առաջին անգամ կորսուե՞ր մտնելի վոչ թե մեռա՞լ, այլ վորե՞ս ծանոթի ուղեկցությամբ:

Քրեական կորսուելի ներքեի հարկի միջանցքը մտնելով, յես նախ գնացի դեպի ձախ և դեմ առա մի փակ դռան, վորի մոտ, տաբուրետի վրա, նստած եր մի հսկիչ:

— Ի՞նչ դուռ ե, — հարցրի հսկիչին:

— Շատեղ սեկրետներն են, վարի սեկրետները, — պատասխանեց հսկիչը և կարծեց, թե ինձ մի բան հասկացրեց: Հետագայում յես իմացա, վոր այդտեղ, ինչպես և դրա վերևը՝ յերկրորդ հարկում, Ուղղիչ Տան մեկուսարաններն են, ուր մեկուսացվում են քննության տակ գտնվող կալանավորները մինչև դատի ուրը: Դատից հետո նրանք տեղափոխվում են կամերաները, կամ ազատվում:

Վերադարձա յետ ու հասա միջանցքի մյուս ծայրը. հինգ կամերա կար միայն ներքեի

հարկում: Կամերաների դռները բոլորն ել բաց եյին և ազատ ներս ու դուրս եյին անում կալանավորները: Հսկիչներ չկային: Միակ հսկիչը նա յեր, վոր նստած եր մեկուսական սեղանի առջև:

Առաջին անգամ յես մտա քրեական կորսուելի առաջին կամերան, վոր գտնվում և միջանցքի ծայրում: Այդտեղից սկսվում են աստիճանները, վորոնք տանում են վերև՝ կուլտ-բաժին:

Լայն, լույս, հսկայական պատուհաններով, ընդարձակ մի սենյակ եր դա, վորի մեջ, պատերի յերկայնքով, դրված եյին քսանի չափ փայտյա թախտեր: Պատերը մաքուր սպիտակացած եյին, առաստաղը նույնպես: Առաստաղի մեջտեղից բարակ յերկաթալարով կախված եր մի ելեքարական լամպ: Հատակը, ինչպես յերևում եր, նոր եյին մաքրել: Կամերան դատարկ եր: Անկյունում միայն, անկյունի թախտի վրա յերկու կալանավոր նստած՝ ինչ-վոր զրույց եյին անում: Յերբ յես ներս մտա՝ նրանք բարձրացան և մոտեցան ինձ: Բարեկցի:

— Ո՞վքեր են այստեղ մնում:

— Կալանավորներ, — ժպտցին նրանք, կարծես ուզում եյին ստել, վոր դա ինքնին հասկանալի մի բան ե, վոր բացառաւթյուն չի պահանջում:

— Բաս վճարեղ են:

— Գործի յեն գնացել: Ես կամերում ես յերկուսս ենք անգործ: Յես կամերի ուրորդ-

չիկն եմ, իսկ ես ել—թույլ ե, չի կրնա աշխատի:

— Վճարեղոց հեն աշխատում:

— Հյուանդոցում, մի մասն ել զրաի արհեստանոցներում:

— Ինչո՞ւ համար ես դատված, — հարցրի ուրորշչիկին:

— Գողության, — ժպտալով պատասխանեց ուրորշչիկը: Դա մի քսանյերկու-քսանյերեք տարեկան, գյուղական արտաքինով յերիտասարդ էր. հիվանդոտ, դեղին դեմք ունի ու շուտ-շուտ թարթիկոց աչքեր:

— Իսկ դժու, — հարցրի մյուսին:

— Յես շնողցի յեմ, — ասաց նա կարճ, կարծես դրանով բացատրված էր ամբողջը: Յեվ դա այդպես ել էր. հետո յես իմացա, վոր Ուղղիչ Տան բոլոր շնողցի կալանավորները բռնված են մի պործով՝ Ծնողի բջիջի հայտնի գործով:

Դուրս յեկա այդտեղից և մտա մյուս կամերաները: Բոլորն էլ նույն մեծությամբ, բոլորում ել, միջին հաշվով՝ մոտ քսան կոյկա: Բոլոր կամերաներում ել ընդամենը յերկու-յերեք հոգի կային. մնացածները գտնվում էին բակում, կամ արհեստանոցներում:

Բարձրացա վերևի հարկը. նույնը, ինչ վոր ներքևում: Այստեղ, սակայն, իմ ուշադրությունը գրավեցին մի քանի թուրք կալանավորներ, բոլորը գյուղացի: Յեվ մեկ էլ այս վերևի կամերաներում աչքի յեր զարնում այն հանգամանքը, վոր կոյկաների վրա

թափված անկողինները, կամ կալանավորների այլ գույքը շատ ավելի աղքատիկ եյին, քան ներքևի կամերաներում: Շատ կոյկաների վրա անկողիններ ամենևին չկային, դրանց փոխարինում էին ճղոտած փալասներ, կամ պարզապես պարկեր: Այնինչ, ներքևի կամերաներում, կոյկաների համարյա ³/₄-ը ծածկված էր տնային անկողիններով, տնային գույնգույն վերմակներով և սպիտակ բարձերով: Պարզ էր՝ վերևի կամերաներում ապրում էր ավելի չքավոր բնակչություն, քան ներքևում: Մաքրությունը նույնն էր. ինչպես միջանցքներում, այնպես ել կամերաներում հատակների վրա չեյիք տեսնի և մի լուցկու, կամ պապիրոսի մնացորդ:

Մինչ յես դադարված էյի այդ ամենի թեթևակի ուսումնասիրությամբ՝ կամերաներից ներս ու դուրս էյին անում զանազան կալանավորներ և վտտից գլուխ տնտղում ինձ իրենց կասկածոտ հայացքներով: Սկսեցի իջնել ներքև ու մտածել ինձ հանդիպած կալանավորների մասին և աշխատել դրանց, ըստ արտաքին ապավորության, վորոշ կվալիֆիկացիայի յենթարկել: Ինչպես բակում, այնպես ել կորպուսում ինձ հանդիպած կալանավորների մեծ մասը գյուղացիներ էյին, ըստ ազգության՝ համարյա կեսը թուրք: Ապա, ըստ քանակի, գալիս էյին քաղաքաբնակ լյուսակները: Այդպիսի արիւրի յես առաջ հաճախ հանդիպում էյի Յերևանի արևմտյան, զանգուտներձ ծայրամասում,

այդտեղի սփռաբաններում, զարեջրատնե-
րում և խանութներում: Յեթե Յերեանը
ունի «տրուշորաներ» — դրանք հենց այդ
ծայրամասում են գտնվում: Առավոտները
ժամը 5-ին, կամ յերեկոները, մթնելուց հե-
տո, յես հաճախ գնում եյի այդ կողմերը և
յերկար թափառում: Այդտեղ մութ, խորհր-
դավոր, կեղտոտ անկյուններ կան, վոր պին-
կերտոնյան գրականության մեջ հաճախ նկա-
րագրվող տրուշորաներն են հիշեցնում: Մի
տեսակ լյումպենական կնիք ունեն իրենց
վրա այդ տրուշորաների բնակիչները, վոր
առաջին հայացքից աչքի յեն ընկնում, յեթե
ընդհանրապես ճանաչել ես դրանց: Յեվ ահա,
Յերեանի Ուղղիչ Տան քրեյակամ կորպուսի
վերի հարկի կամերաներում ու միջանցքում
յես հանդիպեցի բավականին իվով մարդ-
կանց, վորոնց նախապես կարծես տեսել եյի
վերոհիշյալ ծայրամասում: Յեվ յես չսխալ-
վերոհիշյալ ծայրամասում ապրողների
բավականին աչքի ընկնող մասը լյումպեն-
ացիում տեղեկացա՝ հիշյալ տրուշորաների
հերոսներ: Դրանցին շատերի հետ հետագա-
յում յես բավականին բարեկամացա և բա-
վականին պրիմիտիվ ու իրենց տեսակի մեջ
հետաքրքիր մարդիկ եյին դրանք — Բաղ-
դասարը, Լազարի, Մաչոն, Խուժան-Խաչան,
Հյուսեյիսը, Վալոն...

Ապա գալիս եյին նախկին խորհրդային
ծառայողները, վորոնց մյուս կատեգորիա-

ների կալանավորները «ինտելիգենտ» եյին
անվանում: Դրանց մեջ կարելի յեր հաշվել
և այն մի-յերկու զինվորականներին, վո-
րոնք ինձ հանդիպեցին այդ որը: Այս եր իմ
առաջին կվալիֆիկացիան՝ Ուղղիչ Տան բնա-
կիչներից ստացած իմ առաջին տպավորու-
թյունից հետո — և դա, ընդհանուր առումով,
ճիշտ գուրս յեկավ, յերբ յես հետագայում
ավելի մոտիկից ծանոթացա Ուղղիչ Տան
բնակչությանը:

Գյուղացիներ, լյումպեններ և նախկին
խորհրդային ծառայողներ — ահա ընդհանուր
առումով քրեյական կորպուսի բնակչության
սոցիալական կազմը: — Իհարկե, ինչպես իմ
հետագա գիտողությունները պարզեցին՝ և
դա այլ կերպ չեր ել կարող լինել՝ այս կա-
տեգորիաներից յուրաքանչյուրը ես իր հեր-
թին կարելի յեր յենթարկել շերտավորման,
մասնավորապես գյուղացիականը: — Կային
չքավոր գյուղացիներ և կային կուլակներ,
թեկուզ այս վերջիններս չնչին տոկոս եյին
կազմում — չափազանց չնչին: Յեվ Ուղղիչ
Տան բնակչության ներքին, կենցաղային
շերտավորման խնդրում նրանք վոչ մի դեր
չեյին կատարում: Գյուղացիներն ընդհանուր
առումով ապրում եյին իրենց կենցաղով,
լյումպեններն իրենց, իսկ նախկին խորհր-
դային ծառայողներն՝ իրենց: Այս տեսակե-
սից ել նրանք ինձ հետաքրքրում եյին հենց
առաջին անգամից. կալանավորական Արեվիկ
կենցաղի սեռակետից: Այն հասարակությու-

նը, ուր յես ընկել էյի, — արտաքին աշխարհից կտրված, առանձնացրած մի հասարակութիւն էր, վորի մեջ բացի ընդհանուր սոցիալական որոնքները՝ պետք է վոր նշանակութիւն ունենային և մի շարք այլ, սպեցիֆիկ որոնքներ, վոր բղխում էյին Ուղղիչ Տան պայմաններից: Այդտեղ պետք է վոր լինէյին զուտ-կալանավորական, դրսի աշխարհում վոչ մի նշանակութիւն չունեցող, շահեր ու ինտերեսներ, վորոնց իբր վերնաշենք՝ պիտի գոյութիւն ունենային կալանավորական ներքին-կենցաղային հասկացողութիւններ ու բարոյական նորմեր: Ինձ ամենից տոաջ հարկավոր էր ծանոթանալ այդ հասկացողութիւններին ու նորմերին, վորպիսով յես հնարավորութիւն ունենայի մուտք գործել դեպի այդ հասարակութիւն սիրտը, հավասար անդամ դառնալ այդ հասարակութիւն, թափանցել նրա ելութիւն խորքը և հասկանալ նրա շոգեբանութիւնը...

Մտածելով այս ամենի մասին՝ յես կրկին իջտ քրեյական կորպուսի բակը և սկսեցի նայել կալանավորներին: Այո. գյուղացիներ, ւշումպեններ և նախկին խորհրդային ծառայողներ: Նրանք շրջում էյին, դես ու դեն գնում, զրուցում, — իսկ յես կանգնած էյի մենակ և միտք էյի անում, թե նայես այս յերեք կատեգորիաներից վորի՞ ձեռքին է գտնվում կալանավորական ցեղին ռեժիմը՝ վոչ թե վարչական, այլ կենցաղային իմաստով: Կալանավորների վեր տարն է արդյոք

այս խայտաբղետ հասարակութիւն ներքին հեգեմոնը՝ կալանավորական բարոյական նորմերի ու իդեալների կրողը: Ներսում, իրենց մեջ, իրենց առոյթա ընկերական-կենցաղային հարաբերութիւններում և վոչ թե ադմինիստրատիվ կարգով, ըստ Ուղղիչ Տան պաշտոնական ռեգլամենտի: Մտածում էյի, վոր սրանք յերևի կունենան իրենց աղդեցիկ մարդիկ, իրենց ավտորիտետները... Յեվ աշխատում էյի գուշակել, թե ինձ շրջապատողներից վերք կարող է այդպիսին լինել...

Սակայն ինձ ճշգրտ էր մենակութիւնը և յես ընաղդարար քայլերս ուղղեցի դեպի գրասենյակը: Մի հաճելի, փրկարար գյուտ արածի նման՝ ուրախացած հիշեցի, վոր արդեն ժամանակ է գնալու պետի առանձնասենյակը՝ նոր արհեստանոցների պրոյեկտը տեսնելու...

Յեվ յես քայլերս արագացրի ու մի անհետաձգելի գործով զբաղված մարդու մտահոգութեամբ մտա Ուղղիչ Տան գրասենյակը, պետի առանձնասենյակը:

IV. ԿՐԿԻՆ ՈՒՂՂԻՋ ՏԱՆ ՊԵՏԸ, ՆՈՐ ԱՐԶԵՍԱՆՈՑՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԵՆԺԱՄԵՆԻ ՄԱՋԵՐԸ ՅԵՎ ԼԱՋ-
ԳՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Յերբ մտա պիտի առանձնասնյակը՝ այդ-
տեղ արդեն նստած եր տեխնիկ Նիկոլակը,
վորի գլխարկից յես յենթադրեցի, վոր դա
հենց այդ անձնավորութիւնը պիտք ե լինի:
Կալանավոր եր, դատված վատնումի հա-
մար, զնում եր դրաի աշխատանքի և շատ
քիչ եր յիրեում Ուղղիչ Տանը: Թե ինչպիս
եր տեղի ունեցել նրա վատնումը՝ յես այն-
պես ել չիմացա, սակայն Ուղղիչ Տուն ընկ-
նելուց հետո նա բաւականին աշխատել եր
այդ տան համար և այժմ ել պատրաստել եր
Ուղղիչ Տան բակում կառուցվելիք նոր արհես-
տանոցների հատակագիծը, վորը և բաց արեց
նա ու մինք սկսեցինք նայել:

Դա կապտավուն, կարծես մի փոքր յուզոտ,
հատկապես այդ նպատակի համար գործած-
վող, մազադաթանման մի թուղթ եր, վորի
վրա նկարված եր արհեստանոցների հատա-
կագիծը և ֆասադը: Սև տուշով գծած կողք-
կողքի յերկարավուն քառանկյունիներ, յու-
րաքանչյուրի մեջ յերկու պատուհան և մի
դուռ. ու այդ ամենի վերեւ՝ բարակ ժապա-
վինի նման կտուրը:

Հարկավոր եր տեսնել Ուղղիչ Տան պիտի
աչքերը այն վայրկյանին, յերբ Նիկոլայակը
բաց արեց այդ կապույտ մազադաթը և
տվից նրան նայելու... Դե յես շատ եմ տե-
սել մարդկանց՝ նրանց ուրախության ու
տխրության պահերին, բայց նման անմիջա-
կան, լիաթոք, համարյա մանկական ուրա-
խություն, վոր փռվում և մարդու ամբողջ
դեմքի վրա — յես տեսնում եյի առաջին
անգամ:

— Տեսեք, ե, — բացականչեց Ուղղիչ Տան
պետը՝ մատը դնելով չապազա արհեստանոց-
ների կտուրին, — սա մեր արհեստանոցներն
են լինելու... Պատկերք ե, կատարյալ պատ-
կերք...

Անսպասելի կերպով լրջացրեց դեմքը և
ափեցրեց.

— Մինչև ձմեռ միտք ունեմ վերջացնելու:
Ու զանգը տվեց հանկարծ, կանչեց քար-
տուղարին.

-- Կանչիր անմիջապես Բենիկին:

Ու մինչ այդ, ինձ համար հանելուկային,
Բենիկի գալը՝ մերթ ինձ, մերթ Նիկոլայակին
նայելով՝ նա ցույց եր տալիս կապտավուն
թղթի վրայի սև քառանկյունիները և հիա-
ցած կրկնում.

— Մեր արհեստանոցներն են լինելու, ե...

Ապա բռնեց իմ ձեռքը, կարծես յես հա-
կաճառում եյի նրան, և բացականչեց.

— Վոչ մի կալանավոր չպիտք ե անդործ
մեա, հասկանում եք՝ վնչ մի կալանավոր...

Մաքուր, լույս, մեծ արհեստանոցներ... Իսկ հետո՝ մեքենայացում ենք մոցնելու, բան, -- մեքենաներ ենք գնելու... Միայն թե չը-
խանդարեն:

— Ո՞վ կարող է խանդարել:

— Բյուրոկրատիզմը, — ասաց նա կամա-
ցուկ և նրա դեմքի բաց, անսահման ժպիտը
անմիջապես փոխվեց խստագույն լրջության:
Առհասարակ զարմանալի ֆիզիոնոմիա ունե-
ր այդ մարդը. — կատարելագույն դերասանի
նման նա կարողանում էր տիրապետել իր
դեմքի մկաններին: Լիաթոք ծիծաղի ժամա-
նակ կարող էր հանկարծ, մի ակնթարթում,
լրջանալ և ներքին տրամադրության արտա-
քին ոեֆլեքսների այս փոփոխությունը նրա
դեմքի վրա յերբեմն կատարվում էր այնքան
անակնկալ, վոր մարդ մնում էր շվարած:
— Այո, բյուրոկրատիզմը, — կրկնեց նա,
անթարթ նայելով աչքերիս:

Յիս ուզում եյի ինչ-վոր բան հարցնել,
տեղեկանալ, բայց այդ վայրկյանին դուռը
բացվեց և ներս մտավ «Բենիկը»:

Իսկ մի 23-24 տարեկան կալանավոր էր,
նախկին խորհրդային ծառայող, վոր վատ-
նումի համար դատապարտված է յեղի
«պատժի առավելագույն չափին» — գնդակա-
հարության, բայց կենտգործկումը ներում է
շնորհել՝ փոխելով գնդակահարությունը տաս-
նամյա կալանքի: Յիս նրան դեռ դրսից գի-
տեյի և ինձ հայտնի յեր, թե իրերի ինչ
դժբախտ բերումով էր նա հասել վատնումի

թեք ճանապարհին: Սրտագին բարեհի-
նրան, վորից հետո Ուղղիչ Տան պետը բա-
ցականչեց:

— Բենիկ, հավաքիր բանվորներիդ և այ-
տրվանից սկսենք ներսի պատերի համար
հողե աղյուսներ պատրաստել: Արհեստանոց-
ներն սկսում ենք... Ել ձգձգելու վոչ մի կա-
րիք չկա: Պլանը պատրաստ է — մնում է
գործի անցնել...

— Լավ, — լայն ժպտաց Բենիկը, — ինչքան
ե հարկավոր...

— Յոթ-ութ հազար հատ: Բանվորներիդ
ասա թե փողը կատանան, թե աշխատանքա-
յին որերը կհաշվենք: Սկսեք, քանի անձրե-
ները չեն սկսվել...

— Բա հիմքը քցելը, — հարցրեց Բենիկը,
վոր, ինչպես յերևում էր, տեղյակ էր աշխա-
տանքներին. — յերբ ենք հիմքը քցում:

— Վաղը, մյուս որը հիմքը կգցենք. մին-
չև եղ ցուցակագրերի բոլոր վորմնադիր-վար-
պետ կալանավորներին: Կան:

— Խի՞ չկան: Հրեն մեկը — Համոն:

— Վեր Համոն:

— Ժեսոյանչիկը, Հինչ գործ ասես՝ ձեռիցը
կգա:

— Ե՞լ:

— Ե՛լ կա, ամենքին ել կցուցակագրեմ:
Մենակ դու շտապի՝ քանի թեղ ա՝ հիմքը
քցենք: Մաղարիչը քեզանից...

— Թխի դա:

Յեղ Ուղղիչ Տան պետ ու կալանավոր ձեռքերը իրար խփեցին՝ հանուն այն ապագա արհեստանոցների, վորոնց հատակագիծը նկարել եր մի ալլ կալանավոր՝ Նիկոլանը։

— Դե հիմա գնանք՝ վերջնականապես տեղը վորոշելու, — ասաց պետը և վեր կացավ տեղից՝ ձեռին Նիկոլանի հատակագիծը։ Յեա, նա, Բենիկը և Նիկոլանը դուրս յեկանք գրասենյակից և ճանապարհին պետը ինձ բավականին մանրամասն ծանոթացրեց արհեստանոցների պատմությանը։

— Բավականին ժամանակ և եզ միտքը կա, բայց ձգձգում են, — ասաց նա՝ ակնարկելով մի վերին հիմնարկություն. — մեկ՝ փող չկա, մեկ՝ բան դուրս չի գա, մեկ ևս, մեկ են. յես ել վորոշեցի իմ ոխակով սկսել, տեսնենք վճնց դուրս չի գա... Աշխատավոր ձեռքեր կան, մատերիալի համար քիչ-շատ փող ստացվում և արհեստանոցներից, ինչ մնում և մեկել ծախսերին՝ զործը վոր սկսեցինք — ուղած-չուղած կտան... Կտեսնեն՝ կտան։

Մտանք հիվանդանոցի բակը։ Հիվանդանոցից դեպի ձախ՝ մինչև պետը ընկած եր մի ընդարձակ բաց տարածություն։ Ուղղիչ Տան պետը ցույց տվեց այդ տարածությունը։

— Ուղում ենք կամ ետեղ շինենք, կամ քրեյական կորպուսի բակում։ Իմ կարծիքով ետեղ ավելի յե հարմար, քանի վոր անդործ կալանավորները ետեղ չեն խանդարի։ Բակ ետեղ կխանդարեն։

Դնացինք և քրեյական կորպուսի բակը։ Ընդհանուր կարծիքն այն եր, վոր ավելի հարմար և հիվանդանոցի բակում։ Այդպես ել վորոշվում և և Ուղղիչ Տան պետը մի անգամ ևս հրահանգելով Բենիկին, վորպեսզի նա անմիջապես անցնի վարպետների և աշխատավորների ցուցակագրությանը՝ թողնում և մեզ այդտեղ և ինքը գնում գրասենյակ՝ ընթացիկ գործերով զբաղվելու։ Նրա յեակից, իր նախագիծը ձեռին, գնում և և Նիկոլանը։ Յես և Բենիկը, վորին յես, չգիտեմ ինչու, հենց առաջին անգամից սկսեցի «Բենժամեն» անվանել, մնացինք մենակ։

— Դե, վճնց ես, Բենժամեն, պատմիր տեսնենք... Վճնց յեղավ, վճնց մահվան դատապարտվեցիր և վճնց խնացար ներման լուրը...

— Եհ, ինչ պատմեմ, — ասաց նա մի կողմ նայելով և, կարծես ընդզգաբար, հանեց գլխարկը։ Նայեցի՝ այդ 24 տարեկան յերիտասարդի մազերը տեղ-տեղ սպիտակել եյին, ինչպես 40 տարեկանի մազեր...

Ապա նա պատմեց իր յոթնորչա սպասու-մի պատմությունը և դա, այդ պատմությունը, տխուր եր, ինչպես տխուր եյին այդ վայրկյանին իրա՝ Բենժամենի աչքերը։ Մահվան դատալճուից հետո յար որ նա սպասել եր իմ «առանձնացման սենյակի» դիմացը գտնվող մի ալլ «առանձնացման սենյակում» և այն-քան եր ընտելացել այն մտքին, վոր իրեն ահա-ահա տանելու յեն գնդակահարելու,

այնքան եր ընտելացել, վոր յերբ յեկել ու հայանել են նրան, վոր պատժի առավելագույն չափը փոխարինված է տաս տարվա կալանքով, նա, — յերեվակայում եք, — ջարել եր, կամ, ինչպես ինքն եր ասում, «տխրվել»:

— Յես մեռնեմ՝ տխրվեցի, — ասում եր Բենժամենը՝ միշտ մի կողմ նայելով, խուսափելով իմ հայացքից. — հենչափ տխրվեցի, վոր ել ասելու չի...

Յեվ յերբ մի վարկյան յես բռնեցի նրա հայացքը՝ նրա աչքերում իրոք վոր տխրություն կար, մահ տեսած աչքերի մշուշոտ տխրություն... Խեղճ Բենժամեն:

Մինչ այդպես, քրեյակաւ կորպուսի բաւում կանգնած, Բենժամենը պատմում եր ինձ իր տխուր պատմությունը՝ յես ուշիուշով նայում եյի բակում անցնող դարձող կալանավորներին: Պատկերը կրկին նուշին եր, ինչ վոր եր իմ առաջին այցելության ժամանակ, կալանավորների մեծ մասը գլուղացիներ էյին, ապա՝ լյումպեններ, և ապա՝ ինչպիս ասում էյին կալանավորները՝ «ինտելիպենտներ»: Այս վերջինները թվով ամենից քիչն էյին, կային և մի-յիւրկու նախկին զինվորականներ: Նորից, ինչպես և առաջին այցելությանս ժամանակ, բոլորն անխտիր անցնելիս նայում էյին ինձ, կարծես զննում էյին ինձ աչքերով, հայացքներով փորձում: Այնինչ Բենժամենին նայում էյին ընտանավարի ժպտով, մեկ-մեկ վորեւ միջանկյալ խոսք էյին ասում, կամ ընկերաբար

խփում նրա ուսին և աչքով անում, — մի հանգամանք, վոր այնքան ել չեր կարող ինձ անտարբեր թողնել... «Յերեկ ինձ են հեղնում, վորպես նորեկ» — մտածում էյի յես և ինձ մի փոքր նվաստացած զգում Բենժամենի առջև: Ամեն տեղ ընդհանրապես կասկածոտ է լինում նորեկի հոգեբանությունը, սակայն կալանավորների աշխարհում այդ կասկածոտությունը հասնում է գերազանց չափերի և ստանում մի ուրույն, աննկարագրելի բնույթ: Այստեղ դա վոչ միայն կասկածոտություն է, այլև բնագդակաւ զգացմունք, վոր այս փակված մարդկանց անհրապույր աշխարհը դժկամ ու անսիրալիր է ընդունում յուրաքանչյուր նորեկի, թաքուն, տարերային թշնամանքով ու նսեմացնող հեգնանքով: Թվում է, թե հակառակը պետք է լիներ. — գալիս է, այսպես թե այնպես, մի բախտակից, մի դժբախտության ընկեր, վորին նուշն դառն բախտն է վիճակված, ինչ վոր իրենց: Կյանքի բոլոր այլ պայմաններում նորեկ բախտակիցն ընդունվում է յեթե վոչ լիակատար հարգանքով, գոնե վնչ համառ, տարերային դժկամությամբ ու թշնամանքով: Այդպես չի սակայն կալանավորների աշխարհում: Յես միանգամայն համոզված կարող եմ ասել — հետագայում յես բազմիցս առիթներ ունեցաւ այս բանում միանգամայն համոզվելու — վոր մարդկային վնչ մի այլ հասարակություն, վնչ մի այլ կոլեկտիվ այնքան ան-

վստահությամբ ու տարերային թշնամանքով չի ընդունում իր մեջ վորեն նորեկի, վորքան կալանավորների աշխարհը: Յուրաքանչյուր նորեկ կալանավորների կողմից ամենից առաջ արժանանում է ծաղրի ու հեգնանքի — և, յես կասեյի՝ վոխակալ հեգնանքի: Կարծես այդ հեգնանքն ու ծաղրը ասում են նորեկին. — հը՛, լճնչ էյիր կարծում՝ մեզանից լավ ես, եսպես տեղ չեմ ընկնի... Քանիցս յես ներկա յեմ յեղել, յերբ կամերա յե մտել վորեն նորեկ: Համարյա միշտ ընդունել են նրան խայթող վոնչաօցնող, հրող քրքիջով: — Իհարկե, սա յես ասում եմ ընդհանուր առումով. սլատահում են և կալանավորներ, վոր սկզբից եկթ հարկանք են ներշնչում դեպի իրենք, սակայն այսպիսիները բացառություն են կազմում: Շատերի վերաբերմամբ հեգնանքը, կամ ծաղրը, իհարկե, չի կարող այնպիսի բացարձակ լնույթ կրել, ինչպես ասացինք վերևը: Սակայն այս կամ այն ձևով կալանավորների այդ վերաբերմունքը գտնում եր իր արտահայտությունը, իսկ ինչ վերաբերում է դրժկամ անվստահության՝ սա արդեն ընդհանուր որինք ե, վոր, իմ կարծիքով, չի վերցընում և վնչ մի բացառություն: Դեռ նոր եր ինձ համար այդ յրջապատը և դեռ անծանոթ էյին ինձ այդ մարդիկ — և բոլոր այդ անծանոթ մարդիկ, վորոնց յես հետագայում ճանաչեցի ու ընտելացա և անգամ սիրեցի շատերին, վորպես հասարակ մարդկանց ու

լավ ընկերների — սկզբում ընդունում էյին ինձ զսպված, փախ անվստահությամբ, վորը թեկուզ ամեն կերպ աշխատում էյին թաքցնել, բայց յերևում եր ամեն ինչից, անգամ նրանց ժպտալու ու նայելու յեղանակից: Ինձ հետ համեմատած՝ արդեն բավականին ստաժավոր կալանավոր եր Բենժամենը: Համարյա բոլորին ճանաչելուց բացի՝ գիտեր նաև, թե վնրը ինչ գործով ե դառված: Ուստի սկզբից եկթ յես վորոշեցի ոգտվել նրանից, իբրև չիչերոնեյից, և ստանալ ինձ այնքան հետաքրքրող այդ մարդկանց մասին սկզբնական, թուղցիկ տեղեկություններ:

Հիշում եմ՝ հենց վոր անցնում եր մեկը՝ յես նախ մտքիս մեջ, ըստ նրա արտաքինի կամ դեմքի արտահայտության, փորձում էյի վորոշել նրա հանցագործության տեսակը և սպա հարցնում էյի Բենժամենին — և միշտ սխալվում էյի ու չարաչար սխալվում: Յիվ միայն այդտեղ յես հասկացա, վոր մարդկային դեմքը շատ անհույս հայելի յե՛ մարդկային քնավորությունը և ներքին աշխարհը ճանաչելու համար: Մանավանդ այդ աշխարհում, ուր կան հոգեբանական զարմանալի որինքներ, տարորինակ որինքներ: Որինակ, առաջին հերթին հենց այն զարմանալի որինքը, վորի մասին յես արդեն հիշատակել եմ նախորդ գլխում: —

Համարյա միշտ ամենածանր սպանություններ կատարած մարդիկ դուրս էյին գալիս նրանք, վորոնց դեմքի վրա կարելի

յեր կարդալ միմիայն... ամենասուրբ անմեղություն: Նայում եմ ըստ արտաքինի, դեմքով ու խոսելաձևով, խիղճ, անմեղ, անշառ մարդու տալավորություն ե թողնում: Հարցնում ես ինչի՞ համար ե բռնված:

— Սպանության: Սպանել ե ու թալանել:

Դրանցից շատ-շատերը նույնիսկ քաշվում եյին մարդու հետ խոսելիս: Հետագայում յես տեսա մեկին, վորը յետե՛ սպանություն հր կատարել, սպանություններից հետո միանգամայն անվրդով կերպով յեկել եր ու լվացել բուլվարում իր արյունոտ ձեռքերը, բայց ինձ հետ խոսելիս կարմրում եր, ինչպես ամոթխած աղջիկ...

Մենք Բենժամենի հետ կանգնած զրույց եյինք անում կալանավորների մասին, յերը մեզ մոտեցալ յերեսունին մոտիկ, սև սաթինե շապիկ հագած, միջահասակ, վախտ, գլուղական դեմքով, բայց կարտուղ դրած մի կալանավոր:

— Կալիգորներ լավ հիստակեցինք, մնաց հայաթ, — ասաց նա Բենժամենին և ժպտաց:

— Ծանոթացիր, — ներկայացրեց նրան Բենժամենը. — մեր Լազգին ե; սանխտարական սեկցիայի նախագահի ոգնականը:

Յես սեղմեցի Լազգու ձեռքը և նրա դեմքը բավականությունից վարդի տեսք ընդունեց:

— Ինչո՞ւ համար ես բռնված:

— Հե՛չ, Զնչին բանի:

— Վհնց թե չնչին բանի:

— Բյա հի՛նչ: Մե կնկա խամար: Պոռնիկ կնկա խամար:

— Ի՞նչ արիր վոր...

— Հե՛չ: Գլուխ կտրի՞ դրի վոտքերու աբանք: Հարբած ի բռնին բերին:

— Բա դա հե՛չ ե, վոր ասում ես «հե՛չ»:

— Բյա հի՛նչ: Կնիկն հի՛նչ ա՛ կնկա խամար բռնեն՝ թալեն Ուղղիչ Տուն: Աշխարհ հենքան կնիկ կա... Ծնից շատ:

Ուղիղ յերեսիս նայելով՝ յերեխայի նման լայն ժպտաց Լազգին և վազեց կորպուսը՝ մաքրության հետևելու: Նայեցի Բենժամենին՝ նա յիւ Քր ժպտում յերեխայի նման: Խոսք չգտա ասելու:

Սակայն հետագայում, յերը ալելի մոտիկից ճանաչեցի նրանց և սկսեցի ավելի խորը թափանցել նրանց հոգեկան պրիմիտիվ աշխարհը. — յես հասկացա, վոր այդ տարրինակ աշխարհում մարդկային լեզուն նույնքան խարուսիկ ե, վորքան նրա դեմքը: Նրանցից շատ-շատերը շատ ավելի լավ ու «մարդկային» մարդիկ եյին, քան իրենք ցույց եյին տալիս՝ «հերոս» յերևալու այն պրիմիտիվ հասկացողությամբ, վոր ունիյին նրանցից շատերը: Գուցե և այդ «հերոսությամբ» նրանք ուղում եյին ծածկել հանցանքի ու ամոթի այն ներքին բնազդական զգացմունքը, վոր հատուկ ե բոլոր մարդկանց անխտիր, բայց բոլորն անխտիր, հայտնի չե, թե ինչո՞ւ աշխատում են թաքցնել թե իրենցից և թե ուրիշներից... Հան-

ցագոծների այս յուրորինակ դժի վրա առաջին անգամ կարծեմ, յիթե չեմ սխալվում, ուշագրությունն և դարձրել Պյոդոր Միխայլովիչ Դաստակակին, Համենայն դեպս յես ինքս այս բանում ավելի քան համոզվեցի, յերբ բավականին ծանոթացա ինչպես նույն այդ Լազպու, այնպես ել շատ նմանների հետ:

... Հիշում ես, Լազպի, ինչպես մեր այն յերկար գիշերներին դու «Հիրգուն կուգա» ու «Նագան» եյիր յերգում և պատմում ձեր գյուղի հարսանիքների, դաշտային աշխատանքների, չարի ու բարու մասին և քո դեմքն այդ հրաշալի պահերին գունատվում եր. ու հոգևոր տեսք ընդունում, ինչպես վագևորված արտիստի դեմք:

— «Վայ-վայ, նագան-նրս,
հիմ ոգ-նականրս,
յոթ կը-բականրս,
հիմ պա-խանպանրս,
վայ-վայ, նագան ջան,
վոյ-վոյ, նագան ջան...»

Յես քեզ չեմ մոռանա, Լազպի:

Վ. ԿՈՒՆՏ-ԲԱՃՆԻ ՔԱՏԵՐԱԿԱՆ ՍՐԱՀԸ, ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ
ՀԱՍՈՆ, ՅԵՖԻՄ ԲՐԱՎԵԼՄԱՆԻ ԱԶՔԵՐԸ ՅԵՎ — «ԲՆՈՒ-
ՅՅՈՒՆԸ ԱՄԵՆ ՏԵՂ ԲՆՈՒՅՅՈՒՆ Ե, ԸՆԿԵՐ
ԲԵԼՈԳՈՒՐՈՎ»

Այդ որը յես և Բենժամենը միասին գնացինք նայելու Ուղղիչ Տան կուլտ-բաժինը և յես այնտեղից վերադարձա բավականին վագևորված:

Քրեյական կորպուսի մուտքից դեպի աջ և ձախ ձգվում ե միջանցքը, վորի յիբկայնքին գտնվում են կամերաները: Նախ մենք մտանք աջ կողմում գտնվող առաջին կամերան. կամերայում վոչ վոք չկար: Հարց տվի այդ մասին Բենժամենին:

— Գնացիլ են աշխատանքի: Այս կամերայում միայն մի հոգի կա անգործ. ֆնացածները բոլորն ել աշխատում են հյուանդանում և դուրսը:

Այդտեղից սանդուխտներով մենք բարձրացանք յիբկորդ հարկը և մտանք կուլտ-բաժինը:

Սանդուխտի վերևը, հենց դիմացի պատից, կախված եր մի յուզաներկ նկար: Ծովային տեսարան եր՝ ափին եկզոտիկ բուսականություն: Տեսնելով, վոր յես հետպ-

քրքրությամբ նայում եմ նկարին՝ Բենժամենը, իմ Ուղղիչ Տուն ընկնելուս առաջին որերի այդ անփոխարինելի չիչերոնեն, շտապեց բացատրել։

— Մեր նկարիչներն են նկարել։ Վերևում դեռ շատ կտեսնես։ Այս մեկը նկարել է Բելոգուրովը։

— Ի՞նչ մարդ է։

— Ռուս ղեկավարական է. բռնված է լրտեսության մեղադրանքով. առաջ քաղաքական կորպուսում եր, այժմ քրեյականն է տեղափոխված։ Բայց յես չեմ հավատում, վոր նրա մեղադրանքը հիմք ունենա...

Այս խոսքերով մենք մտանք Ուղղիչ Տան կուլտ-բաժնի թատերասրահը—և յես տեսա Բելոգուրովին։

Թատերասրահը նախկին յերկու կամերաներից բաղկացած մի բավականին ընդարձակ սենյակ եր, մուտքից դեպի ձախ՝ բնմը, դեպի աջ՝ նստարանները։ Վարագույրը բաց եր և բնմը ներկայացնում եր անտառ։ Վերևից թոկով կախված եր կարդոնե մի կիսալուսին, վորը, ինչպես հետազայում ներկայացումների ժամանակ յես նկատեցի, համարյա բոլոր կախնավորներին անասելի հիացմունք եր պատճառում։ Բնմի վրա մի այլ դեկորացիա հատակին փռած՝ ինչ-վոր բան եր սարքում սև բլուզ հագած յերիտասարդ, համակրելի դեմքով մի կախնավոր, վոր վտռելի կանգնեց և սկսեց հարգանքով դեպի մեր կողմը նայել։

— Սա մեր Համոն է, բնմի բեկվիզիտորը, դեկորատորը, վարագույր բարձրացնողը և այլն։ Ի՞նչ գործ ասես՝ ձեռքից կգա, — շտապեց ներկայացնել նրան իմ անփոխարինելի չիչերոնեն։ Յես մշուշոտ կերպով հիշեցի, վոր կարծես տեսել եմ նրան, կամ լսել նրա մասին ինչ-վոր մի տեղ։ Յեվ հանկարծ գլխի ընկա։

— Սա նա չէ, վոր աշխատում է վարընոցում, վառարաններ և շինում և վաղն էլ սկսելու յե շարել արհեստանոցների պատերը...

— Հենց նա յե, վոր կա. պատվական տղա յե, — ասաց իմ չիչերոնեն. լայն ժպտաց Համոյին, վոր արդեն մոտեցել եր մեզ, և ձեռքը դրեց նրա ուսին։

Յես նայեցի Համոյին. յերեսունին մոտ, բրյուսետ, քիչ հիվանդոտ դեմքով, բարակ, նիհար. սև աչքեր, սև մազեր. մի ուսը մշուսից քիչ բարձր. նայում ե՝ գլուխը պահած քիչ թեք. ստացվում է տղավորութուն, թե վարից վեր է նայում։ Նայելիս ժպտում է և շտապում փախցնել հայացքը։ Կարծես դպրոցական է, վոր քաշվում ու ամաչում է ուսուցչից։

— Ինչքան եք վճռված։

— Ութ տարի, — ասում է նա, ժպտում ու հեռացնում հայացքը։

— Ինչի՞ համար։

— Սպանության։

Յեվ հանկարծ վառվող աչքերով նայում ե
ինձ, ժպտում, ձեռքը դնում ուսիս և վոզե-
փորված ասում.

— Այսոր թատրոն ունենք, անպատճառ
յիկեք: Շատ հետաքրքիր ե, շատ հետաքր-
քիր...

Ու նայում ե բեմին՝ հատակին փռված
դեկորացիային:

— Դեկորացիան պիտի փոխեմ. առաջինը
հարուստ սենյակ ե հարկավոր, յերկրորդը
աղքատ: Ունենք: Յերկուսն ել ունենք:

Յեվ դեմքը փայլում ե ուրախությունից:
Հետո նա ընկերաբար մի յերկու անգամ
խփում ե ուսիս, ժպտում ու մի վոսա-
յունով թռչում բեմը՝ իր գործը շարունա-
կելու:

Այս խոսակցության ընթացքում յես մեկ-
մեկ նայում եմ շուրջս՝ ուսումնասիրում
դահլիճը: Պատերին՝ յուզանքի նկարներ, մեծ
մասը ընթացյան տեսարաններ, իսկ դահլիճի
 $\frac{1}{3}$ մասը ազատված ե և այստեղ յեռոտանի
առաջ աշխատում ե մի բարձրահասակ, գու-
նատ, նիհար կալանավոր: Բելգուրովն ե:
Նրանից դեպի ձախ, հենց նստարանի վրա,
աշխատում ե մի ուրիշը: — Նման ե ուսա-
նողի: Յերիտասարդ ե. դեղին, սեմիտական
դեմքով. միջահասակ, հագին կապույտ, շե-
յոտե բլուզ. գլխին արախչին: Մենք մոտե-
նում ենք նրանց:

— Ընկեր Բելգուրով և ընկեր Յեֆիմ
Բրավելման, — ներկայացնում ե իմ անփո-

խարինելի չիչերոնեն՝ Բենժամենը: Նկարիչ-
ները թողնում են իրենց աշխատանքը և
մոտենում մեզ:

Բելգուրովը թողնում ե կատարյալ դե-
զինեթափ տպավորություն: Գունատ, հի-
վանդոտ դեմքի վրա բաց-կապտադույն աչ-
քերը վախկոտ են ու խեղճ: «Դժվար թե նման
վողորմելին ընդունակ լինի զինվորական
լրտեսության», անցնում ե մտքովս: Այնինչ
միտնգամայի հակառակ տիպ ե Յեֆիմ Բրա-
վելմանը: Նայում ե համարձակ, առանց
բաշվեցու: Աչքերում՝ ինքնավստահություն
ու թանջուն խորամանկություն: Իր մասին
մեծ կարծիք ունի՝ յերևում ե սմեն ինչից:

— Ինչպե՞ս եք գտնում, — հարցնում ե
Բրավելմանը՝ ցույց տալով ձեռքի փոքրիկ
տախտակը, վորի վրա նա նկարում ե ձմե-
ռային գյուղական գիշերվա մի շարուն տե-
սարան: Յերեկ հիշում եք եփանագին բա-
ցիկները՝ նման տեսարաններով: Զյուն, խըր-
ճիթ, խրճիթի առաջ՝ խարույկ, պատուհա-
նում՝ դեղին լույս, վերել՝ ամպոտ յերկինք,
ամպի միջից՝ սպիտակ, քիչ դեղնավուն
լուսինը: — Սակայն Յեֆիմ Բրավելմանը գոհ
ե և նույնիսկ — չափազանց: Նայում ե աչ-
քերիս և հայացքի մեջ հեղնող կասկած կա՝
կարճի ե արդյոք այս եփիոպը հասկանալ
այնպիսի մի նուրբ նկար, ինչպիսին ե այս
աննման տեսարանը... Յեվ հենց նույն աչ-
քերի խորքում կարգացվում ե իր վճռական

պատասխանը. — Վորտեղից... Լինչ նրա գործն է այդ...

— Հասկանում եք, — շտապում է արդարացնել նա իր աչքերի խոցող արտահայտությունը և, միևնույն ժամանակ, մեծահոգաբար մեղմել իր՝ մեղ վրա արած գերազանց տալիսությունը. — Ինքներս ենք աշխատում... Վոչ-վոր չկա, վորից կարելի լինի խորհուրդ հարցնել... Յեթե դուք բարի լինեցիք մեղ խորհուրդներ տալու, շտկելու մեր սխալները...

Ասում է, բայց խորամանկ, ինքնավոր աչքերը, վորոնց խորքում պաղգում է հագիվ նկատելի, կասկածոտ, հեղնակա մի ժպիտ — շտապում են հերքել լեզվի ասածները: Աչքերը ասում են՝ «ե, սիրելիս, չհավատաս. քաղաքավարություն համար եմ ասում... Մենք մեր գործը լավ գիտենք և վոչ մի կարիք չունենք ձեզ պես եֆիոպների խորհուրդների...»:

Բայց լիզուն շարունակում է աշխատել. դե, լեզուն՝ իր համար, աչքերը՝ իրենց:

— Գիտե՞ք, սիրելի ընկեր. յես շատ եմ սիրում ձմեռային տեսարաններ... Զմեռ... ձյուն... մի փոքրիկ խրճիթ... խաբույկ... լուսին...

Ու հիացած նայում է իր նկարածին. — Գոհ եմ, շատ եմ գոհ իրենից ու իր աշխատանքից Յեֆիմ Բրավիլմանը:

Մինչ Յեֆիմ Բրավիլմանը այդպես ցուցադրում է իրեն ու խորամանկ ժպտում —

ներողամիտ հայացքը մերթ ինձ, մերթ Բեն-ժամենին հասնելով՝ լուռ լսում է Բելլուրո-վը: Դեմքի արտահայտությունն այնպես է, կարծես ասելիս լինի, թե ինքն է ամաչում այդ անպատկառ Յեֆիմի փոխսրեն: Սպասում է, մինչև այս վերջինս վերջացնի իր անպատկառ ափեղջիկությունը, վոր ինքը սխի իր տխուր դրույքը: Յես շուռ եմ գալիս դեղի նա և հարցնում.

— Վորքան ժամանակ է այստեղ եք:

— Ութ ամիս:

— Դրսում նկարում եյիք:

— Վոչ. այստեղ սկսեցի: — Յեվ ամոթխած ժպիտն ու ներողամտություն հայցող աչքերը հնաացնում է մի կողմ, — տխուր նայում է իր նկարներին:

— Գիտե՞ք, — ասում է նա հետո՝ նայելով դեմքիցս այն կողմը, — այստեղ այնքան ել հարմարություններ չկան... Սենյակ չկա, սովորեցնող չկա — ինքներս մեր ուժերով յուր յենք գնում... Դժվար է այսպես մի բանի հասնել, ասանց սովորեցնողի...

Յեվ նա մի վայրկյան տխուր, լուրջ նայում է ինձ, և այնքան անձուկ է նրա հայացքը, վոր անվերապա՝ կերպով հավատում ես նրան:

— Իզուր էք դուք ընդորինակելով զրույցվում, աշխատեցեք բնությունից նկարել, հայուհիներ անել:

— Այ, շատ ճիշտ ասեցիք, — մեջ է ընկնում կրկին Յեֆիմ Բրավիլմանը. — բայց լինչ

բնություն կգտնեք Ուղղիչ Տանը... Յեղի
նույնիսկ... Յերևանում...

Իսկ աչքերը ժպտում են, ժպտում են խո-
րամանկ. «հո սպանեցի՞ր հիմա, հիմա հո մե-
ռամբ» — խորամանկ ժպտալով, չար խոցելով՝
ասում են Յեֆիմի աչքերը։ Այս անգամ յես
եմ շրջում հայացքս, վորպեսզի չտեսնիմ
Յեֆիմ Բրավելմանի վատ աչքերը։

Այստեղ մեզ մոտենում է քառասունին
մոտիկ, լայն բաց արած, կանաչ աչքերով,
ինտելիգենտի դեմքով մեկը։ Լայնաթիկունք
է. միջահասակ. լայն դեմքի մեջ պտտավա-
յին, կանացի ինչ-վոր բան կա. թե դեմքը,
թե աչքերը վատահասակ չեն ներշնչում.
Հարուստ ընտանիքից է յերևում, կրթու-
թյուն ստացած. Սուր, խոցող աչքերով
տնտղում է իմ դեմքը, ձեռքերը իրար քսում.
Ու անմիջապես շուռ է գալիս, գնում է դուրս։

— Ո՞վ է, — հարցնում եմ իմ չիչերոնեյին։

— Հե՛չ։ Նախկին խորհրդային ծառայող։

— Ի՞նչ գործով է բռնված։

— Յուրացման։ — Ու տեսնելով, վոր դեռ
յես յերկար պիտի տանջեմ նրան իմ այս
ստերեոտիպ հարցով՝ ավանսով բացատրում է.

— Հենց հինչքան ինտելիգենտ տեսնես՝
իմացի, վոր յա յուրացում ա, յա վտանում.
Ես մին բանում համարյա. թե բացառու-
թյուն չկա։

Մենք բաժանվում ենք նկարիչներից է
բարձրանում բեմ՝ դեկորները նայելու։ Յե-
ֆիմ Բրավելմանը գնում է շարունակելու իր

գործը, իսկ Բելոգոլերովը վալիս է մեր յե-
տեից։ Յերևում է՝ ինչ-վոր բան է ուղում
ասել, բայց քաշվում է, սպասում է հարմար
առիթի։

Բեմի վրա մեզ կրկին մոտենում է Համոն
և վոպեորված, վոպեորությունից վառվող
աչքերով սկսում է պատմել Ուղղիչ Տան թա-
տերասրահի կառուցման հերոսական պատ-
մությունը։

— Առաջ խո ես բոլորը չկամ, — հենց այս-
պես ել սկսում է նա, այդ զարմանալի Հա-
մոն, — բիթուն մենք ենք շինե... Եստեղ
կամերներ եյին, միջի պատը հանեցինք,
մարբեցինք՝ սկսեցինք պատերը ներկել.
Առավոտու վեցից վոտի վրա եյինք. Ել վոչ
հայ ուտիլ կար, վոչ չայ խմել. Դեկորացի-
նեը շինեցին Յեֆիմն ու Բելոգոլերովը...

Լսելով իր անունը՝ Բելոգոլերովը ոգավում
է առիթից և մոտենում է մեզ. Յես ես,
ոգավելով առիթից՝ հարցնում եմ.

— Դձեք եք նկարել դեկորները և ներկել
դահլիճը։

— Այո, յես և Բրավելմանը...

Բրավելմանը, վոր սատանի հոտառու-
թյուն ուներ և կառվի լսողություն, լսելով
իր անունը՝ անմիջապես թողեց իր գործը և
մոտեցավ մեզ. Ի՞նչպես կարող էր մի տեղ
իր անունը տրվել և նա ներկա չգտնվել.
Բացի այս՝ նա իր նուրբ հոտառությամբ
յերևի զգաց, վոր խոսքը դահլիճում կատար-
ված աշխատանքները շուրջն է պտտվում —

և կարող եր արդյոք չմասնակցել նա այդ գրողիցին, նա, վոր այնքան քրտինք ե թափել այս դահլիճի համար և — յերեակայումս հը — չի ստացել փոխարեն և վո՛չ մի կոպեկ...

— Այսքան աշխատանք — և վո՛չ մի կոպեկ, — սաաց Յեֆիմ Բրավելմանը, խոր հոգոց քաշելով:

— Իսկ ո՞վ և տալիս ձեզ այդ ներկերը, վորոնցով դուք նկարում եք ձեր հրաշալի ձմեռային տեսարանները, — չհամբերելով հարց տվի յես նրան՝ Յեֆիմ Բրավելմանին:

— Կուլտ-բաժինը:

— Իսկ ի՞նչ են արվում նկարները:

— Ծախվում են և մենք տոկոսներ ենք ստանում:

Յես հարցը համարում եմ փակված և յերբ շուռ եմ դալիս, վոր ի՛նչեմ բնից ու գնամ դուրս՝ աչքերս հանդիպում են գունատ Բելոգուրովի ամաչկոտ, ներողություն հայցող աչքերին: Նա շատ ամաչեց այդ որը իր հրեյա ընկերոջ փոխարեն — այդ ելին ասում նրա աչքերը. — Ժողովրդի խոսքերով ասած՝ Յեֆիմ Բրավելմանի փոխարեն ամոթից համարյա թե գետինը մտավ այդ որը այդ խեղճ, այդ անքանքար գեգևերատը՝ կալանավոր նկարիչ Բելոգուրովը, վոր մեղադրվում եր գինյորական լրտեսության մեջ, բայց դրան մինչև որս ել չեմ կարողանում հավատալ, չեմ կարող հավատալ:

Յերբ մենք դուրս յեկանք դահլիճից և քայլեցինք միջանցքով, վոր մանենք կուլտ-

բաժնի գրադարան-ընթերցարանը — մեր յետևից ստվերի պես բուսելով՝ նորից, յերրորդ անգամ, մոտեցավ ինձ նկարիչ Բելոգուրովը: Իր դողողուն ձեռքով բռնելով իմ թիւը՝ կոֆիղենցիալ ժպիտը դեմքին ինձ պատմաւոր տարավ Բելոգուրովը և, նայելով գետնին, արագ-արագ ասաց.

— Չհավատա՞ք Յեֆիմ Բրավելմանին: Նա խարդախ ե ու խաբեբա: Նա զողանում և կուլտ-բաժնի ներկերը, իր համար նկարներ նկարում ու ծախում կալանավորներին...

Տեսնելով, վոր յես շփոթվեցի և չգիտեմ ինչ պատասխանեմ՝ նա արագ հեռացավ ինձանից, բայց մի քանի քայլ անելուց հետո կրկին մոտեցավ և միշտ ներքե, միշտ մի կողմ նայելով՝ խոսեց.

— Մեզ մի ուսուցիչ ե հարկավոր, ընկեր, մի նկարիչ-ուսուցիչ: Դուք յերեի քաղաքում կունենաք ծանոթ նկարիչներ. խնդրեցիք, թող մի անգամ գան և մեզ ցուցմունքներ անեն...

Խեղճ Բելոգուրով: Իր այդ խնդիրքով նա յերեի ուզում եր շտկել քիչ առաջ թողած իր վո՛չ այնքան ել դեղեցիկ տպավորությունը: Յեվ, յերեի մոտածելով, վոր դրանով ել ավելի կարելի իր հանցանքը, նա ավելացրեց.

— Իսկ մինչ այդ յես կաշխատեմ բնությունից նկարել... Բնությունը ամեն տեղ ել բնություն ե — նույնիսկ Յե...

Յերեկ ուղում իր ասել՝ Յերիանում, բայց խնդրեցի գլխի ընկալ ու շտապով շտկեց.

— Ուղղիչ Տանը...

Այո, բնությունը ամեն տեղ բնություն է, սիրելի Բեկոգուրով, — նույնիսկ Ուղղիչ Տանը: Այս մի խոսքդ յես հավանեցի այն ժամանակ և կրկնում / մ հիմա, յերբ գրում եմ հիշողություններս: Յեվ, ինչպես այն ժամանակ այնտեղ, Ուղղիչ Տան կուլտ-բաժնի միջանցքում, այնպես ել հիմա իմ սիրտը դուռնությամբ ե լցվում, յերբ յես հարց եմ տալիս, թե ինչ՞նչ յես այդ միևնույն բնությունը միևնույն խմորից թխում թե հանձարներ, թե դեպքներատներ...

«Բնությունը ամեն տեղ բնություն է» — այս մեկը դու լավ ասացիր, թանգադին Բեկոգուրով:

VI. ԱՍԼԱՆ - ԲԻԶԵՆ, ՆՐԱ ՖԱՆՏԱՍՏԻՔ ԿԻՆԸ, ԿՈՒԼՏ-ԲԱԺՆԻ ՍԽԵՄԱՆ, ԹՈՒՐՔ ՊԵՅՋԱՆՆԵՐԸ, ԲԵՆԺԱՄԵՆԻ ԻՍԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՆԱՅԻՐՅԱՆ ՈՏՏՈ ՎԱՅՆԻՆԳԵՐԸ՝
ԼԱԶԳԻՆ »

Վերջապես մենք բաժանվեցինք Բեկոգուրովից և մտանք գրադարան-ընթերցարանը: Մի բավականին ընդարձակ սենյակ՝ դիմացը գրքակալների, Դեպի աջ մի յերկար սեղան՝ վրան զանազան թերթեր, Պատերին նկարներ ու դիագրամաներ:

Ներս մտնելիս առաջին հերթին իմ աչքին ընկավ մոտ 50—55 տարեկան, բարձրահասակ, գյուղական հագուստով, զաղախեցու հսկա փափախը դլխին մի կալանավոր, վոր դռան մոտ տարուրետի վրա նստած թերթեր կարդում:

— Սա ել մեր Ասլան - բիձեն, — ուրախացած բացականչեց Բենժամենը և դառնալով նրան.

— Արա մի ծանոթացի ես մեր նոր ընկերոջ հետ, — ավելացրեց նա և բռնելով Ասլան-բիձի ձեռքը՝ քաշ տվեց դեպի ինձ:

Տղամարդու դեմք ունեւր Ասլան - բիձեն. մաղերը համարյա ամբողջովին սպիտակած էյին, բայց առույգ եր, ինչպես յերիտասարդ:

— Իհուշի՜ համար ես ըննված, — տվի յես Ասլան - բիձին իմ հավիտենական հարցը:

— Յես գիդամ, հնգեր ջան: Ասում են՝ բանդիտ ես...

— Վհնց թե բանդիտ:

— Դե հոպես վորոշեցին: Ամա թե իմ գործը ուրիշ գործ ա, յերգար պատմութեն ա...

Առհասարակ հարկավոր ե ասել, վոր Ուղղիչ Տուն ընկնելուս հենց առաջին ուրից յես նկատեցի, վոր այդտեղ չկա անգամ մի կալանավոր, վոր իրեն հանցավոր համարի: Բոլորն ել, նուշնիսկ յերկու - յերեք սպանություն կատարած կալանավորները, միանգամայն անկեղծ բոլորքում եյին, վոր ձերբակալել են իրենց. կարծես վոչ թե իրենք եյին կատարել այդ հանցագործությունները, այլ մի ուրիշը: Յեթե դրանց լսելու լինեյիք՝ դուրս կգար, վոր իզուր տեղը հավաքել են անմեղ մարդկանց ու պահում են Ուղղիչ Տան պատերում: Յեվ ամենահետաքրքիրն այն եր, վոր նրանք. այդ հանցագործները, վոչ թե դիտմամբ, մտացածին ձեռով եյին իրենց արդար համարում, այլ դա նրանց մեջ ընաղդի նման մի բան եր, համարյա ֆիզիոլոգիական մի նախապաշարմունք, վորի դեմ հակառակ ընդդիմում եր, ինչպես յես կաճառելը անհույս գործ եր, ինչպես յես համոզվեցի հետադարձում: Գոյության դաժան պայքարի հետևանքով իր նորմալ շրջապատից առանձնացված «սոցիալական անասունի» տարերային բողոքն եր դա յերևի իրեն առանձնացնողների դեմ, — խուլ, տարերային,

մթին մի բողոք, վոր անհաղթելի յես, ինչպես յուրաքանչյուր ընաղդ, և անընկճելի, ինչպես բոլոր սոցիալական ընաղդները: Վորպես այդպիսին՝ պարզ ե, վոր դա վոչ մի տրամաբանության չի յենթարկվում. ինչքան ուզում եք՝ համոզեք կալանավորին, վոր նա սպանելով կամ գողանալով՝ հանցագործություն ե կատարել — նա ելի օր համոզմունքին կհամար: Կհամաձայնվի, իհարկե, վոր կատարել ե անթույլատրելի մի բան, սակայն ամեն կերպ կաշխատի արդարացնել իրեն ու վերջին հաշվով իր այդ ինքնաարդարացումը կփոխի խուլ, տարերային բողոք... Ո՛ււմ դեմ՝ ինքն ել չգիտե: Սա ընաղդ ե, ֆիզիոլոգիային վոր կուղեք — սակայն սա փաստ ե՝ համառ, վարպես բոլոր փաստերը:

Ինչ վերաբերում ե Ասլան-բիձին՝ նա հետապաշում պատմեց ինձ իր գործը և յես չգիտեյի՝ հեքյամթ ե դա, թե մեր ուրերի իրականություն: Ասլան - բիձին ապրելիս ե յեղել գյուղում իր կնոջ հետ, վորին սիրել ե չափից ավելի, սակայն կինը ավելի յես նրան սիրել, քան ինքը կնոջը: Յես շատ հմ լսել ու կարդացել սիրային պատմություններ, բայց նման ֆանտաստիքական պատմություն յես լսում եյի առաջին անգամ և դժվարությամբ եյի հավատում:

— Բայց արի տես վոր՝ ընթա չունեյինք, — պատմում եր Ասլան-բիձեն, — ու գեղում խոսք ընկավ, վոր դա վոչ թե կնկանիցս ա, այլ

իրբն ինձանից... Ըստեղ զե կնիկս ել համբերեց վոչ, վե կացավ հարևան գեղը գնաց ինձ համար նոր կնիկ ճարի, թե ինչ ա՛ շանց տա գեղին, վոր վոչ թե ինձանից ա եգ մեղքը, այլ իրանից... Դե յես ել ել համբերեցի վոչ, ել կարացի վոչ, թե տանեմ ես անպատվութենը, փախա սարերը, դարձա դաշաղ... Դուզ ե, դարձա դաշաղ, համա թե մարթ սուես՝ ձեռք տվամ վոչ... Տասը տարուց ավել եղալես դաշաղություն արիմ, վերջն ել բալշիկը եկավ բռնեց, թե դաշաղ ես, բանդիտ ես...

Ահա Ասլան - բիձի համառոտ պատմությունը, վորը իր պրիմիտիվ տրագիկմով կարող ե մրցել շեքսպիրյան բոլոր տրագիկաների հետ: Սակայն ինչպես յես հետագայում ուրիշներից իմացա՝ Ասլան - բիձին մի «փոքրիկ» բան ինձանից թաքցրեց: Դա Ասլան-բիձի համար այն «անշան» հանգամանքն էր, վոր ինքը 20 թվի Ղազախ մանքն էր, վոր ինքը 20 թվի Ղազախ ապստամբության ժամանակ ոպնելիս ե յեղել դաշնակներին ե, կարծեմ, բավականին ակտիվ: Բայց, հնայած սրան, Ասլան-բիձին արդեն միանգամայն անշառ մարդ էր ե կենսագործկումը շուտով նրան ներում շնորհեց:

Ասլան-բիձի հետ առաջին անգամ հանդիպելիս յես դեռ չգիտեի նրա պատմությունը, սակայն նա իմ ուշադրությունը գրավեց ե մի այլ բանով: Առաջին իսկ հայացքից ինձ տարորինակ թվաց, վոր նա թիւթ ե կարդում: Հարցրի.

— Սիրում ես կարդալ, Ասլան-բիձա:

— Խի՛ չեմ սիրում... Շատ, — պատասխանեց Ասլան-բիձեն. — շնորհակալ եմ խորհրդային իշխանութենից. ինձ Ուղղիչ Տունը դրեց, համա թե կարթալ սովորեցի... Ըստեղ սովորեցի կարթալը, շկուումը... Համ ել յես Կուլտ-բաժնի ցրիչն եմ. ըստեղ նստում գազեթ եմ կարթում սաղ որը, համ ել որըս որ ու կես են հաշվում: Շեն կենտոն իրանք. յես խորհրդային իշխանութենից գանգատ ունեմ վոչ...

Այսպես խոսեց Ասլան - բիձեն, այն ֆանտաստիք կնոջ այդ ֆանտաստիք ամուսինը, վորին բոլորն ել սիրում էին Ուղղիչ Տանը ե սիրով անվանում «Ասլան - բիձա»:

Բացի Ասլան-բիձեն՝ ընթերցարանում սեղանի շուրջը նստած կային մի շարք կալանավորներ, վորոնք բոլորն ել թերթեր էին կարդում: Մեծ մասը գյուղացիներ էին, մի քանիսը թուրք: Դրանք կարդում էին լատինատառ «Յենի Յուլ»-ը:

Ուղղիչ Տան դպրոցում էին սովորել լատինական այբուբենը: Հետո, յերբ մտանք դպրոցը, մենք տեսանք քսանի չափ թուրք կալանավորների, վորոնք ամենայն հեշտությամբ անցնում էին լատինատառ դասագիրքը:

Մինչ այդ՝ Բենժամենը կանչեց ինձ ընթերցարանի ձախ պատի մոտ ե ցույց տվեց պատին փակցրած պակատանման նկարը.

— Ես ել հին ու նոր բանտերը— Բելոգու-
րովն ե նկարել...

Ամենայն հետաքրքրությամբ սկսեցի զննել
այդ նկարը:

Նկարը մեջտեղից բաժանված եր յերկու
մասի, ինչպես լինում են սովորական լու-
րակները, և յուրաքանչյուր մասում հինգ ա-
ռանձին նկարներով անվում եր հին, ցարա-
կան բանտի և նոր, խորհրդային Ուղղիչ Տան
պատմությունը: Աջ կողմում. 1. — Գյուղա-
ցուն վզակով թին տալով նետում են բանտ.
2. — Վտաններին գամում են շղթաներ. 3. —
Փակ, մութ, կեղտոտ կամերա. հատակի վրա
փռված բանտարկյալները թուզի են խա-
ղում, խմում ու զզգվում իրար. 4. — Կեղտոտ,
հյուծված բանտարկյալին վզակով թին տալով
հրում են գութ. 5. — Ազատված բանտար-
կյալը հենց բանտի դռան մոտ ձեռքը կո-
խել ե անցորդի գրպանը, իսկ փողոցի ան-
կուռից վազում ե վարագույնը՝ ազատված
բանտարկյալին կրկին ձեռքակալելու:

«Ահա նախկին, ցարական ռեժիմի բանտը
և ուղղիչ քաղաքականությունը» — լուրբոկա-
յին իր պրիմիտիվ, բոլորին հասկանալի լեզ-
վով ասում եր Բելոգուրովի նկարի աջ
կողմը:

Նկարի ձախ կողմը 1. — Կալանավորը մի-
լիցիոնների հետ մտնում ե Ուղղիչ Տուն. 2. —
Կալանավորը աշխատում ե հյուանոցում.
3. — Կալանավորը զպրոցում. 4. — Ազատվող
կալանավորը Ուղղիչ Տան գրասենյակում

ստանում ե իրեն հառանելիք աշխատավար-
ձը. 5. — Ազատված կալանավորը գյուղի
ճանապարհին՝ մի թևի տակ զրքեր, իսկ
մյուսի տակ կապոց. յերևի նվերներ ե տա-
նում իր կնոջն ու յերեխաներին...

Այսպես եր պատմել խորհրդային Ուղղիչ
Տան և ուղղիչ քաղաքականություն մասին
իր նկարի ձախ կողմում նույն այդ Ուղղիչ
Տան կալանավոր կոնստանտին Բելոգուրովը:

Հետո մենք նայեցինք Ուղղիչ Տան պատի
թիրթը, վոր կոչվում եր «Ճառագայթ»:
Գրված եր յերեք լեզվով՝ հայերեն, թուրքե-
րեն, ռուսերեն: Ապա յես մոտեցա գրքակա-
լներին և սկսեցի նայել զրքերը: Հայերեն,
ռուսերեն, թուրքերեն: Քաղաքական գրա-
կանություն և բեկտորիստիկա: Պետք ե ասել,
վոր գրագրարանը այնքան ել հարուստ չեր:
Հետագայում մենք մի քանի անգամով հա-
րատացրինք այդ փոքրիկ գրագրարանը:

— Ի՞նչ զրքերի կարիք ե զգացվում, —
հարցրի գրագրարանապետին, վորը միևնույն
ժամանակ թե ներկարար եր և թե շրջա-
նակների շինող:

— Գեղարվեստական: — Տվեք ռոմաններ:
Ուրիշ բան հարկավոր չե: Քաղաքական
գրքեր ել են կարգում, բայց քիչ: Տվեք
բեկտորիստիկա:

Այսպես ե կարճեմ բոլոր բանտերում և
ուղղիչ տներում: Մարդիկ յերևի պահանջ
են զգում կորցրած ազատությունը, զրսի

ընդարձակ ու բազմապիսի կյանքը գոնի գրքերում տեսնելու... Այսպես ե կյանքը:

Գրադարան - ընթերցարանից հետո մենք մտանք Կուլտ-բաժնի գրասենյակը, ուր յես ծանոթացա բաժնի վարիչի հետ և նա լինձ ցույց տվեց Կուլտ-բաժնի սխեման:

Կուլտ-բաժինն ուներ հետևյալ սեկցիա-ները: —

1. Գրական, վորի մեջ մտնում էին գրադարան - ընթերցարանը, պատի ու կենդանի լրագիրները և շախմատային յենթասեկցիան:

2. Թատերական, վոր ուներ յերեք խումբ: հայկական, թուրքական, ռուսական:

3. Նկարչական, վոր բաժանվում էր յերկու յենթաբաժնի՝ դպրոցական և արտադրական:

4. Յերաժեսական, վոր ուներ արևելյան յերաժշտախումբ և յերգեցիկ խումբ:

5. Խրավաբանական բյուրո, վորի պարտա-կանությունների մեջ էր մտնում կալանա-վորներին իրավաբանական ոգնություն հա-ցնելը: Գրում էր խնդիրներ, հրավիրում էր պաշտպանների, կազմակերպում էր իրավա-բանական սրպուլյար զեկուցումներ և ալլն: Իրավաբանական բյուրոն գտնվում էր հենց Իրավաբանական բյուրոն գտնվում էր հենց ալլտեղ՝ գրասենյակում և նրա սեղանի առաջ միշտ խոնված էին լինում կալանավորները՝ զանազան գործերով:

6. Ընկերական դատարան, վոր ուներ դա-տախազական բաժին և իրավապաշտպանների կոլեգիա:

7. Ֆիզկուլտուրայի. — Այս սեկցիան կար-ծեմ մինչև վերջն ել թղթի վրա մնաց. կա-լանավորները, մանավանդ գյուղացիք, խոր-շում էին ֆիզկուլտուրայից, վորպես ամո-թաբեր մի բանից: Հետադայում կազմա-կերպված մեր մի քանի զրույցները չտվին վոչ մի հետևանք:

Այս եր Կուլտ-բաժնի սխեման, Սեկցիա-ների վարիչները կազմում էին կուլտ-կոմի-սիա, վոր ընտրվում էր կալանավորների ընդհանուր ժողովում: Այդտեղ էին ընտր-վում նաև կուլտ-կոմիսիայի նախագահը և ընկերական դատարանի դատախազը: Իսկ ամբողջ Կուլտ - բաժինը ղեկավարում էր Կուլտ-բաժնի վարիչը, վորը կալանավոր չէր և մտնում էր Ուղղիչ Տան վարչություն մեջ՝ կոլեգիայի անդամի իրավունքով:

Դպրոցը առանձին էր և չէր գտնվում կուլտ-կոմիսիայի իրավասության ներքո: Նա առանձին գծով յենթարկվում էր Կուլտ-բաժնի վարիչին և նրա միջոցով՝ Յերևանի քաղլուսավարին, վորը և նշանակում էր ու-սուցիչներ: Դրաից միայն յերկու ուսուցիչ-ներ կային, մնացածները կալանավորներ էին, թվով 6, վորոնցից չորսը՝ թուրք: Դպրոցին էից կային և քաղգրագիտության ու գյուղատնտեսական խմբակներ, վորոնցից առաջինում աշխատանքները տանում էր կուլտ-բաժնի վարիչը, իսկ յերկրորդում՝ յերիտասարդ մի կալանավոր, նախկին գյու-լատնտես:

կուլտ-բաժնի վարիչի հետ միասին յերբ մտանք դպրոցը՝ այդտեղ պարապում էր թուրքական խմբակը: Քսանի չափ թուրք կալանավորներ, բոլորը գյուղացի, պարապում էին լատինատառ դասագրքով:

— Հեշտ ե, — հարցրի մեկին խուրբերեն, — և բոլորը միասին պատասխանեցին.

— Կուլայ դը, կուլայ դը...

Վերցրի մեկի տետրակը և սկսեցի բարձրաձայն կարդալ: Հարկավոր էր տեսնել այդ պահուն նրա աչքերը՝ հասկանալու համար, թե ինչ է նշանակում պրիմիտիվ մարդու հիացմունք՝ պրիմիտիվ բաների առթիվ:

Յես ել էյի հիացած, բայց վոչ թե իմ ընթերցանությամբ, այլ այդ թուրք պեյզանների առաջադիմությամբ: Հետագայում նրանք ինձ ցույց էին տալիս իրենց գրած նամակները, վորոնք յեթե վերածկուլ լինեցինք հայերենի՝ դուրս կգային թուրքական Քիբորի հոր հռչակավոր նամակի հայտնաբերված պատճենները: Նույն վոճը, մարյա տառացի պատճենները՝ հայտնաբերված հետաքրքրութունը՝ հայտնաբերված հետաքրքրութունը... Մակայն իմ այդ առաջին այցը թուրքական խմբակին ինձ համար առանձնապես նշանակալից էր նրանով, վոր յես այդտեղ առաջին անգամ հանդիպեցի Բաղդասարին,

Ուղղիչ Տան հռչակավոր Բաղդասարին, վորը նստած լատիններեն էր սովորում թուրք պեյզանների հետ միասին...

Բայց Բաղդասարի մասին — հետո:

Յերբ դուրս յեկանք դասարանից, չգիտեմ ինչու, կրկին մասնաժամերական դահլիճը և բարձրացանք բիմ: Զարմանալի Համոն դեռ զբաղված էր իր գեկորներով, իսկ Բեկդուրովն ու Յեֆիմ Բրավելմանը դահլիճի վերևի մասում զբաղված էին իրենց նկարչությամբ: Յես այնքան էյի տարվել իմ տեսածներով ու լսածներով, վոր միանգամայն մոռացել էյի ուր լինեիս: Յեվ ահա, չգիտեմ ինչպիսի պատահեց, — յես սթափվեցի այն ժամանակ միայն, յերբ մենք արդեն կանգնած էյինք բիմի աջ կողմը, գեկորների յետևը գտնվող բաց պատուհանի առաջ... Այո, բաց պատուհանի, վորի ճաղերի միջից յերևում էր աշնանային Յերևանը... Կարծես քնած էյի և սառը ջուր լցրին չիլիս — այդպես անակնկալ էր տպավորութունը: Յերեվակայնում էք՝ Յերևանը, այդ տափակ տների ու դորշ այգիների մոխրագույն տեսարանը յարավ ինձ վրա շշմեցնող, հարբեցնող, խենթացնող տպավորութուն: Նայեցի Բենժամին՝ նա յեկ էր նայում Յերևանին: Աչքերում թախիժ կար և անսահման, անսահման, յես կասեյի՝ անսահման կարոտ... Մոտ յերկու տարի յեր, վոր նստած էր նա Ուղղիչ Տանը — և յերեք-չորս անգամ էր ընդամենը քաղաք գնացել:

— Ա, յերանի մարդ այն էն ծառը ըլիւր,—
ցույց տալով ինչ-վոր հեռավոր մի կետ՝
ասաց կամացուկ բենժամենը. — հի՛նչ լավ
կլիւր...

— Ձե, ծառը լավ չեր լինի, մեկ է՝ չեյիր
կարող տեղիցդ շարժվի:

— Ե, հո աղաւտ կլեյի՝ ջհանգամը թե չեյի
շարժվի, — պատասխանեց նույն կամացուկ
ձայնով Բենժամենը. — լավ ա մարդ դրսևում
ծառ ըլի, քան ըստեղ մարդ...

Մենք լուռ հեռացանք պատուհանից և յես
հետադարձում միայն ինչպես հարկն է հաս-
կացա Բենժամենի վերջին խոսքերի հալի-
տենական ճշմարտությունը — մի պարզ,
պրիմիտիվ, վոչ միայն մարդկային այլև
կենդանական, ֆիզիոլոգիական ճշմարտու-
թյուն, վորի մասին միլիոնավոր բանաս-
տեղծություններ կան տալած աշխարհիս
բոլոր դասազրքերում:

Յերբ մենք Բենժամենի հետ միասին իջ-
նում եյինք Երբքեի հարկը՝ վառվումն, կրա-
կոտ աչքերով մեզ առաջ վազեց Լազգին.

— Հիշկեք՝ լմվ ենք մաքրուկ, — ասաց նա և
ցույց տվեց մաքուր սրբած միջանցքը: Յեվ
ապա — գաղտնի, հույժ կոնֆիդենցիալ, խոր-
հրդավոր ժպիտը դեմքին մոտեցաւ նա ինձ,
աջ ձեռքը հովանոցի նման դրեց ականջիս
վերևը, շրթունքները մոտեցրեց և հայացքը
Բենժամենին հառած՝ ասաց ինձ իբր թե կա-
մացուկ, բայց եյապես այնպես, վոր Բենժա-
մենը ևս լսի:

— Մե նոր պոռնիկ կնիկ են բերուկ...
Ի՛մ արև:

Ու ցատկելով մի կողմ՝ այծաման մկը-
կաց:

Հետո լուրջ դեմք ընդունեց, ձեռքով ու
քունքերով զարմացական շարժում արավ և
ավելացրեց.

— Լնչի՛ կրբեն ըդրանց — չեմ խասկընա...
Կնիկն ինչ ա՛ բերեն դենն բանա՝ խաց տան
ուտա... Կրակ տան՝ վառեն:

— Ինչո՛ւ, Լազգի. նրանք ել մարդ են
մեզ պես:

— Մաթթ, — միանգամայն անկեղծ, ֆենո-
մենալ անկեղծությամբ բացականչեց Լազ-
գին. — Թե ըդրանք մարթ են՝ Լազգին շո՛ւն ա...

Ու բռնեցքով քսուր խփեց իր կրծքին,
շուռ յեկավ — վազելով հեռացավ:

Ֆենոմենալ կնատյաց եր Լազգին. յեթե
ճեմարանավարտ լինեք՝ անպայման կդառ-
նար մի նայիրչան Ոտտո Վայնինգեր... այդ
սքանչելի Լազգին:

VII. ԿՈՒՆՏ-ԲԱԺՆԻ ՊԱՐԵՏԸ, ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՏԵՐՏԵՐԸ,
ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆ ՇԱԽՄԱՏԱՅԻՆ ԶԵՄՊՈՆԸ, ՄԱՐԳԱՐԻՏԸ,
ԱՆՈՒՇԸ ՅԵՎ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵԹԻՔԱԿԱՆ
ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ՆՈՐՄԵՐԸ

Յերեկոյան յես բարձրացա Կուլտ-բաժին՝
կալանավորների ներկայացումը տեսնելու:

Ժամը դեռ 6-ն էր: Ներկայացումը սկսվե-
լու յեր 7-ին, բայց ամբողջ Կուլտ-բաժինը
արդեն խառնվել էր իրար՝ պատրաստու-
թյուններ եր տեսնում: Յես կրկին իմ ան-
բաժան չիչերոնեյի հետ եյի՝ Բենժամենի
հետ:

Ներքեում, ուր սկսվում էյին Կուլտ-բա-
ժին տանող սանդուխտները՝ կանգնած էյին
յերկու կալանավոր և մարդ չէյին թողնում
վերև: Բաժանված էյին տոմսեր, վորոնցով և
ժամանակին գալու էյին կալանավորները:
Միջանցքում անհանգիստ դես ու դեն եր վա-
զում սանսկեցիայի ամենայեանդուն աշխա-
տակիցը՝ Լազգին. մաքրության եր հետեում:

Մեզ բաց թողին առանց տոմսի և մենք
բարձրացանք վերև: Մաքուր եր: Լույս: Սան-
դուխտի զիմացի պատին և վերը՝ միջանց-
քի պատերին — յուզաներկ նկարներ: Մար-

դիկ, հաճելի հողսը դեմքներին, դես ու դեն
էյին վազում. կարծես պրովինցիալ թառ-
րոն եր՝ տեղական սիրողների ներկայումս
սկսվելուց մի ժամ առաջ...

Առաջին հերթին իմ ուշադրությունը գրա-
վեց մի դուռատ, բարակ, բարձրահասակ,
յերազոյի դեմքով յերիտասարդ, վոր, ինչ-
պես գնդապետը պատերազմի դաշտում՝ յե-
ռուզեռի կենտրոնում կանգնած հրամաններ
եր արձակում: Հարցրի ու իմացա, վոր դա
Կուլտ-բաժնի պարեան և, Սուրենը: Շատ
համակրելի դեմք ուներ այդ Սուրենը:

— Տեսնում ես մեր Սուրենին, — ցույց
տվեց Բենժամենը:

— Ի՞նչ գործով ե:

— Սպանության: Դրանք յերեք հոգի յեն,
բոլորն էլ հենց եղպես ջահել տղերք: Հետով
շանց կտամ:

Հետաքրքրված՝ յես մոտեցա Սուրենին:
Այդ պահուն նա կանգնած եր դահլիճի յերկ-
րորդ դռան մոտ, վորի միջով Կուլտ-բաժնի
գրասենյակն էյին տեղափոխում իրենց նկար-
չական արհեստանոցն ու կիսավարտ նկար-
ները Յեֆիմ Բրավելմանը և Բելոգուրովը:
Նրանց ոգնում էյին Սալան-բիճեն և մի կադ,
խակի գույն շինել հագած, վոտաբույիկ կա-
լանավոր, վոր գրավեց իմ ուշադրությունը
իր գունատ, աննորմալ դեմքով ու ծայր աս-
տիճանի սև մորուքով ու աչքերով:

— Դա ինչ մարդ ե, — հարցրի յես գար-
մացած, մինչ իմ հետաքրքրության որդեկ-

տը յերեսը իմ կողմը դարձրած՝ իդիոտային ժպիտով ինձ եր նայում, կարծես իր այդ վողսրմելի ժպիտով հայցում եր, վոր իրեն չիփեմ:

— Դա մեր տերտերն ե,— կարճ պատասխանեց Բենժամենը, վոր Ուղղիչ Տան բնակչության մասին ունեւր ունիվերսալ տեղեկություններ:

Սակայն հետազայում յես իմացա, վոր դա վոչ թի լուսավորչական տերտեր եր, այլ բողոքական քարոզիչ: Ասում եր 23 տարեկան ե, բայց թողնում եր 40 տարեկանի տպավորություն: Անպայման աննորմալ եր. բռնված եր կրոնական պրոկլամացիաներ տարածելու համար: Պրոկլամացիաներ, վորոնցում նա մարգարեյանալիս ե յեղեկ յերկրային իշխանությանց անկումը և աշխարհի մոտալուտ կործանումը: Մի ամիս անց նրան արձակեցին:

— Ինչքան մարդ ե տեղավորվում դահլիճում,— հարցրի Սուրենին՝ նրա հետ ծանոթանալու նպատակով: Նա մեղմ ժպտաց, կարմրեց, նայեց իր կոշիկներին ու պատասխանեց.

— Մոտ յերկու հարյուր: Փոքր ե, դրա համար ել տոմսերով ենք թողնում: Մի ներկայացումին մի կեսն և գալիս, մյուսին՝ մնացածները:

Սոսում եր դրական բարբառով, ստկայն պարզ եր, վոր ինտելիգենտ չե: Սոսակցությունը շարունակելու հնարավորություն

չկար շուրջի յեռուղեով պատճառով, ուստի յես բարեկամաբար ժպտացի նրան և մենք բաժանվեցինք: Հետո յես ճանաչեցի նրան բավականին մոտիկից և նա թողեց ինձ վրա չափազանց համակրելի, շնորհքով, ընդունակ յերիտասարդի տպավորություն:

Մինչ կսկսվեր ներկայացումը՝ մենք մտանք գրադարան-ընթերցարանը: Լույս, տաք, մաքուր: Սեղանի շուրջը նստած՝ թերթ ելին կարդում տասի չափ կալանավորներ: Սեղանի վերեւի անկյունում, դեմ առ դեմ նստած, շախմատ ելին խաղում յերկու կալանավոր: Դրանցից մեկը սև, կոկ սանրած մազերով, լախնաթիկունք, ցածրահասակ մի կալանավոր եր, մոտ 25 տարեկան, իսկ մյուսը՝ գինվորականի շորերով մի ոռու: Սև յերիտասարդը խաղում եր ավելի քան լավ: Առհասարակ յերևում եր — դեմքի լուրջ, կենտրոնացած արտահայտությունից ու խոհուն աչքերից — վոր, չնայած անտաշ, բանվորական արտաքինին՝ ինտելեկտուալ տիպ ե: Մի յերկու սրամիտ, անակնկալ ընթացքով նա մաթ տվեց դիմացինին ու ժպտալով նայեց մեր յերեսին: «Լավ ե, չե՞» — կարծես ասում ելին նրա ժպտացող աչքերը: Ինչպես ընդունված ե բոլոր շախմատային պարտիաների վերջում՝ պարտվողը նախ կարծես չհավատաց, վոր «չկա փրկության դուռ», բնազդաբար ձեռքը իր թագավորին տարավ, մի-յերկու վայրկյան նայեց հարևան քառակուսիներին — և հանկարծ գլխի ընկավ, խառ-

հեց ֆիզուրաները: Խաղը վերջացած էր: Պարտվողի դեմքը տխուր էր ու բարկացելու, իսկ հայացքը թաքուն ամոթանք էր արտահայտում, ինչպես բոլոր անաջող շախմատիստներին:

— Դուք խաղում եք շախմատ, — դիմեց ինձ սև յերիտասարդը և ցույց տվեց խաղատախտակը:

Պրեստիժի խնդիր էր: Յես այնքան էլ ուժեղ չեմ այդ խաղում, բայց դիմացինիս ուժերն էլ դեռ լիովին անհայտ էլին ինձ: Ռիսկ արի խաղացի և — յերեակայում եք — տարա... Բայց պետք է խոստովանել, վոր... համարյա պատահամք: Անդգուշությամբ նա իմ ձիու հարվածի տակ թողեց իր թագավորին և թագուհուն, վորից հետո անձնագավորին և թագուհուն, վորից հետո անձնատուր յեղավ՝ իհարկե փնթփնթալով, ինչպես տուր ընդունված է նման պարագաներում: Առաջարկեց մի անգամ ևս խաղալ: Ռազմագիտական նկատառումներով յես իհարկե հրաժարվեցի և այդպիսով Ուղղիչ Տան մեջ այդ յերեկո հռչակվեց իմ անուշը, վորպես առաջնակարգ շախմատիստի: Ինչպես ինձ ասացին՝ մինչ այդ Ուղղիչ Տան շախմատային չեմպիոնն է յեղել իմ յերիտասարդ խաղընկերը:

Սակայն նա հետագայում, ինչպես և սպասում էյի, հանեց ինձանից իր շախմատային վոխը և վերականգնեց Ուղղիչ Տան շախմատային չեմպիոնի իր անրիժ անուշը...

Յերբ մենք բարձրացանք ու գնացինք դահլիճ՝ Բենժամենն ինձ ասաց.

— Դիտե՛ս ով էր դա... եղ շախմատիստը...

— Ո՛վ:

— Դա մեր Նիկոլն է, Սուրենի հընգերը: Հի՛նչ խելացի տղա յա... Լավ դերասանությունն ա անում:

— Ի՞նչ գործով է:

— Նույն գործով. սպանության: Դե՛ս յա, Սուրենը, Նաչիկը: Մին հընգեր էլ ունեյին՝ ըստեղ հիվանդանոցում մեռավ... Մեսրոպ էր անունը:

— Հիմա ի՞նչ է անում:

— Ըստեղ մանտյորություն սովորեց, գընում ա դրսեի աշխատանքի: Ել դժար թե դրանք ըտենց բնն անեն...

Արդեն ժամը յոթն էր և կալանավորները խուռն բազմությամբ թափվեցին դահլիճը:

Դահլիճի մուտքի մոտ լուրջ, սփինքսի նման, դունաս ու ազդեցիկ կանգնած էր Սուրենը՝ կարգապահության էր հետևում: Յես կանգնած մուտքի մոտ նայում էյի նրան, յերբ պատահեց մի բան, վոր իմ մեջ հիացմունք առաջացրեց դեպի այդ գունատ կալանավորը: Մի աժդահա գլուղացի կալանավոր, վորին ինչպես յերևում է այդ անգամ տոմս չեր ընկել՝ մտածել էր ներս մտնել իր սեփական տոմսով: Սուրենը նայեց նրա տոմսը, հասկացավ, ավելի գունատվեց և կամացուկ հրամայեց.

— Անմիջապես դժուր:

ներ եր նետում կանանց կողմը. չինական ֆոկլորանիկի նման՝ աչքերում խաղացնում եր կարծես կրակե խանչալներ...

— «Ե՛, չես խաբի, Լազգի» — մտածում եյի յես՝ նրա կատաղի հայացքները դիտելով. — «Չափազանց ես դու սիրում կանանց և խոցված ես յերևում նրանցից... Ինչ լավ ե, վոր չես կարդացել «Սեռ և Բնավորություն»-ը, յեթե վոչ՝ գունատ սևմինարիստի նման կսկսեյիր հիմնավորել քո կնատյացությունը այդ կոպեկնոց փիլիսոփայությունը... Խեղճ Լազգի, սքանչելի Լազգի...»

Յերբ Լազգին վերջացրեց իր պարը՝ արագ ցատկեց իր տեղը, նստեց, խլեց դհովը՝ դրեց իր ծնկներին և ագահ, անհանգիստ, վառվող աչքերով սկսեց տնտղել ու խոցել դեմը նստած կանանց ֆիզիոնոմիաները: Դահլիճում ծայր առավ մի խելագար ծափահարություն: Հետո մի քանի տեղից միաժամանակ թնդաց մի կատաղի գողոց.

— Անո՛ւշը, Անո՛ւշը, Անո՛ւշը...

Շուտով ամբողջ դահլիճը միացավ այդ գողոցին, դոփեց, ծափահարեց, քրքջաց.

— Անո՛ւշը, Անո՛ւշը...

Պարզ եր. հրավիրում եյին պարելու Անուշին: Նայեցի նրան և դժվարացա ծիծաղս պահել: Քառասունին մոտիկ, սև, սաթի նըման պսպղուն, հարթ սանրած մազերով, մուխ, բորբանսած դեմքով, միջնահասակ մի կին եր Անուշը՝ դատված «միջնորդություն» համար: Ազգությունը ասորի յեր, բայց իս-

կի չեր կարելի կասկածել, վոր հայ չե: Չը նայած տարիքին և գեմքի գեղջկական արտահայտությունը՝ «բարձր դասի» կնոջ հավակնություններ ունի իր զգեստներում ու սանրվածքում այդ Անուշը: Սև, կարճ զգեստներ եր հագնում, ինչպես պրովինցիալ գիմնազիստուհի և... սպիտակ գուլպաներ: Բարձրակրունկ կիսակոշիկներ: Խուսիս ծամածրոտ եր բերանը, շրթունքները մանկականի յեր նմանեցնում: Բառերը արտասանում եր մանկական առողանությունը: Մի խոսքով՝ նայելույն, դանթարային ֆորմացիայի հին պոռնիկ եր Անուշը՝ ուսս փողոցային կանանց ցիլիլիզացիային յենթարկված:

Կեղծ-զուսպ, կեղծ-ամաչկոտ հաճույքով, շինծու ամոթխածությունը ընդունեց Անուշը կալանավորների կողմից իր հասցեյին ուղղած այդ ահռելի ովացիան. գլուխը մանկան պես թեքեց Մարգարիտի ուսին, յերեսը ծածկեց ձեռներով.

— Աման, յես չեմ կրնա... յես կամչընամ...

— Դե, լավ, հա, մի կտուրրովի, մեռնիմ համոթիդ, — հովանավորող, հասկացող հեղինակը պատասխանեց Մարգարիտը և բամբակեց Անուշին: Արժե այստեղ մի յերկու խոսքով նկարագրել և Մարգարիտին, վոր ամեն ինչով Անուշի հակապատկերն եր, բայց նրա անրաժամ ընկերուհին:

Հիսունին մոտիկ, բարձրահասակ, լիքը, մետաղապուշն դեմքով — իսկական նայիր-յան «մատրյոնա» յեր Մարգարիսը, նայիր-յան կես-գեղջկական, ծայրամասային «գը-րանդ դամա»: Շարժուձևը հանդիստ եր, վին ու սղիդ: Մոնումենտալ կուրծք ուներ ու նստուկ, վորոնցով կալանավորներին սը-րախոսությունների անսպառ նյութ եր մա-տակարարում: Բայց կալանավորները վա-խում ու քաշվում էին նրանից՝ յերբեք չե-յին համարձակվի նրա հետ այնպես ցինիկ վարվել, ինչպես հաճախ Անուշի հետ էին վարվում: Մակայն ճշմարտության դեմ մեղանչած չլինելու համար հարկավոր է ասել, վոր Անուշը պակաս բավականությամբ չե, վոր ընդունում եր կալանավորների բա-վականին պրիմիտիվ, ծայր աստիճանի զը-ռեհիկ, դանթարային կոմպլիմենտները:

Վերջապես, յերկար կոտրատվելուց հետո, Անուշը վեր թռավ տեղից և գույգ ձեռքե-րով դեմքը ծածկած, այնպես, վոր մատների արանքից համենայն դեպս տեսնի դահլիճը՝ մոտեցավ բարյեթին, վոր անցնի ու սկսի իր պարը: Մակայն այն, ինչ տեղի ունե-ցավ դրանից հետո — վեր և վոչ միայն զարմանքից, այլև մարդկային դատողու-թյունից: Զարմանալի աշխարհ և կալանա-վորների աշխարհը և ունի իր ֆանտաստիք որոնքները և եթիքական զարմանալի նոր-մերը...

Անուշը, ինչպես ասացի, զույգ ձեռքերով դեմքը ծածկած մոտեցավ բարյեթին, վոր անցնի, բայց հանկարծ հատու շարժումով դեմքից հեռացրեց ձեռքերը, չանչ արավ դեպի այն կողմը, ուր լինելու էին յերա-ժիշտները, ծիծաղեց — և արագ վազեց իր տեղը: Դահլիճում ծափահարությունը, աղ-մուկն ու ծիծաղը հասավ իր կուլմինացիոն կետին, կատաղի մոլեգնության: Առաջին վայրկյանին յես չհասկացա այդ բոլորի իմաստը, բայց յերբ մի անգամ ևս նայեցի յերաժիշտների նստարանին — ամեն ինչ պարզվեց:

Ֆերաժիշտները չկային:

— Ա՛յ տղա, ինչո՞ւ փախաք, — քիչ հետո հարցրի յիս Բենժամենին, վոր քիչ-շատ կըր-թություն ուներ և կարող եր քիչ բարձր մնալ այդ աշխարհում տիրող բարոյական ֆանտաստիք նորմերից:

— Բա մարթ հեռքան մարթի առաջ կածի, վոր պոռնիկ կնիկը պմբ գա, — առարկու-թյուն չվերցնող տոնով, առանց ամաչելու պատասխանեց Բենժամենը:

Ապշեցի: Խոսք չգտա ասելու: Լավ եր, վոր այդ ժամանակ բարձրացավ վարագույրը և ներկայացուցն սկսվեց...

VIII. ԲԵՄԸ, ՊԻՅԵՍԸ, ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ ԴԵՐԱՍԱՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԱՆԱՀԻՏԸ, ՆԻԿՈԼԸ, ՀԱՄՈՆ, ՅԵՖԻՄ
ԲՐԱՎԵԼՍԱՆԻ ԿՈՒՊԼԵՏՆԵՐԸ — BOZUYX.

Վարագույրը բացվելուն պես աղմուկը անմիջապես դադարեց և գահլիճում տիրեց մեռկային լռություն:

Բեմը ներկայացնում էր մի ցարական գեներալի սենյակ, ուր գեներալը, կինը և նրանց պատանի աղան սեղանի շուրջը նըստած թեյ էին խմում:

Սալում էլին ինչ-վոր անձանոթ մի պիս, վոր հեղինակություն էր յերկաթուղային մի բանվորի: Թե վարակվեց էլին գտել պիյեսը, չգիտեմ: Յերևի բերել էր Կուլտուրամիսի վարիչը, վոր առաջ կայարանի բժիշկի քարտուղարն էր յեղել:

Պիյեսի սյուժեն հետևալն էր: Գեներալի տղան ըմբոստանում և հոր դեմ, կապ հաստատում հեղափոխականների, յերևի կոմունիստների հետ, ուղում և ուսմբով պայթեցնել հոր շտաբը, չի հաջողվում, ընկնում և գերի, բայց ազատվում և կարմիր բանակայինների ձեռքով, վորոնք զբաղվում են քաղաքի և հաստատում խորհրդային իշխանություն: Մոտավորապես նման մի սյուժե

յեր, լավ հեմ հիշում, բայց էյականը մեզ համար վոչ թե սյուժեն էր, այլ կալանավորների խաղը և մանավանդ գահլիճի վերաբերմունքը զեպի բեմը:

Դեռ նոր էր սկսվել պիյեսը, զեռ նոր էր գեներալը հարցնում իր զավակին, թե նա վարակ և կորչում իրիկունները, յերբ գահլիճը փոթկաց: Գեներալի խոսքերում վոչ մի ծիծաղելի բան չկար, պատանի հեղափոխականի գրությունը սկսում էր վողրերգական դառնալ — ել ինչն էր ծիծաղի պատճառը...

Յերևակայում էք՝ Անահիտը:

Հիվանդանոցում ծառայող մի կին էր Անահիտը, մոտ 25 տարեկան, կիսագրագետ, խեղճ, անհամարձակ մի կին: Սոսկի շփոթվում էր, կարծես սայթաքում էր խոսելիս: Չայնը կերկեր ու անհամարձակ: Բոլոր ներկայացումներին նա յեր տանում աղախի գերը: Յեվ միշտ, բոլոր ներկայացումներին, ինչպիսի վողրերգական անցուցարձի ժամանակ էլ այդ դժբախտ վերասանունին յերևար՝ նրա տեսքն անգամ կալանավորներին անասելի զվարճություն էր պատճառում: Այժմ էլ հենց նա յեր, որ մտավ գեներալին թեյ տալու և իր վողրմեկի տեսքի մոգական կարգավթյամբ զվարթացրեց հանդիսականներին...

Հենց վոր Անահիտը հեռացավ՝ գահլիճը խաղաղվեց: Յեռ ավելի կալանավորներին էյի նայում, քան բեմին: Լարված ուշադրությամբ հետևում էյին կալանավորները

բեմի անցուդարձին և առանց քաշվելու, բարձրաձայն արտահայտում իրենց վերաբերմունքը: Յերևում եր, վոր բեմի անցուդարձը նրանք համարում են իրականություն չունենալիս: Յերբ հերոսը դժվար դրություն մեջ էր ընկնում, գահլիճից խորհուրդներ էլին տալիս նրան, քաջալերում, հրահրում: Խնձ մոտ նստած էր Ուղղիչ Տան պետը, և պիտի ասեմ, վոր սա յեւ յետ չեր մնում մյուսներից: Ավելին: Յերբ տեսա, թե վերապիսի անմիջականությամբ և այդ հասարակ մարդկանց բազմությունը ընդունում բեմում կատարվածը, ինչպիսի կենդանի վերաբերմունքով և անդրադառնում ընկերների խաղին — յես ինքս եւ մեքենայաբար սկսեցի մասնակցել դահլիճի վերաբերմունքին, կալանավորների անմիջական վոգեությունը: Խաղում էլին կարծես վոչ միայն բեմի մի քանի դերասանները, այլ կալանավորների ամբողջ բազմությունը, ամբողջ դահլիճը: Այսինքն վոչ թե խաղում էլին բառացի, այլ մասնակցում խաղին: Դերասանները, այսպես ասած, տոն էլին տալիս, վարում էլին խաղը, իսկ հանդիսականները ամեն կերպ ոգնում էլին նրանց, քաջալերում, հրահրում, բայց վոչ թե վորպես դերակատարների, այլ վորպես գործող անձանց: Ուրախանում ու տխրում էլին հերոսի հետ մեկտեղ և բարձր քրքշում հերոսի թշնամիների անաջողությունների վրա: Դա վոչ թե խաղ էր կարծես, այլ մասսա-

յական կենդանի գործողություն, վերին այս կամ այն չափով մասնակցում էլին բոլորը:

Այս ներկայացման ընթացքում յես հիշեցի մեր բոլոր մանվածապատ զրույցները նոր, կոլեկտիվ թատրոնի մասին, ուր հասարակությունը պետք է վոչ թե պասսիվ հանդիսատես լինի, այլ ակտիվ մասնակից — և հասկացա մի շատ հասարակ ճշմարտություն, վոր կարիներում նստած չի կարող ըմբռնել վոչ մի հանճարեղապույն եստեռ: Դա այն է, վոր կոլեկտիվ թատրոն ստեղծելու առաջին նախապայմանը վոչ թե նոր թատրոնական անխնայական, կամ ինչ-վոր առանձին ձևով գրված պիեսներն են, այլ — նոր հասարակությունը: Տվեք կենդանի, կյանքի հարաճուն ռեալիզմով գրված պիես և եսթետիկական դաժնազան քաղցրավենիներով չփշացած հասարակություն — և ինքնին կստեղծվի «կոլեկտիվ թատրոնը»: Յես տեսել եմ սիբիրոսների ներկայացումներ բանվորական, կոմսոմոլիստական, աշակերտական ակումբներում — և միշտ իմ տպավորությունը նույնն է յեղել:

Այդ անմոռանալի ներկայացման ժամանակ իմ ուշադրությունը գրավեց և մի այլ հանգամանք: Կարանավոր դերասանների բուլբուլի յեւ գրիմները շատ մակերեսային էլին, բոլորն եւ խոսում էլին իրենց սովորական ձայներով, իհարկե աշխատելով մի քիչ թատերական շեշտ մտցնել իրենց առաջնություն մեջ — մի բան, վոր բավականին դժվար-

ճալի տարվորութուն եր թողնում, — մի խոսքով բոլորն ել վտառվ-գլխով մատնում եյին իրենց ով լինելը, սակայն ներկայացման ամբողջ ընթացքում յիս չնկատեցի, վորպեսզի հանդիսականները նրանց դիմիյին դրանց խակական անուններով:

— Խփի եդ գեներալին՝ սատկի, խփի, ե,— քաջալերում եյին հերոսին — և այսպես շարունակ:

Պարզ եր. յուրաքանչյուր հանդիսատեսի համար գեներալ խաղացողը այդ պահուն գեներալ եր և ուրիշ վոչինչ: Գեներալ, վորին հարկավոր ե խփել: Չեմ կարծում, վոր վորեկ թատրոնում, վորեկ եստեո դերասանի խաղ այդքան կենդանի կերպով շահագրգռե վորեկ եստեո հանդիսատեսի:

Յիս յերբեք չեմ մոռանա Ուղղիչ Տան պետի խորհուրդը յերկտասարդ հեղափոխականին, գեներալի կոմունիստ տղին, յերբ վերջինս իր հոր շտաբում պատրաստվում եր ուռւմ, ը սեղանի դարակը դնելու, բայց այդ վայրկյանին դուռը բացվեց և մտավ գեներալի համհարզը:

— Փախի մտի շկաֆը, փախի մտի, — հուզված բացականչեց պետը և յերբ տեսավ, վոր արդեն ուշ ե, վոր համհարզն արդեն նկատեց հեղափոխականին՝ նա, վեր թռչելով տեղից, ավելացրեց.

— Փախի դեմի դռնով, դուռը բաց ե, շուտ, ե, այ տնային...

Բայց լնչպես փախչեր խեղճ հեղափոխականը, յերբ, ըստ հեղինակի քմահաճույքի, պետը ե գերի ընկներ, վորպեսզի հետո ահառվեր կարմիր բանակայինների ձեռով...

Յեա չեմ մոռանա յերբեք և ամբողջ դահլիճի բուռն, սանձարձակ քրքիջը, յերբ կարմիր բանակայինները խուժեցին գեներալի շտաբը և սվիններով գետին գլորեցին գեներալին: Սանտիմենտալ մարդիկ չեյին կալանավորները. գեներալի մահը նրանց համար վոչ թե մարդկային վախճան եր, վոր վորպես այգպիսին կարող ե գոնե լուրջ, վոչ հեգնական վերաբերմունք պահանջել, — այլ վոխերիմ թշնամու անփառունակ անկում, վոր միայն քրքիջ կարող ե առաջացնել:

Հետագայում յիս ներկա յեղա և մի շարք այլ ներկայացումների, և կալանավորների հոգեբանության այս յուրորինակ գիծը ինձ բավականին զարմացրեց: — Որինակ՝ յերբ «Պատվի համար» - ի վերջում «Վորդեսպան» բացականչեց Նիդրարտովը և կաթվածահար ընկավ — ամբողջ դահլիճը բուռն, մոլեգին, միաբերան ծիծաղեց:

Կալանավորները վոխերիմ թշնամիներ են բարոյական կեղծ սանտիմենտալիզմի և, վորպես անմիջական մարդիկ, հարկ չեն համարում թաքցնել իրենց անմիջական վերաբերմունքը — ահա իմ կարծիքով սրա միակ բացատրութունը:

Մի փորրիկ հանգամանք ևս Ուղղիչ Տան այդ առաջին ներկայացումից անջնջիլի

հետք ե թողել իմ հիշողության մեջ, և յես չեյի կամենա մոռացության տալ այդ հետքը: Յերկրորդ պատկերի ժամանակ, յերբ վարագույրը բացվեց — բնմը ներկայացնում էր գեներալի շտաբը ֆրոնտում: Բեմի յետևվում մի քանի կալանավորներ ամենայն յեռանդով խփում էյին թիթեղե թերթերի, վոր գնդացիների ձայն ստացվի: Բեմի աջ կողմը, պատուհանի առաջ, դիմավորականի շինելը հագին, գլխին սպայական գլխարկ, դեղին ուսդիրներով, պրոֆիլով դեպի մեզ կանգնած էր գեներալի համհարզը և նայում էր հեռուն: Կարծես իսկ և իսկ ցարական սպա յեր՝ իր ամբողջ կերպարանքով հարուստ թյուն առած: Նաղացողի նայվածքի և կեցվածքի մեջ այնքան շնորհք կար, վոր յես հիացած եյի: Դեմքն ինձ ծանոթ թվաց, կարծես տեսել եյի մի տեղ, բայց չեյի հիշում:

— Թշնամին մոտենում և մեր դիրքերին. կրակ դեպի աջ, շարքով, — ասաց այդ պահուն համհարզը — և յես անմիջապես հիշեցի...

Համոն եր, մեր զարմանալի Համոն, Ուղղիչ Տան Կուլտ-բաժնի անխոնջ աշխատակիցը, բուտաֆորը, դեկորատորը, յերգեցիկ խմբի անդամը, վորմնավիրը, թիթեղագործը: Հետագայում, յերբ յերկրաշարժից հետո Լենինականի համար մեծ կարիք զգացվեց թիթեղյա վառարանների, Համոն և իր յերկու ընկերը Ուղղիչ Տան արհեստանոցում մի

շաբաթվա ընթացքում «շտապ կարգով» շինեցին 300 թիթեղյա վառարաններ:

Համոն, Արգարը, Ոսր:

Կալանավորների բուռն ծափահարությունների ներքո ներկայացումը վերջացավ, և քանի վոր դեռ վաղ էր՝ հայտարարվեց, վոր ընդմիջումից հետո «դիվերտիսմենտ» և լինելու:

— Հ՞ը, վճնց եր. լավ սատկացրին գեներալին, — ուրախացած, վառվող աչքերով հարցրեց ինձ Ուղղիչ Տան պետը:

— Շատ լավ, կեցցեն, — պատասխանեցի յես՝ չգիտեմ ինչու ինքս ել անչափ ուրախացած, կարծես իրոք վոր մի ահեղի ճակատամարտ եր, վորից մենք դուրս յեկանք պատվով ու հաղթանակով:

Դիվերտիսմենտն սկսվեց նրանով, վոր յերաժիշտների նստարանը բարձրացավ բեմ, և նրանք նստեցին բեմի աջ կողմը, կարտսնե դեկորների ներքո: Հետո նրանք սկսեցին նվագել, և Լազգին կրկին սկսեց պարել ու կրակե խանչալներ խաղացնել իր աչքերում, վորոնք ճակատագրական մղումով շրջվում էյին Կանանց կողմը, կարծես այնտեղից քաշում էր Լազգուն անհաղթելի մի մագնիս: Հետո, յերբ նա վերջացրեց ու մի առանձին շախով բեմից թռավ ցած՝ կոնֆերանսյեն հայտարարեց, վոր հիմա արտասանելու յի Նիկոլը:

Յեվ դիմացի դռնից բեմ մտավ Նիկոլը, այն Նիկոլը, վորից յերկու ժամ առաջ յես

խիցի Ուղղիչ Տան շախմատային չեմպիոնի տիտղոսը.— այժմ մանտյոր դարձած այդ յերիտասարդ բանդիտը, Սուրենի ու Խաչիկի ընկերը:

Բավական անկեղծ վոգեկորությամբ նա արտասանեց Հակոբ Հակոբյանի «Մեռան չկորան»-ը:

Դրանից հետո հայտարարվեց, վոր ոռուսներն կուպլետներ կասի... Յեֆիմ Բրավելմանը: Յեվ ահա նույն դիմացի դռնից, իր ազահ աչքերը դիս ու դեն պապղացնելով, արախչինը գլխին՝ բեմ յելավ մեզ արդեն ծառնոթ այդ յերիտասարդ նկարիչը, Բելոգուրովի ատելի թշնամին, վոր սիրում էր նկարել ոռուսական ձմեռային տեսարաններ, խարույկ ու լուսին: Նրա յելույթը կալանավորների կողմից ընդունվեց բուռն, տեսական ծափահարությամբ:

— Я спою сейчас куплеты, никому еще не петы, — սկսեց Յեֆիմ Բրավելմանը կիսգեկկամատիկ, կես-յերգեցիկ ձայնով և դահլիճում տիրեց մեռելային լուռություն: Սքանչելի կուպլետիստ էր Յեֆիմ Բրավելմանը. թավ, կրճքային ձայն ունեւր, հրեյական առողանություն — և դիտեւր անթիվ անհամար սրամիտ կուպլետներ: Յես շատ հմ տեսել կուպլետիստներ, սակայն պիտի ասեմ, վոր դրանցից ամենաքանքարավորը — Յեֆիմ Բրավելմանն էր, այդ յերիտասարդ ոեցիդիվիստը, վորի մասին պատմում եյին, թե նա նույն վարպետությամբ ու հեշտությամբ է

կողպենքներ բաց անում, ինչ վարպետությամբ ու հեշտությամբ յերգում էր իր սքանչելի կուպլետները: Իբրեւ լեզենդ նրա մասին ասվում էր, վոր նա վերջին անգամ ձերբակալվել է... Չեկայի նախագայի բնակարանում, ուր նա մտել է նրա վերարկուն թոցնելու: Յերբ յես հարցրի Յեֆիմից այս լեզենդի մասին՝ նա չափազանց բարկացավ: Ասաց, վոր թշնամիների սարքած խոսք է, չհավատամ: Ծայր աստիճանի կասկածոտ էր ու ծածկամիտ: Թե վոթեռից, ինչպես էր նա Յերեան ընկել — յես այնպես ել չիմացա: Յերբ մի անգամ նրան յես միամտաբար հարցրի, թե վոթեռացի յե ինքը՝ նա կասկածոտ աչքերը խրեց ուղիղ իմ բիբերի խորքը ու պատասխանեց.

— Հարցրո՛ւ քամուն: Դեռ աշխարհում այնպիսի մարդ չի ծնվել, վոր իմանա Յեֆիմի վորտեղացի լինելը: Այո՛, ընկեր:

Ու մի քանի անգամ ևս իր ասեղսնման աչքերով փորփրելով հայացքս՝ շվշվացնելով հեռացավ:

Այսպես թե այնպիս՝ սքանչելի կուպլետիստ էր Յեֆիմ Բրավելմանը, կատարյալ արտիստ: Յեվ իր այս ընդունակութունն անգամ նա մախում էր չափազանց մեծ զգուշությամբ. ժլատ էր իր այդ «յերկնային դանձը» ցրելիս, ինչպես ժլատ էր «յերկրային» գանձերի վերաբերմամբ: Լինում էր՝ յերեկոները յերբ մեր կամերան էր գալիս՝ խնդրում եյինք, վոր յերգի: Յերբեք չեր

յերգի: Կասկածոտ աչքերը կխրեր մեր բերրերը և կասեր.

— Ի՞նչ ե՛ս յես մեքենա՞ յեմ, վոր յերբ ուղենաք՝ աշխատեմ: Յես յերգում եմ միմիայն տրամադրությամբ: Յերբ տրամադրություն ունենամ:

Այսպես եր Յեֆիմ Բրավելմանը:

Ուղղիչ Տան հասարակության մեջ առանձին հոչակ էին վայելում Յեֆիմի «Воздух» կոչված կուպլիսները: Յեվ պետք ե խոստովանել, վոր նա՝ մանավանդ հետեյալ կուպլետը՝ յերգում եր կատարյալ վարպետությամբ: —

„Воздух — это живоой предмет,
и на неооом стоит весь свет —
да, да, да — воздух,
Все слышно тут и там — воздух,
коли деньги ты нам вручишь,
то обратно ты получишь —
воздух —

и больше ничего...“

— Все — воздух, ты тоже воздух, — ամեն անգամ այս յիրգը լսելիս՝ ասում եր Ուղղիչ Տան պետը Յեֆիմ Բրավելմանին, և նրա աչքերը փայլում էին մանկական անսահման բավականությամբ:

Յեֆիմ Բրավելմանից հետո յերգեցին ու արտասանեցին մի շարք ուրիշ կալանավորներ, պարեցին Լազգին ու Ղարարալան, Յե-

րևանի հոչակավոր ծաղիկ ծախողը, վոր Ուղղիչ Տուն եր ընկել մեկին դանակով վիրավորելու համար, պարեցին Նիկոլն ու Սուրենը: Ուղղիչ Տան պետի համառ միջնորդությամբ վերջիվերջո հնարավոր յեղավ կոտրել յերաժիշտների ֆանտաստիք ինքնասիրությունը և, կալանավորների զվարթ ձայնակցության ներքո, 17 տարեկան աղջկա նման կոտրատվելով, պարեց և՛ Անուշը... ու յերեկոն վերջացավ:

Իմ կյանքի ամենաքաղցր յերեկոներից մեկն եր այդ յերկոն. — ինչպես շժւտ ամեն ինչ անցնում ե ու դառնում հուշ ու հիշատակ:

Да, да, да — воздух...

Յես չեմ մոռանա յերրեք Ուղղիչ Տան թատրոնում անցկացրած իմ այդ առաջին յերեկոն, վորի աղմուկը զժժում ե իմ ուղեղում ու սրտում և՛ հիմա, յերբ յես գրում եմ հիշողություններս: — Ու լիտ-մոտիվի նման հիմա յել հնչում ե ականջիս Յեֆիմ Բրավելմանի ձայնը, վոր յերգում ե անընդհատ.

— Воздух...

IX. ԴԱՐՁՈՆ ՈՒ ԲԱՂԴԱՍԱՐԸ, ԿԱՍ ՄԻՅԵՎՆՈՒՅՆ ՊԱՏ-
ՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԲԵՐ ՎԱՐԻԱՆՏՆԵՐՈՎ. ՎԵՐՋՈՒՄ ՄԻ
ՔԻՉ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

... Այդ որը կիրակի յեր և առավոտվանից
ինձ մոտ եր յեկել իմ կինը՝ Արփենիկը...

Յերեք որ եր չեյի սափրվել՝ վորոշեցի սա-
փրրվել: Գիտեյի, վոր Ուղղիչ Տանը, բաղա-
նիքի շենքում, կա վարսավիրանոց: Կանչեցի
հիվանդանոցային ծառայողին և խնդրեցի
կանչել սափրիչին: Հինգ րոպե անց սենյա-
կիս դուռը բացվեց և սպիտակ գոգնոցը հա-
զին, գլուխը բաց, ձեռին ածելի և սափրի-
լու անլ պարագաներ՝ մտավ սափրիչը:

Մոտ 30 տարեկան, միջահասակից բարձր,
բլունդին: Շեկ, կոկ սանրած մազեր, կա-
պույտ աչքեր: Անգույն տպավորություն, եր
թողնում. խոսում եր թիֆլիսախառը բար-
բառով:

Յերբ նա ածիլեց վերջացրեց յերեսս և
անցավ մազերիս՝ հարմար համարելով առի-
թը՝ անցա սովորական հարց ու փորձիս.

— Ի՞նչ գործով ես բռնված:

— Սպանություն:

— Վհնց յեղավ:

-- Յեղավ, ելի: Թշնամութին եր՝ սպա-
նեցի:

— Վհրտեղ եր:

— Եստեղ, Յերևանում: Մե մարթ եր, մե
կնիկ: Մարթը պառավ եր, կնիկը մարթուց
յերիտասարդ: Ուշ տվավ հոգին:

— Վհնց սպանեցի, մենաիկ:

— Մենակ, Իրիգվա դեմին տունը մտա,
դուռը կոխպեցի: Տնումը միևնակ մարթն եր
ու կնիկը: Մարթն ես ոթախումն եր, կնիկը
են: Առաջ մարթուն սպանեցի, հետով ել
կնկանը:

— Ինչո՞վ:

— Մարթուն բերութով, կնկանը ձեռով:
Բողազիցը բռնեցի՝ քիչ անց հոգին փչեց:
Ըսկի ձեն ել հանեց վոչ:

— Կնիկն ինչու բերութով չսպանեցի:

— Պահ, քու տունը շինվի. կնիկն ի՞նչ ե՝
մարթ վրեն դանակ բանացնի: Կնկան պտիս
խեխտես՝ ան, եսպես:

Յեվ նա աջ ձեռի բթամատով ու ցուցա-
մատով ող արավ՝ ցույց տվեց, թե կնոջն
ինչպես պետք ե խեղդել: Ու հերոսական կի-
սաժպիտով յերեսը շուռ տվեց դեպի կինս.
խեղճ կինս սարսափեց...

— Եսպես սպանեցի ու ջեր հլա երկու
սհաթից ավել նեքսկումը մնացի: Դուռը
նեքսկից փակեցի, բանիլքը դրի ջիբս, վոր
հարևանները թե բան ե գան՝ իմանան մարթ
չկա տնումը, տեղ են գնացի:

— Բա ի՞նչ եյիր անում եղբան ժամանակ:
— Սպասում եյի, վոր մի՞նի: Վոր մի՞նեց,
գնացի:

— Բա վճոց բռնվեցիր:
— Պոեղդումը բռնվեցի: Դաստավերնի
չկար կուշտս՝ կասկածով բռնեցին: Հետով
գործը բացվեց...

— Ի՞նչ վճիռ տվին:
— Վորոշվեց գնդակահարութիւն, հետով
կենտգործկումը փոխեց տասը տարով: Զունքի
վոր ես ցործիցը կառավարութիւնը շատ
ոգուլթ ունեցաւ...

— Վճոց թի ոգուտ ունեցաւ:
— Սպանութենից հետով վոր դրանց տու-
նը խուզարկեցին՝ 150-ից ավել ոսկի գլխան,
դիփ նիկալայի տասնոց... Դրա վրա, կա-
ռավարութիւնը վոր եղ ոգուլթը տեսաւ՝ նի-
րեց...

Յես ժպտացի: Ու նկատեցի, վոր նա ու-
շադրություն չզարծրեց, չնկատելու տվեց
ժպիտա:

— Անունդ ի՞նչ ե:

— Դարչո: Շուկավրեցի յեմ: Պատահական
բան եր իմ Երեմիան ընկնիլս: Հին թշնամու-
թիւն ունեյի՝ եղ պատճառով եկա: Սպեցիալնի
եղ գործով եկա:

Այստեղ կինս խառնվեց մեր զրույցին.

— Իսկ ձեր խիղճը չտանջեց, վոր սպա-
նեցիք... Ձեր խիղճը հիմա չի՞ տանջում...

Դարչոն հեղինական - զարմացական, ներող
ժպիտը դեմքին՝ պատասխանեց.

— Խիղճ... Տղամարթն ել բա խիղճ կու-
նենա... Են ել եղպես մոխառնաթ մարթ-
կերանց... Դե, քույրիկ ջան, մարթս ի՞նչ ե
վոր հավի ճուտ. բողազիցը բռնեցիր՝ շունչը
տվաւ...

Յեւ Դարչոն անայլայլ հանգստությամբ,
հերոսաբար չխկացրեց մկրատը: Արդեն նա
վերջացրել եր իր գործը, ուստի հավաքեց
գործիքները, լցրեց գոգնոցը ու գնաց: Հենց
վոր նա դուրս յեկա՝ սենյակից՝ կինս փա-
թաթվեց վզովս և, անկեղծ սարսափը դեմ-
քին, բացականչեց.

— Զմրենց ջան, ել չկանչես դրան՝ վիզդ
կկտրի...

Խեղճ Արփինիկ: Նա չգիտեր և հետագա-
յում յես առիթ չունեցա նրան պատմելու
Դարչոյի իսկական պատմությունը: Նա այն-
պես ել չիմացաւ, թե կալանավորների աշ-
խարհում վորքան խաբուսիկ բան ե լիզուն,
վոր դրանք ևս լիովին հետևում են դիպլո-
մատների այն բարձրագույն իմաստությանը,
թե լիզուն տրված ե մարդու՝ իր իսկական
մտքերն ու գործերը թաքցնելու համար: —

Դարչոյի պատմությունը վնչ միայն կնոջս,
այլ և իմ վրա արաւ ծայր աստիճանի ճշող
տպավորություն: Զմուռնաք, վոր յես դեռ
նոր եյի ընկել այդ աշխարհը, դեռ նոր եյի
մոտենում մարդկանց, դե նրանք ել դեռ
ինձ «խտելիզենտի» տեղ եյին դնում, այ-
սինքն մարդու, վորին կարելի յե և՛ ձեռ-
ստնել, և՛ վրան մեծ տպավորություն թող-

նեղ՝ իրենց չկատարած սարսափելի գործերով:

Յերեկոյան Բենժամենին հանդիպելիս յես առաջին հերթին պատմեցի Դարչոյի հետ ունեցած զրույցս: Նա վերից-վար նայեց ինձ կարեկցող, հեգնախառն հայացքով ու կարճ պատասխանեց:

— Չհավատաս: Մին խոսքին ել ա՛ չհավատաս:

— Վհնց թե,—հարցրի շվարած.—հո սուտ չե՞ր ասում:

— Սոսթ եր ասում՝ դեռ մին բան ել ավելի: Առաջինը վոր՝ դա մենակ հինքը չի արել եդ գործը:

— Բաս ձի ե արել:

— Չորս հոգով են արել, չորս հնգերով: Հեն ա ընտեղ են դրա հընգերները՝ Բաղդասարը, Ոսը, Համոն...

— Վհր Բաղդասարը:

— Ես մեր Ուղղիչ Տան հիմնկվա կամենդատը: Ներսիսի կամենդանտը: Համոն ել են Համոն ե, վոր համ ժեսոյան շիկ ե, համ բեմի դեկորատորը, համ ել դերասանություն ա անում: Ոսն ել ընդրա հընգերը՝ հեն ա աշխատում ե դարբնոցում, փեշ ա շինում... Գնա իմացի:

Քիչ հետո Կուլտ-բաժնի միջանցքում մենք հանդիպեցինք Բաղդասարին: Հիշեցի, վոր դրան տեսիլ եմ դպրոցում, թուրքական խմբակի դասին, ուր նա գրավեց ուղադրությունս իր աչքի ընկնող արտաքինով:

Հաղթ կազմվածքով, միջահասակից բարձր, լայնաթիկունք, բրոնզյա դեմքով մի յերիտասարդ եր. Բաղդասարը: Դեմքին մշուշ կար կարծես. չնայած իր հաղթ կազմվածքին և ծայր աստիճանի համարձակ բնավորությանը՝ նայելիս շուտ-շուտ թարթում եր աչքերը, յերկար չե՛ր դիմանում հայացքի: Սոսում եր բավական մաքուր հայերեն և ուսերեն, բայց յերևում եր, վոր կրթություն չունի: Ամեն ինչից յերևում եր, վոր ինտելիգենտ չե, բայց բանվոր ել չե՛ր: Քաղաքում մեծացած կայտարյալ լյուժպեն եր՝ աչքաբաց ու համարձակ: Ուղղիչ Տանը, կալանավորների շրջանում, քաջ տղամարդի, համարձակ մարդու հռչակ եր վայելում, և յես հետազայում շատ առիթներ ունեցա համոզվելու, վոր ինքը չափազանց գնահատում ե իր այդ պրեստիժը և ամեն ինչ կանի՝ միայն թե չզրկվի դրանից: Ավելին՝ քաջ մարդու պրեստիժ ունենալը նրա միակ դավանանքն եր կյանքում, միակ կրեդոն և իդեո-ֆիքսը: Բենժամենը մեղ ծանոթացրեց: Յես պատմեցի նրան Դարչոյի պատմությունը, և նա ես, Բենժամենի նման ժպտալով, կարճ ասաց ուսերեն.

— Սոս ե:

— Պատմեցեք խնդրեմ, յեթե կարելի յե...

Յես շատ եմ ուզում իմանալ:

— Ինչու չե, յեթե կամենում եք՝ խնդրեմ:

Յեմ աշխտեղ, Կուլտ-բաժնի միջանցքում կանգնած, պարզ ու կապակցված շարահա-

բժշկամբ, միանգամայն անկեղծ ու հանգիստ նա մեզ պատմեց մարդկային այդ յեղերական պատմությունը, վարը, ինչպես յերևում եր, նրա համար անցած-գնացած պատմություն եր՝ զուրկ հուզական բովանդակությունից:

— Յես աշխատում եյի տեքստիլ սինդիկատի պահեստում, հակեր էյի բաց անում, — այսպես սկսեց Բաղդասարը իր պատմությունը, — բայց ինձ կրճատեցին: Մնացի անգործ: Մի որ ել հանդիպեցի Դարչոյին, ծանոթացաւ նույնպես անգործ եր. յեկել եր Թիֆլիսից՝ գործի յեր նայում: Մի որ ել գինետանը նա ինձ ասաց, թե գործ կա, յեթե ուզում եմ, յեթե տղամարդ եմ՝ կարող ենք գլուխ բերել: Ու ինձ ծանոթացրեց Համոյի ու Ոսի հետ, վորոնք իբրեւ թիթեղագործներ՝ աշխատում էյին մի թիթեղագործի արհեստանոցում: Համոն իբրեւ վարպետ, իսկ Ոսը վորպես աշակերտ: Դրանք մեզ ասացին, վոր իրենց խաղեյինը տանը թե մեծ փող ունի, թե ուրիշ հարստություն: Ինքն է ու իր կնիկը: Ինքը պառավ, ժլատ մարդ եր, բանվորի հոգի հանող. կրճատում եր դրանց աշխատավարձը, փողը չեր տալիս և այլն: Վորոշեցինք գործը գլուխ բերել և սկսեցինք սպասել մի հարմար առիթի: Վերջը վորոշեցինք, վոր մի իրիկուն գնանք դրանց տունը՝ իբր Համոն ու Ոսը ուզում են հաշիվներն ստանան, վոր գնան Թիֆլիս, իսկ մենք ել, դե, ընկերներ ենք՝ յեկել ենք միա-

սին: Եղպես ել արինք: Կիրակի իրիկուն եր, ժամը մոտավորապես վեցը: Գնացինք դրանց տունը: Հենց դռան մոտերը շրջում եր մի միլիցիոներ: Դուռը վրա դրինք: Համոն հայտնեց, թե յեկել են հաշիվներն ստանան, վոր գնան Թիֆլիս: Սենյակում ինքն եր ու պառավ կնիկը: Ուրիշ վոչ-վոք չկար: Ինքը կարծես թե կասկածեց, բայց բան չասավ: Յես աչքով արի Ոսին ու հասա բռնեցի դռն. վոր բկիցը բռնեցի՝ Ոսը դանակով տվեց: Յերկար չեր մեռնում. բերանը սրբիչով փակեցի, վոր չբղավի: Դարչոն ու Համոն ել հենց նույն ժամանակ խեղդեցին կտոջը: Կինը շուտ շունչը փչեց. հենց վոր բերանը փակեցին՝ շունչը փչեց: Փակեցինք դռները և սկսեցինք իրերը քրքրել: Բան չգտանք: Ասի. վոր շոր-մոր չհավաքեն, բայց չլսեցին: Դարչոն հազավ խաղեյինի վերարկուն: Քիչ-միչ արծաթեղեն կար՝ հավաքեցի մի կապոց արի: Հետո Դարչոն թե՛ գնամ տեսնեմ միլիցիոններն ենտեղ է թե չե, գամ լմաց տաւ՝ գնանք: Ու գնաց: Են գնալն եր, վոր գնաց: Հետո գնացին Համոն ու Ոսը: Հետո յել յես դուռս յիկա՝ փոքրիկ կապոցը ձեռքիս: Հաղով մի քանի քայլ էյի արել՝ միլիցիոները նկատեց: Ջայն տվեց, վոր կանգնեմ: Չկանգնեցի: Շուտ յիկա կողքի պերեուղը, միլիցիոնները յետևեցաւ: — Տեսա հնարք չկա՝ կապոցը նետեցի: Ու մինչև միլիցիոնները կվերցնեւ կապոցը՝ թոս. ցանկապատով, ընկա մի բակ: Բակից — մի ու-

րիշ բակ, հետո վերարկուս հանեցի գցեցի ուսերիս, գլխարկս խոթեցի՝ գրպանս ու դուրս յեկա փողոց: Դեմս՝ նսւյն միլիցիոնները: Ինձ թե՛ հսպես-հսպես մի մարդ չտեսա՞ք:— Զտեսա: Ել չնայեց՝ գնաց: Շուռ յեկա մյուս փողոցը— ազատվեցի:

— Բաս վա՞նց բռնվեցի՞ք:

— Ոսի հիմարության պատճառով: Առանց անցազրի նստում ե գնացք, վոր գնա թիֆլիս: Բայց եդ ել դեռ վոչինչ: Մի ինչ - վոր կայարանում իջնում ե գնացքից և մտնում... ուղիդ կայարանի հետախուզական բաժինը: Թե ինչո՞ւ յե մտնում՝ ինքն ել չգիտե հիմարը: Բռնում են յախից՝ լինչ մարդ ես: Արդեն իմացած են լինում եդ գործի մասին: Տեսնում են, վոր թուղթ չունի՝ ձերբակալում են: Ուղարկում են հստեղի քրեյական բաժինը: Եստեղ մեր Ոսը խոստովանվում ե, բայց մեզ չի մատնում: Սակայն, դե, նրա հետքով մեզ ել բռնեցին: Վորոշեցին գնդակահարություն, բայց փոխեցին տաս տարու:

— Իսկ ինչո՞ւ փոխեցին, — հետաքրքրվեցի իմանալ Բաղդասարի կարծիքը: Պարզ եր, վոր սա դժվար թե Դարչոյի ֆանտաստիքական բացատրությունը տա:

— Փոխեցին, վորովհետև խոստովանվեցինք մեր մեղքը: Զուբարը համոզեց, վոր խոստովանվենք: Ասաց, վոր յեթե խոստովանվենք՝ կներեն: Մենք ել խոստովանվեցինք:

Մի փոքր լռելուց հետո՝ ավելացրեց.

— Մեկ ել ի նկատի ունեցան մեր սոցիալական դրությունը և խաղեյինինը: Նախաժարդ եր, բոլորին հայտնի յեր նախասովյունը:

Յեվ այս բոլորը Բաղդասարը պատմեց սառը, հանգիստ տոնով, եպիքական անտարբերությամբ: Պատմելիս նայում եր ուղիղ յերեսիս, բայց շուտ-շուտ թարթում եր աչքերը:

— Բայց ինչո՞ւ յեդ դուք այդպես հետաքրքրվում, — հանկարծ, պատմիլ - վերջացնելուց հետո հարցրեց Բաղդասարը: Յեվ յես Բաղդասարի հայացքում ինձ համար դեռ անհասկանալի կասկածանք նկատեցի, կասկածոտ անհանգստություն:

— Հենց այնպես, Բաղդասար, հետաքրքրություն համար...

Բաղդասարը ներողամիտ ժպտաց, բայց յես նկատեցի, վոր նա չբավարարվեց իմ պատասխանով: Աչքերում դեռ կասկած կար ու թաքուն անվստահություն: Հետագայում միայն, յերբ յիս բազմաթիվ առիթներ ունեցա նրա հետ խոսելու — ինձ հասկանալի դարձավ թե նրա կասկածը և թե այդ ծածուկ անվստահությունը:

Բայց այս ամբողջ պատմության մեջ քիչ հետո ինձ զարմացրեց և՛ մի այլ հանգամանք, վոր մի պահ ինձ համար հանելուկային բան դարձրեց այդ մարդկանց հոգեբանությունը: Բաժանվելով Բաղդասարից՝ մենք գնացինք ընթերցարան և յերբ, 2 ժամ

անց, իջանք քրեյական կորստուհի միջանցքը՝ աղբտեղ մեղ հանդիպեց Դարչոն։ Ինչպես յերևում եր՝ Բաղդասարը արդեն պատմել եր նրան մեր զրույցը և յերեսովը տվել նրա հանդուգն ստախոսությունը։ Յերբ մեղ տեսավ Դարչոն՝ թվաց, թե ուղում ե խուսափել հանդիպումից, բայց յես մոտեցա նրան և առանց այլևայլության ասացի.

— Այ մարդ, ինչո՞ւ խարեցիր առավոտը... Յես արդեն ամեն ինչ իմացա։

Դարչոն առանց մաղաչափ անդամ ալլալվելուն՝ մի պահ անթարթ, ուղիղ նայեց աչքերիս խորքը և պատասխանեց, դառնալով Բենժամենին.

— Գնացիլ Բաղդասարին սուտ-սուտ բաներ ա պատմել, հմի յեւ ինձ ա ասում... Իբրեւ իրան ասել եմ, թե գործը մենակ ինքըս եմ արել... Յե՞ս—եղպես բան—կանեմ...

Ու նախատող հայացքով իմ կողմը նայեց. «ափսոս քեզ»—զարմանալի անկեղծությամբ ասում եր այդ հայացքը... Սակայն ամենայնովալին Բենժամենի պատասխան-հայացքն եր. սա յեւ այնպես եր նայում, կարծես ինքն եւ եր կասկածում, վոր Դարչոն ընդունակ լինի սուտ բաներ հնարելու. գուցե յե՞ս եմ ստել և վոչ թե Դարչոն...

Ծայր աստիճանի կասկածոտ մարդիկ եյին կալանավորները—դա պարզ նկատելի յեր հենց առաջին հայացքից։ Յեւ այս հանդամանքի վոչ միայն բացատրությունը, այլև հիմնավորած «փիլիսոփայությունը» հետա-

գայում ինձ տվեց այդ նույն Բաղդասարը, վոր, իմ կարծիքով, վորպես կալանավոր՝ ամենամարողական տիպն եր սմբողջ Ուղղիչ Տանը և, վորպես այդպիսին՝ ունեւր թե իր աշխարհայացքը, թե իր բարոյական նորմերի կողեքսը և թե սպեցիֆիկ-լյումպե-նային իր կենսավիլիսոփայությունը։

Այո. ծայր աստիճանի կասկածոտ, թերահավատ մարդիկ եյին կալանավորները և նրանցից շատ-շատերի, ինչպես նույն այդ Բաղդասարի մեջ այդ զիծը հասնում եր հիվանդության։ Յեւ հիմա, այս հիշողություններս գրելիս, ամբողջ ժամանակ ծակում ե ուղեղս մի միտք, վոր կարելի յե ձեակերպել հետեյալ հարցով.

— Նայես ի՞նչ պիտի մտածեն այս հիշողություններս կարգալիս իմ կալանավոր ընկերները, իմ բարեկամները՝ Լազդին, Բենժամենը, Համոն, Ոսը, Յեֆիմ Բրավելմանը, Բաղդոն...

Յեւ մանավանդ Բաղդասարը՝ բրոնդյա դեմքով ու յերկաթյա մկաններով այդ հաղթանդամ մանուկը, Ուղղիչ Տան այդ հուշավոր Բաղդոն...

X. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԸ, ՆԱԽԱԳԱՅԸ, ԱՏԵՆԱԿԱԼ-
ՆԵՐԸ, ԴԱՏԱԽԱՅԸ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԵՂԱԴՐՈՂԸ ՅԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՐԸ, ՄԵՂԱԴՐՑԱԼՆԵՐԸ, ՅԵՎ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ-
ՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՅՍ ԱՄԵՆԸ

Յերբ առաջին անգամ յես ներկա յեղա
Ուղղիչ Տան ընկերական դատարանի նիս-
տին՝ քննվում եր խոհանոցի չորս ծառայող-
ների գործը, վորոնք մեղադրվում էին
մթերքներ յուրացնելու մեջ:

Ընկերական դատարանի նախագահը մի
նախկին գյուղխորհրդի նախագահ եր, գյու-
ղացի, դատապարտված յուրացման համար:
Վորպես ընկերական դատարանի նախագահ՝
ընտրված եր կալանավորների ընդհանուր
ժողովում: Ատենակալները նշանակվում էին
Կուլտ-բաժնի կողմից՝ յուրաքանչյուր գործի
համար առանձին, գործը լավելուց անմիջա-
պես առաջ: Այդ անգամ ատենակալներ էին
Թիթեղադրծ Համոն և մի թուրք կալանա-
վոր՝ ինձ անծանոթ: Մի յերիտասարդ, ին-
տելիգենտ կալանավոր ստանձնել եր դա-
տախազի պաշտոնը: Կուլտ-կոմիսիայի կող-
մից նշանակված կար նաև հասարակական
մեղադրող:

«Մեծ» գործ եր, կալանավորներն հուզ-
ված էին և, վորպեսզի մեղադրյալները զոհ
չգնան թերի վերաբերմունքի՝ դատարանը
մեղադրյալներին պաշտպանելու համար նշա-
նակել եր չորս իրավապաշտպան—բոլորն էլ,
իհարկե, կալանավորներ: Պաշտպաններից
մեկը Բենժամենն եր, յերկրորդը՝ Յեփրեմը,
յերրորդը՝ Հրաչը և չորրորդը՝ Սահակ անու-
նով մի կալանավոր: առաջին յերեքը ինտե-
լինգենտներ էին, նախկին խորհրդային ծա-
ռայողներ, բոլորն էլ յուրացման գործով,
իսկ չորրորդը բանվոր եր, մանտյոր՝ դա-
տապարտված մի ինչ-վոր կոռուբորատիվի
դրամարկղ կոռուպտելու համար:

Մեղադրյալներից յերկուսը հայ էին,
երկուսը թուրք: Հանցանքը գլխավորապես
հայերին եր վերաբերում, վորովհետև նրանք
էին խոհանոցի «պատասխանատու» աշխա-
տավորներ: Մեկը խոհարարն եր, մյուսը
ոգնականը: Թուրքերը տեխնիքական ծառա-
յողներ էին՝ կարտոֆիլ մաքրողներ:

Դահլիճը ծայրեծայր լիքն եր կալանա-
վորներով: Ինձ վոչ այնքան հետաքրքրում
եր դատը, վորքան կալանավորների վերա-
բերմունքը: Յեվ այդ վերաբերմունքը ինձ
համար բավականին անակնկալ եր, սակայն
իրենց, կալանավորների տեսակետից՝ միան-
գամայն ընական:

Բեմի մեջտեղը դրված եր մի սեղան, շուր-
ջը նստարաններ: Այլ կողմում դատախազի
ամբիոնն եր, ձախում հասարակական մե-

դադրողի: Պաշտպանները նստած էյին ներքևում, ուր ներկայացումների ժամանակ նստում էյին յերաժիշտները: Հինց այդտեղ ել դրված եր մի յերկար նստարան, վորի վրա տեղ էյին բռնել մեղադրյալները:

Բեմի մոտ՝ գունատ, լուրջ՝ կանգնած եր Սուրենը, կուլտ-բաժնի պարետը: Ընկերական դատարանի նիստերի ժամանակ նա անմիջապես յենթարկվում եր դատարանի նախագահին:

— Դատարանը գալիս ե, վոտքի, — առաջինը մոնելով՝ հայտարարեց դատարանի քարտուղարը, ղինվորականի շորերով մի յե-րիաասարդ, վոր միևնույն ժամանակ աշխատում եր գրասենյակում: Չերբակալված եր յուրացման գործով. բավականին լավ ձայն ունեւր ե հաճախ յիրգում եր ներկայացումներին:

Քարտուղարի յետեից մտան դատարանի նախագահը ե ատենակալները: Բոլորը վոտքի կանգնեցին:

— Հանուն Հանրապետական Ուղղիչ Տան Ընկերական Դատարանի՝ նիստը հայտարարում եմ բացված: Լսվում ե գործ ըստ մեղադրանքի...

Մեղադրականը ձևակերպված եր իսկ ե իսկ այնպես, ինչպես «իսկական» դատարաններում: Մեղադրականը կարգալուց հետո դատարանի կողմը նստեց. նստեցին ե բոլորը: Նախագահը կարգաց մեղադրյալներին անմիջապես հեռացնել հանունները. բոլորը ներկա էյին: Հետո

նա հարց տվեց կողմերին՝ անջմատ հարցաքննել, թե իրար ներկայությամբ: Դատարանը, ինչպես հարկն ե, պահանջեց հարցաքննել առանձին-առանձին, պաշտպաններն իրենց հերթին առարկեցին դրա դեմ — ե դատարանը, իհարկե, վորոշեց ընդունել դատախազի առաջարկը: Հարցաքննությունը պիտի սկսվեր պլաավոր մեղադրյալից՝ խոհարարից:

— Ընկ. պարեմ, դուրս տարեք ֆնացածներին ե առանձնացրեք, — կարգադրեց նախագահը ե Սուրենը դուրս տարավ նրանց:

Իսկ ե իսկ՝ ինչպես «իսկական» դատարաններում...

— Սերյոժա Մարությանը դժւ յես:

— Յես եմ:

— Պատմիր տեսնենք, ընչի՞ յեն քեզ մեղադրում:

— Յես գիտեմ՝ ընչի: Եսքան ժողովրդի առաջ ասում եմ, վոր մե թաք հատ կարտոֆ ելա կերած չկամ...

Բայց հենց այդ ժամանակ դատախազը գնդակով տվածի նման վեր ե թռչում տեղից:

— Ընկեր նախագահ, — բացականչում ե նա՝ դեմքին վորքան կարող ե խիստ արտահայտություն տալով. — խնդրում եմ ֆնացած մեղադրյալներին անմիջապես հեռացնել դահլիճից...

— Նրանք արդեն հեռացված են:

— Վնչ, նրանք գտնվում են դահլիճում:

Բոլորը շուռ են գալիս... «Մեկուսացված» մեղադրյալները յերեքն էլ հանգիստ բազմել են վերջին կարգում: Դահլիճում թնդում է կալանավորների զվարթ քրքիշը: Սուրենը մտահոգված գնում է նստարանների արանքով՝ անառակ մեղադրյալներին մեկուսացնելու:

— Ընկեր Մարության, շարունակեցեք...

— Խնչ պտի շարունակեմ: Ալլան-բիլլան՝ չեմ կերե, չեմ կերե, չեմ կերե...

Դահլիճում կրկին թնդում է կալանավորների քրքիշը: Նախագահը մի քանի վայրկյան զանգահարում է կատաղի. շարունակում է հարցաքննությունը:

— Հարցեր ունե՞ք տալու, — դիմում է նախագահը դատախազին: Դատախազը՝ լուրջ, նուրբ ժպիտը դեմքին՝ հարցնում է.

— Ասացե՛ք խնդրեմ, քաղաքացի Մարության, չե՞ պատահել արդյոք, վոր մթերքը կատյուլի մեջ լցնելուց առաջ վորոշ քանակությամբ բրինձ կամ յուղ վերցրած լինե՞ք...

Մարությանը, վոր նախկին միլիցիոններ է՝ դատապարտված մեկին ապտակելու համար՝ դեմքը շուռ է տալիս դեպի հանդիսականները: Դիմքին զարմանք կա, վերավորանք. «Եսպես ել խայտառակություն» — ասում են աչքերը:

Դահլիճը քրքշում է:

— Ընկեր Մարության, դատարանին նախեցե՛ք:

— Ախր, հընգեր նախագահ, ենպես բան ա ասում՝ մարդ ամոթից գետինն ա մըտնում... Յես — բրինձի գող...

Բռունցքով խփում է իր գլխին, իբր ուտում է իրեն: Դահլիճում կրկին թնդում է լիաթոք քրքիշը:

— Իսկ չե՞ պատահել, — նույն սիրալիր, պաշտոնական ժպիտը դեմքին՝ շարունակում է դատախազը, — վոր դուք փլավից-բանից յեփած լինե՞ք ձեզ համար ու վորոշ քաղաքացիների հետ՝ կերած...

Դահլիճում զվարթությունը հասնում է իր կուլմինացիոն կետին: Մեղադրյալ Մարությանի աչքերից արյուն է կաթում: Բարկությունից ձեռքը տանում է իր բլուզի ոձիքին, ձգում, բաց է անում կուրծքը, բռունցքով խփում է իր կրծքին ու նստում:

— Ընկեր Մարության, վտո՞ք. հարցաքննությունը դեռ չի վերջացել:

Մարությանը վեր է թռչում տեղից և քայլերն ուղղում դեպի դուռը:

— Ե՛լ չեմ կրնա, հնգեր դատավոր, չեմ կրնա, — ասում է Մարությանը՝ կիսով չափ շուռ գալով դեպի նախագահը. — յես կերթամ՝ առանցի ընձի ինչ կուղեք — վորոշեցե՛ք... Յես հոժար եմ:

Ու իբր խեղճացած՝ հպատակություն հայտնողի ամենայն պատրաստակամությամբ՝ ծռում է մեջքը ու խոնարհ զուլի տալիս դատարանին: Տպավորությունը դահլիճի վրա՝ ծայրահեղ է: Կալանավորները

դուրսում են հաճույքից, ծափահարում: Պարզ
և, վոր դահլիճի համակրանքը մեղադրյալի
կողմնն է: Մարությանն անմիջապես ըմբռ-
նում է այդ և փոխում իր տակտիկան: Նա-
հանջից անցնում է հարձակողականի:

— Ախր եղ դատախազն որ եղպես կը-
խոսա՞ քիչ ա մերմ սիրտս պատռի... Հերիք
չե՞ մեր միսը կոծեն եղ ինտելիգենտները...
Հիմի ռարոչնու վլաստ է:

Դահլիճը այնքան է դոհ այս հարձակու-
մից: Վոր վրնջում է բառացի. ճիշ, աղմուկ,
աղաղակ, բուռն ծափահարություն:

— Բրավո, Սերյոժա, — լսվեց մի բացա-
կանչություն: Նայեցի՞ Բաղդասարն եր:

Նախագահը զանգահարում է կատաղի,
դատախազի աչքերը հուր են ցայտում,
պաշտպանները զվարթ ծիծաղով հայտնում
են մեղադրյալին իրենց բավականությունը:
Վերջապես դահլիճը հանգստավում է և նա-
խագահը հարցնում է դատախազին.

— Ուրիշ հարցեր չունե՞ք:

— Առայժմ վոչ: Բայց խնդրում եմ քար-
տուղարին մոցնել արձանագրության մեջ,
վոր մեղադրյալը վերափորանք հասցրեց
դատարանի կադմին...

— Քեզի, ընչի՞ կադմին, — բացականչում
է տեղից Մարությանը և հարցը համար-
վում է փակված:

Ապա նախագահը մեղադրյալին կրկին կան-
գնեցնում է վտաքի, և նրան հերթով զանա-

զան հարցեր են տալիս հասարակական մե-
ղադրողն ու պաշտպանները:

— Ասացե՛ք խնդրեմ, ընկ. Մարության, —
հարցնում է հասարակական մեղադրողը. —
հայտնի՞ յե ձեզ, վոր կալանավորներից շա-
տերը ապրում են բացառապես խոհանոցի
ճաշով:

— Լավ: Պարոն ինտելիգենտներն են մե-
նակ դրսեից պերեդաչ ստանում:

— Ուրեմն ձեզ համար պարզ է, վոր ընդ-
հանուր կաթսայից վերցնողը իր ընկերոջ
վերջին թիքեն է վերցնում:

— Յո՛ւ, — զարմանում է Մարությանը. —
ընչի մենք մարդ չե՞նք. եղքան բան էլ չենք
հասկընա... Խո շնից ծնած չե՞նք:

Կրկին ծիծաղում է դահլիճը, և կալանա-
վորների համակրանքը կրկին մեղադրյալի
կողմնն է: Սակայն միանգամայն փոխվում է
նրանց վերաբերմունքը, յերբ սկսում են հար-
ցեր տալ պաշտպանները: Դահլիճը լուռ է
ու կենտրոնանում: Վերանում է աղմուկն
ու ծիծաղը: Յերբեմն-յերբեմն միայն լսվում
են հավանության բացականչություններ:

Վերջապես վերջանում է Մարությանի
հարցաքննությունը, նրան դուրս են տա-
նում, և գալիս է մյուսը: Այսպես հարցա-
քննվում են բոլորը, և կալանավորների տրա-
մադրությունը միշտ դեմ է դատախազին
ու հակարակական մեղադրողին: Հարցա-
քննվում են և՛ վկաները ու խոսքը տրվում

ի դատախազին.—սկսվում է կողմերի վիճաբանությունը:

—Քաղաքացի դատավորներ, — բեմական դիրք տալով իր կեցվածքին և կեղծ-հոռոտական շեշտ՝ ձայնին—սկսում է դատախազը. — Խնչ գործ ենք մենք քննում. .

Յեվ կես ժամից ավելի տևող մի ճառով, չնայած դահլիճի աղմուկին ու հաճախակի ընդհատումներին, նախաքննության թղթերից ու վկաների ցուցմունքներից մեջբերումներ անելով, վերամբարձ տոնով ու նախադասություններով դատախազը փորձում է ապացուցել, վոր մեղադրյալները պարբերաբար գողացել են ընդհանուր կաթսայից ընդհանուրի մթերքը և... փլավ կերել: Ծայր տասիճանի ծիծաղելի, հումորիստական տպավորություն էլին թողնում Ուլղիչ Տան ընկերական դատարանի այդ հռչակավոր դատախազի նախադասությունները՝ իրենց ձևի ու բովանդակության զավեշտական անհամապատասխանությամբ: Բարձր, վերամբարձ, հոռոտական «կեղծ-կլասիկ» վոճ և... 1/2 Ֆ. յուզ, 5 հատ կարմոֆիլ, փլավ... Պետք է սակայն ասել, վոր այդ վոճը ընդհանուր եր, հատուկ բոլորին՝ թե՛ դատախազին, թե՛ հասարակական մեղադրողին, թե՛ պաշտպաններին: Նույնիսկ մանտյորպաշտպանը, վոր բոլորովին չեր տիրապետում գրական բարբառին—նա յեւ եր աշխատում «խկական» պաշտպանի պէս խոսել,—մի բան, վոր նրանց հասկացողություն

մեջ զուգորդվում եր հոռոտական անբնական վոճի և «պրաբար» բառերի հետ: Այս տեսակետից կատարյալ յերեխաներ էլին կալանավորները: Հարկավոր եր տեսնել, թե ինչ կատաղի ճակատամարտի էլին փոխվում կողմերի ռեպլիկները միանգամայն պարզ ու անվիճելի բաների շուրջը, վորպեսզի միանգամայն պարզ լիներ, վոր դատախազների ու պաշտպանների տոգա հագած կալանավորները ավելի շուտ ձևով, արվեստով էլին տարված, քան քննվող գործի բովանդակությամբ: Կարծես յերեխաներ էլին, վոր մեծերի դեր էլին խաղում և ամեն ջանք գործ դնում, վորպեսզի «խկական» յերևան: Յեվ սա պատճառում եր նրանց ամենախորը բավականություն...

Դատախազի ճառի ընթացքում զայրույթից յեռում եր Մարությանը. վեր եր կենում, նստում, բռնեցքով խփում իր կրծքին, ընդհատում, կալանավորներից ոգնություն հայցում աղերսական հայացքներով: Իսկ յերբ դատախազը, ապացուցված համարելով մեղադրանքը՝ անցավ պատժի չափին և պահանջեց չորսին ել հեռացնել խոհանոցից և մի ամսով զրկել աշխատանքային որերից — Մարությանի կատաղությունը իր գագաթնակետին հասավ:

— Յես ընձի կգյուլլեմ, — բացականչեց նա՝ վեր թռչելով տեղից. — Էն ասոված՝ փորումորս կտամ դանակով կփրթեմ...

Դահլիճը կրկին թնդաց ծիծաղից ու բացականչություններով: Զվարթ համակրանք արտահայտելով դեպի մեղադրյալը՝ կալանավոր հանդիսականները հեգնեցին ու խոցիցին դատախազին: Յերբ վանդի և ձեռքերով սեղանին խփելու ոգնությամբ վերջապես խաղաղություն հաստատեց դահլիճում նախագահը, խոսքը տրվեց հասարակական մեղադրողին:

Այստեղ արդեն հարկավոր է ասել, վոր ինչպես մեղադրյալների հարցաքննությունից, այնպես էլ մանավանդ վկաների ցուցմունքներից միանգամայն պարզ եր, վոր մեղադրյալները հանցավոր են: Մի շարք փաստեր կային ապացուցող, վոր նրանք բավականին ժամանակ ոգտվել են ընդհանուր կաթսայից: Ավելին՝ դատից մի որ առաջ կամերաներում և միջանցքներում, ինչպես նաև կուլտ-բաժնում ու գրասենյակում կալանավորները բողոքում էին նրանց դեմ և պահանջում անմիջապես հանել նրանց խոհանոցից: Մի քանիսը նույնիսկ դրավոր բողոք էին ներկայացրել Ուղղիչ Տան վարչությանը, վորը և գործը ուղղել եր ընկերական դատարանին: Այս բոլորը հայտնի չիր ինձ արդեն, ուստի ինձ համար միանգամայն անսպասելի չեր, առաջին պահուն համարյա անհասկանալի՝ կալանավորների վերաբերմունքը դեպի դատախազի մեղադրական ճառը: Բայց յես շուտով գլխի ընկա, վոր կալանավորների բացասական,

թշնամական վերաբերմունքում դեպի դատախազը՝ եյապես խոսում եր այն ընդհանուր ատելությունը, վոր ունեյին նրանք ընդհանրապես դեպի դատախազները: Ընկերական դատարանի դատախազը դատախազ եր նրանց աչքին՝ անկախ այն գործից, վորի առթիվ նա դուրս եր յեկել: Իսկ նրա հանդեպ կեցած մեղադրյալը այդ պահուն մեղադրյալ եր սոսկ, ճիշտ այնպես, ինչպես յեղել են իրենք «խակական» դատաւանում: Ինչպես ներկայացման ժամանակ գնեւարի դերը խաղացող կալանավորը նրանց աչքին իսկական, կոնկրետ գնեւրալ եր, վորի գլխին իրենք ել հաճույքով կխփեյին — այնպես ել ընկ. դատարանի դատախազը տվյալ դեպքում ընդհանրապես դատախազ եր, ուրիշ վոչինչ: Սա դեռ հսկանալի եր և նրանց տեսակետից բացատրելի: Սակայն ինձ ուղղակի ապշեցրեց կալանավորների նույնպիսի վերաբերմունքը նաև դեպի հասարակական մեղադրողը: Թվում եր, թի այն բոլոր դիմումներից ու բողոքներից հետո, վոր նրանք հայտնում էին մեղադրյալների հասցեյին մինչև դատը, Ուղղիչ Տան վարչությանը տված բողոքից հետո, վերջապես ի նկատի ունենալով, վոր նրանք դիպել էյին իրենց անմիջական, նյութական, կենսական շահերին, — այս ամենից հետո թվում եր, թի նրանք սուղիվար պետք է լինեն փոքն հասարակական մեղադրողին, վոր իրենց իսկ շահերից եր խոսում, իրենց իսկ

անունից: Սակայն այդպես չեղավ: Յերբ մոտ 15 րոպե տևող իր ճառով հասարակական մեղադրողը ապացուցեց մեղադրյալների անհանդուժելի հանցանքը ընկերական կոլեկտիվի հանդեպ և պահանջեց խիստ պատիժ — դահլիճը սառը մնաց և վոչ մի բանով հայտ չբերեց իր սովիդարիտիտը: Ճիշտ է, սրա խոսելու ժամանակ վոչ մի անպատեհութիւն չպատահեց, բայց յերբ նա վերջացրեց իր խոսքը՝ պատասխանը լուռութիւնն էր, սառը, դուսպ, անտարբեր լուռութիւնը:

Այնինչ տրանից հետո յերբ խոսեցին պաշտպանները՝ դրանց յուրաքանչյուրի ճառը ծածկվում էր բուռն ծափահարութեամբ: Յեվ յուրաքանչյուր ծափահարութիւնը բուռն համակրանքի ցույց էր պաշտպանների ու մեղադրյալների հասցեյին — մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ ցույց թշնամանքի ու ատելութեան դեպի մեղադրողները:

Յեվ այստեղ յես նոր հասկացա, վոր կալանավորների համար մի ընդհանուր ինտերես կա, վոր վեր է բոլոր մնացած ինտերեսներից: Դա — յեթե կարելի յես այսպես ասել — ազատութիւն, մեղադրանքից ազատ լինելու ինտերեսն է: Կալանավորը յերբեք չի մոռանում, վոր ինքը կալանավոր է, այսինքն ազատագուրէլ. յերբ ել լինի, ինչ պարագաներում ել լինի՝ նա միշտ զգում է, վոն ինքը նախ կալանավոր է և ապա — մարդ, գյուղացի, բանվոր, ինտելիգենտ: Սա — միակ մո-

մենտն է և սրա հետ կապված ինտերեսը — միակ ինտերեսը, վոր ընդհանուր է բոլոր կալանավորներին, կապում է նրանց իրար և նրանց սոցիալապես խայտադետ բազմութիւնը այս հողի վրա դարձնում կոլեկտիվ: Այս մոմենտից դուրս նրանք իրար հետ վոչ մի ընդհանուր կապ չունեցող մարդկանց բազմութիւն են, սովորական մարդկային բազմութիւն, վորի մեջ շերտավորումը գնում է ընդհանուր որինքներով՝ ըստ սոցիալական կատեգորիաների, ինչպես. դոսի աշխարհում:

«Միթե սրանք վոչ մի հանրային, կոլեկտիվ ինտերես չեն կարող գիտակցել, միթե անհնարին և սրանց մեջ հանրային կյանքը» — սկզբի. պահին շվարած մտածում էյի յես, յերբ տեսա նրանց վերաբերմունքը՝ դեպի հասարակական մեղադրողը: Սակայն յես անտես էյի առնում այն հիմնական մոմենտը, վորի հանդեպ նսեմանում էյին բոլոր մնացած ինտերեսները: Մանավանդ վոր, ինչպիսի յես շուտով նկատեցի, նրանց բացասական, թշնամական, լավագուցն դեպքում անտարբեր վերաբերմունքը դեպի հասարակական մեղադրողը վոչ թե վերաբերում էր նրա ասածներին ըստ եյութեան, այլ անձամբ նրան, իբրև մեղադրողի, իբրև մեղադրող, դատապարտող կողմի: Այս բանում յես միանգամայն համոզվեցի, յերբ, կողմերի վիճաբանութիւնից հետո դատարանը գնաց խորհրդակցութեան և վերադառնալով՝ կարգաց

դատավճիռը: Դատարանը վորոշել էր չորսին
ևլ հանել խոհանոցից և անուանները զրել սե
տախտակի վրա:

Բոլորը գոհ էյին: Յեվ յերբ, փոխարինող-
ներ չլինելու պատճառով, նրանք մի քանի
որ ևս շարունակեցին մնալ խոհանոցում: Բո-
լորը պահանջում էյին, վոր վորոշումը ի
կատար ածվի, և պահանջում էյին վոչ թե
ընկերական դատարանից, այլ Ուղղիչ Տան
վարչությունից:

Չէյին սիրում կալանավորները ընկերա-
կան դատարանը, ամեն կերպ խուսափում
էյին նրանից: Յեվ շատ գոհ էյին լինում,
յերբ նրանց վորեն հանցանքը քննում
ու վորակման եր յենթարկում վոչ թե ըն-
կերական դատարանը, այլ — վարչությունը:
Թերևս այս բանում վորոշ դեր եր խաղում
և այն, վոր վարչության առաջ «խայտա-
ռակվելը» հանրային հանգամանք չի համար-
վում, այնինչ ընկերական դատարանին
ներկայանալը հանրային խայտառակու-
թյուն եր, վորից ամեն կերպ խուսափում
էյին կալանավորները...

XI. ԹԵ ԻՆՁՊԵՍ ԵՒՆՎԵՑԻՆ ՆՈՐ ԱՐՇԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐԸ,
ԽՈՍՎՈՒՄ Ե ՆԱՅԵՎ ՍԻՐՈ, ՅԵՌԱՆԴԻ ՈՒ ԱՄՈՔԱՆՔԻ
ՄԱՍԻՆ

Նոր արհեստանոցների կառուցումն սկսվեց
ներանով, վոր մյուս առավոտ Բենժամենի
հավաքած բանվորներն սկսեցին մի կողմից
փորել արհեստանոցների հիմքը, իսկ մյուս-
ները՝ այդ հողից աղյուսներ պատրաստել:
Յերբ յես առավոտյան ժամը յոթին դուրս
յեկա իսկ՝ աշխատանքը յեռում եր արդեն:

— Ե՛ս ե սկսեցինք, — ուրախացած ցույց
տվեց Ուղղիչ Տան պետը, վոր կանգնած
նայում եր աշխատանքներին. — քանի որերը
լավ են՝ միջի պատերի համար աղյուսներ
պատրաստեք, հետո հեշտ ե: Դե, տղերք
ջան, ձեզ տեսնեմ. վոր վերջացրինք՝ քեֆ
ենք անելու...

Հետո կրկին դառնալով ինձ՝ բացատրեց.

— Սայլերը ուղարկեցի մատերիալի. վաղը
մյուս որը կսկսենք շարել պատերը... Քարի-
բանի համար փող կա, ինչ մնում ե փայտին
ու թիթեղին՝ մի տեղից խոստացել են, հույս
ունեմ՝ կտանանք...

Հարկավոր ե հենց այս գլխից ասել, վոր
այդ նոր արհեստանոցների կառուցումն

սկսվեց համարյա թե փոքնչով և գլուխ յեկավ բացառապես պետի յեռանդի շնորհիվ: Յեռանդի ու ամեն ինչ խորտակող կամքի մի ամբողջ եպոպե յեր այդ արհեստանոցների կառուցումը, աշխատանքային մի դյուցադաներգութուն, վորին հավասարապես մասնակցում էին թե Ուղղիչ Տան վարչութունը, թե կալանավորները: Դրսի աշխարհում, իհարկե, առանձին մի բան չեր նման մի պարզ շենքի կառուցումը, բայց Ուղղիչ Տան պայմաններում դա հերոսութուն էր, համարյա մեծագործութուն, վոր բավականությամբ էր լցնում բոլոր կալանավորների սիրտը: Ծիշան ասած՝ յերբ յես առաջին անգամ տեսա այն մի տասը կալանավորին, վոր նայիրյան դանդաղկոտությամբ, առանց սխտեմի ու ռիթմի, փորում էին հողը ու մշուսներին, վոր այդ հողը ցեխ շինած՝ կոխոտում էին բոպիկ վոտներով, վորպեսզի աղյուսներ պատրաստեն — յես չհավատացի, վոր այդ գործը կարող է գլուխ գալ յերբեհ: Հայտնեցի կասկածս պետին, և նա հեղնական, վերից վար չափող ժպիտը դեմքին՝ պատասխանեց.

— Կգա: Են ել վիճեց. յերկու ամսից պատերն ու կրիշը պատրաստ կլինեն:

Այդ աշխատանքների ընթացքում իմ ուշադրութունը դրավեց հետևյալ հանգամանքը: — Եենքի կառուցմանը մասնակցող կալանավորների մեջ չկար և վեչ մի մասնագետ, յեթե չհաշվենք հյուսներին, վոր շինե-

ցին դռներն ու պատուհանները և տեխնիկ Նիկոլաևին, վոր միայն հատակագիծն էր քաշել ու քաշվել մի կողմ: Մնացած աշխատավորները տարբեր արհեստների տեր կալանավորներ էին, շատերը՝ ռեցիդիվիստ-գողեր, սակայն բոլորն էլ շատ շուտ ընտելացան աշխատանքին և հայտ բերեցին բավականին հնարագիտութուն: Յերբ ցեխը պատրաստվեց՝ յերևան յեկան փայտյա աղյուսային կաղապարներ, վորոնց մեջ սկսեցին լցնել ցեխը: Յեխի հետ հարգ էին խառնել, ինչպես դա արվում է սովորաբար — և ստացվեցին շատ պինդ աղյուսներ: Պատրաստողները ռեցիդիվիստներն էին՝ Սուժան-Սաչոն, Վալոն, Աշոտը, Հյուսեյինը. դրանցից վորեւ մեկը դրսում դժվար թե դրաղված լիներ վորեւ աշխատանքով:

Բայց դրանց բոլորի շարքում ամենից զարմանալին ելի նույն Համոն էր — այդ զարմանալի Համոն: Հենց վոր յերկրորդ օրը փորեցին — վերջացրին հիմքի տեղը՝ նա միջոցան յեկավ վորմնագիրի գործիքներով և սկսեց շարել հիմքը: Տեխնիկ Նիկոլաևն ասում էր, վոր դրանից լավ դժվար թե շարի վորեւ վորակյալ վարպետ: Իսկ յերբ, յերկու ամիս անց, պատերն ու կտուրը պատրաստ էին՝ Համոն և իր ընկերը, Ոսը, սկսեցին թիթեղել կտուրը: Դա արդեն նրանց մասնագիտութունն էր, վորին նրանք տիրապետում էին ամենալավ հմտությամբ:

Յյուրաքանչյուր առավոտ ժամը յոթից սկսվում էր աշխատանքը, և հիվանդանոցի բակը լցվում էր աշխուժով ու յեռանդով: Գուցե այդ աշխատանքը ինձ առանձնապես հմայիչ էր թվում այն պարզ պատճառով, վոր տեղի յեր ունենում փակված մի վայրում, ուր մարդ այսպես թե այնպես իրեն «կես մարդ» է զգում՝ առանձնացված դրսի լայն աշխարհից, կարծես հակադրված այդ աշխարհին, վորպես անհավասար պլեբեյ: Հարկավոր է կալանավոր լինել՝ հասկանալու համար այս զգացմունքը: Արդեն այն վայրկյանին, յերբ մարդ ձերբակալվում է՝ իրեն հակադրված է զգում բոլոր ազատ մարդկանց, վորպես պլեբեյ պատրիցիներին... Ապա այդ աշխատանքը տեղի յեր ունենում մի վայրում, վորի հետ մանկույթ կապված են մեր մտքում բոլորովին այլ պատկերացումներ: Յես շատ եյի կարդացել գրքերում, վոր նախկին բանտերում աշխատանքը տաժանելի մի բան է յեղել բանտարկյալների համար: Այս մասին առանձնապես շեշտել է Դանտեականին իր հուշակավոր գրքում: Սակայն խնդիրն այն է, վոր նախկին բանտերում ու աքսորավայրերում աշխատանքը յեղել է պարտադիր ու ծանր, հաճախ հոգնեցնող ու անիմաստ, այնինչ մեր Ուղղիչ Տանը դա սովորական մարդկային աշխատանք էր, վորի համար վոչ միայն վարձատրվում էյին կալանավորները, այլ և նրանց յուրաքանչյուր որը որ և կես էյին հաշվում —

մի բան, վոր կալանավորի համար վեր է ամենայն վարձատրությունից: Այսպես թե այնպես՝ չափազանց հաճելի յեր յուրաքանչյուր որ տեսնել դրսի աշխարհից առանձնացված այդ մարդկանց՝ Ուղղիչ Տան բակում աշխատելիս: Աշխատանքով տարված՝ նրանք մոռանում էյին իրենց մեկուսացած դրությունը և դառնում զվարթ ու սիրալիր: Առանձնապես զվարթ մարդիկ էյին հյուսները. սպիտակ, չոր փայտի տաշեղներում կորած՝ աշխատանքի ընթացքում ձևա էյին առնում իրար, սրամիտ անեղզոտներ պատմում կալանավորուհիների՝ մասին, առանձնապես հեգնում Անուշին ու Մարգարիտին...

Դրանց մեջ կար մի յերիտասարդ շնողցի, դուռդական իգիթի ռոմանտիկ արտաքինով. տղամարդու կեցվածք ուներ և յերագողի աչքեր: Անունը դրել էյի Իգիթ. միշտ մոտենում էյի ու հետը զրուցում դուռդի տղաների ու աղջիկների, զանազան հերոսական ու ռոմանտիկ նյութերի մասին: Զվարթ տղա յեր, չնայած թախծոթ աչքերին, միշտ սրախոսություններ եր անում և պատմում գուռդական առակներ: Մի որ ել յես նկատեցի, վոր նա կորցրել է իր զվարթությունը, լրջացել ու տխրել: Ուզեցի վորևե գրույց սկսեմ՝ բան դուրս չեկավ: Դուռը սովորականից ավելի յեր խոնարհել տաշած տախտակի վրա, հայացքը ծածկում էր ինձուսից: Կարծեցի տխուր լուրեր է պտացել ընտանիքից, հարց ու փորձ արեցի՝ բան

չպատասխանեց: Ձեռնթափ հեռացա Իգիթից և արդեն խաչ եյի գրել մեր բարեկամության վրա, յերբ հանկարծ, միանգամայն պատահական կերպով Իգիթի գալտնիքը բացվեց, և մենք կրկին դարձանք զվարթ բարեկամներ...

Այդ ժամանակ Ուղղիչ Տուն եյին բերել 18 տարեկան մի աղջիկ, վոր ձերբակալվել էր գողության համար, սակայն ասում եյին, վոր փոքր քրոջն էլ և խեղդել, թեկուզ ըստ գործի այդ բանում նա չէր մեղադրվում: Թուխ դեմքով, բարակ, բարձրահասակ մի աղջիկ էր նա, այդ Մանիշակը. կատվի աչքեր ուներ ու նուրբ, մանկական իրան: Բոլոր ռեցիդիվիստները անմիջապես սիրահարվեցին վրան և վաղ չեյին գալիս նրանից իրենց բավականին գոեհիկ կոմպլիմենտներով: Սակայն չար, աչքաբաց, չնայած տարիքին՝ արդեն «տեսարաններ տեսած» աղջիկ էր Մանիշակը և հեշտ չեր նրան գրավելը, նույնիսկ յեթե ի նկատի չունենանք Ուղղիչ Տան անհարմար պայմանները: Կանայք ապրում եյին, ինչպես գիտենք, գրասենյակի վերիւր գտնվող կամերաներում, վորոնք միանգամայն առանձնացված եյին քրեյական կորպուսից: Միակ տեղը, ուր կանայք կարող եյին հանդիպել կալանավորներին՝ գրասենյակի միջանցքն էր: Յիւ ահա մի կիրակի յերեկո, ժամը մոտավորապես եոթին, յես տեսա Իգիթին՝ կանգնած այդ միջանցքում, այն դստն մոտ, վերը տանում

էր դեպի վեր՝ կանանց կամերաները: Յերևը սափրել էր ու բեխերը վոլորել. ինչպես գյուղական մի հոհնեցողներ: Յերբ ինձ տեսավ՝ մտավ դռն յետևը, յես ել չնկատուի տվի: Իսկույն մտքովս անցավ Մանիշակը... Յեւ յերբ, քիչ անց, յես մտա այդ դռնով, վոր իբր բարձրանամ վերև՝ տեսա Իգիթին ու Մանիշակին քնքշորեն իրար փաթաթված, ինչպես գյուղական սիրահարներ...

— Այ տղա, բա խի եյիք տխրել, — հարցրի յես Իգիթին յերկրորդ որը, յերբ նա աշխատում էր բակում՝ դռներ եր շինում նոր արհեստանոցների համար:

— Իգիթը ժպտալով նայեց յերեսիս, աչքերը վոլորեց և ասաց.

— Յես եդ Հյուսեյինի...

Ուրիշ վոչինչ: Սակայն յես անմիջապես հասկացա, վոր պարտված ե արդեն Հյուսեյինը, այն յիւրտասարդ ռեցիդիվիստը, վորը ևս Մանիշակի ինքնազոհ ասպետներից էր և սկզբներում կարծես սկսում էր գրավել Ուղղիչ Տան այդ գեղեցիկ Դուլցինեյայի սիրտը...

Սակայն հարկավոր ե ասել, վոր Ուղղիչ Տան պայմաններում դժվար թե սիրային արկածը համբույրից դենը անցներ, — բայց ինչ քիչ բան էր այդ փակված աշխարհում Մանիշակի նման մի չքնաղ Դուլցինեյայի թեկուզ և ամենաթեթև համբույրը...

Իգիթի ու Մանիշակի այս ռոմանտիկ պատմությունը չգիտեմ ինչու իմ հիշողու-

Թյան մեջ կապված և մնացել նոր արհեստանոցների կառուցման պատմության հետ, թեկուզ դրանց մեջ յեղած միակ առնչությունը միմիայն այն էր, վոր Իգիթը հյուան էր և աշխատում էր արհեստանոցների վրա: Բայց ինչպես յես հիշում եմ այդ նոր արհեստանոցները, հիվանդանոցի բակը՝ ծածկված փայտի տաշեղներով — անմիջապես ուղիս առաջ են գալիս Իգիթն ու Մանիշակը՝ իրիկվա կիսախավարում քնքշորեն իրար փաթաթված, ինչպես գյուղական սիրահարներ... Յերեք ամիս հետո, յերբ արհեստանոցները կառուցվելին՝ Մանիշակն ել ազատվեց ու գնաց, և այսպիսով վերջացավ Իգիթի ոտմանտիկ պատմությունը:

Յուրաքանչյուր առավոտ, ժամը ուղիղ 9-ին, գալիս էր աշխատանքները տեսնելու Ուղղիչ Տան պետը և բոլորի սիրտը լցնում յանահով ու լավատեսությամբ:

— Դե, տղերք ջան. քիչ մնաց. ես ա պատերը վերջացրինք՝ յերկուշաբթի որվանից սկսելու յենք կրիշը...

Այնինչ գեռ պատերը նոր էյին սկսել շարել և դժվար էր հավատալ, վոր նրանք յերբեկեց կբարձրանան այնքան, վոր հնարավոր լինի «սկսելու կրիշը»:

Մենք, անգործ կալանավորներս, հաճախ մոտենում էյինք Համոյին ու մյուսներին, վոր շարում էյին պատը և ձեռ առնում նրանց.

— Եսպես հույս ունենանք, վոր եկող դարունքին ես մի պատը քու բոյին կլինի...

Համոն նայում էր մեզ, թեով քիթը սըրբում ու ասում.

— Ձեր ոգնությամբ կշինենք... Եկող դարունքին չեղավ՝ են մեկել դարունքին ձեր բոյին կլի...

Ու զվարթ շարունակում էր աշխատանքը. կոտրում էր քարերը, դարսում, հավասարացնում ու թոկով չափում ուղղությունը:

Վալոն, խուժան-խաչոն և մյուսները յերբ վերջացրին աղյուսները՝ սկսեցին քարերը հարթացնել: Կամ երբ դրսից բերում էյին մատերիալ՝ սայլերից տեղափոխում էյին շենքի մոտերը, գատում, դարսում:

Յերկու շաբաթ հետո պատերն արդեն այնքան էյին բարձրացել, վոր այլևս կանգնած անհնարին էր դարսել: Յեվ ահա, մի առավոտ երբ բարձրացա՝ տեսնեմ պատի յերկայնքով իրարից հինգ քայլ հեռավորությամբ փոսեր են փորում և կանգնեցնում բարձր գերաններ: Հետո դրանց վրա տախտակներ խփեցին, վորոնց մեխեցին, հորիզոնական դիրքով, ուրիշ տախտակներ — ու բարձրացան վրան պատը շարունակելու: Մենք ևս բարձրացանք այդ տախտակների վրա, բայց վոչ թե աշխատելու, այլ դրանց վրայից դրսի աշխարհին նայելու — թեկուզ այդ «աշխարհը» միմիայն դիմացի զորանոցներն էյին, դրանց պատերն ու պատուհանները... Յեվ դա մեզ, կալանավորներս,

մեծ հաճույք եր պատճառում... Իսկ յերկու շաբաթ անց խփեցին գերանների վրա և՛ յերկրորդ հարկի տախտակները—ու այս տն-վամ այդ տախտակների վրայից մենք արդեն տեսնում եյինք վոչ միայն Վորանոցնե-րի պատերն ու պատուհանները, այլև հե-ռուն: Դա արդեն կատարյալ հաճույք եր, համարյա ազատություն...

Արդեն կեսից ավելի բարձրացել եյին պատերը, յերբ հանկարծ սկսեցին աշնանա-յին անձրևները, և մի քանի ուրով աշխա-տանքը դադարեց: Համոն ու մյուսները այդ ուրերին մոռալ շրջում եյին քրեյական կոր-պուսի միջանցքներում և շուտ-շուտ բակ վազում՝ տեսնելու համար, թե յի՞րբ ե փոխ-վեջու յեղանակը... Կարծես վորբացել եր Համոն և վախենում եր, վոր մեր չար մար-դարեությունը կատարվի, ու գործը մնա «եկող գարունքին»: Բայց շուտով յեղանակ-ները լավացան, և նրանք անցան աշխա-տանքի:

Նոր արհեստանոցների համար իբր չոր-րորդ պատ՝ պիտի ծառայեր Ուղղիչ Տան պարիսպը, վորի վերևի մասը սակայն մի փոքր ծուռն եր, և միտք առաջացավ այն քանդելու և նորից դարսելու: Յեվ ահա մի առավոտ յերբ դուրս յեկա հիվանդանոցից՝ տեսա, վոր պարիսպը սկսել են քանդել: Մինչև կեսուր նա արդեն հարկ յեղած չա-փով քանդած եր, ու աշխատող կալանավոր-ները, ինչպես և Բենժամինը, կանգնած եյին

փողոցում ու հաղթական ինձ կյին նայում, վորպես ազատվածներ... Յես ևս շտապեցի անցնել այնտեղ և քանդած պարսպի այն կողմը կանգնած՝ մենք նայում եյինք քաղա-քին, վոր հեռավոր Դամասկոսի նման մեզ վրավիչ եր թվում և մեր սիրտը լցնում կա-րոտով ու տխրությամբ...

— Դե, դե, ներս գնացեք, — կարգադրեց հսկիչը, և մենք մեծ դժգոհությամբ անցանք այն միակ քայլը, վոր մեզ բաժանում եր դրսի լայնարձակ աշխարհից:

Յերկու որ անց արդեն շարված եր պա-րիսպը, և Բենժամինը նրա վրա կանգնած՝ կարգադրություններ եր անում բանվորնե-րին և մեկ-մեկ աչքը գցում հեռուն՝ դեպի դյութական Յերևանը:

Կրկին սկսվեցին անձրևները, և աշխա-տանքները կրկին դադարեցին: Սա արդեն կատարյալ կատաստրոֆա յեր, վորովհետև շուտով սկսվելու եյին ցրաւերը: Յեթե անձ-րևները մի քիչ յերկար տևեյին՝ ճիշտ վոր գործը «եկող գարունքին» եր մնալու, — մի բան, վոր անհանգստություն եր պատճա-ռում վոչ այնքան Համոյին ու մյուսներին, վորքան Ուղղիչ Տան պետին: Գրազի նման մի բան եր դարձել նաև սրա համար այս նոր արհեստանոցների կառուցումը, վորով-հետև այն թերահավատ վերաբերմունքը, վոր ունեյին մեզանից շատերը՝ ինչպես յե-րևում եր բաժանում եյին և մարդիկ, վո-րոնք մի քիչ ավելի բարձր եյին գտնվում

Թե մեղսից և թե նրանից՝ պետից: Ինչպես կարելի չէր նկատել՝ կային և նյութական կարգի դժվարություններ և այնքան էլ հեշտությամբ չէին տրվում նրան հարկ յեղած միջոցները: Շատ բան իր ուսկից ու ձեռներեցությունից էր կախված, և պատահական անաշտությունը կարող էր վերադրվել նրա անպիտանությանը և չմտածված ընթացքին: Բացի այս՝ նա մտահոգված էր և նրանով, վոր ձմրան սկիզբից արհեստանոցները տեղափոխի նոր շենքը և անցնի գրանց մեքենայացման — մի բան, վոր մեծ հնարավորություն պիտի բանար ամբողջ Ուղղիչ Տունը հետզհետե աշխատանքային դադուրի վերածելու... Սա նրա յիրազն էր արդեն, վորը իրականացնելու համար նա չէր խնայում վո՛չ մի ջանք ու յեռանդ:

Յերբ կրկին լավացան յեղանակները, և բանվորները կրկին անցան աշխատանքի՝ Ուղղիչ Տան պետի ուրախությնուը հասավ իր գագաթնակետին: Յեվ վորովհետե իր հոգեբանությամբ անմիջական, պրիմիտիվ մարդ էր՝ իր այդ ուրախությունը նա արտահայտեց այսպես.

— Դե, տղեք ջան, ևս ա՛՝ վերջացրինք... Հենց վոր վերջացրինք՝ ֆոտոգրաֆ եմ կանչելու՝ մեզ նկարի... Համո՛, քեզ հենց եղպես՝ ցեխոտ երեսով՝ եղ մեղալը դռնիդ...

«Մեղալը» նույն ցեխն էր, գաճախառն սպիտակ ցեխը, վոր շքանշանի նման զարդարել էր Համոյի սաթինս սև բլուզը:

Հետաքրքիր մարդ էր նա, Ուղղիչ Տան պետը, և իբրև բնավորություն: Ամուսնացած էր և ուներ յերեխաներ, վորոնց սիրում էր չափազանց: Յերբեմն բերում էր Ուղղիչ Տուն և ծանոթացնում մեզ հետ: Յերբեմն, հանկարծ, գործի ամենատաք պահերին, կամ յերեկոները, յերբ դալիս էր իր առանձնասենյակում պարապելու (նա Բանֆակ էր հաճախում) — կվերցներ հեռախոսի փողը և կզանգահարեր տուն.

— Վարթուշ, յերեխաները քնած են... չե՛. կանչիր մի հեռախոսի մոտ... Դձև յես, Սպարտակ...

Ու դեմքը կփայլեր ուրախությունից. մի յերկու բան կհարցներ, կասեր.

— Դե, բավական ե, գնա քնի: Զե, յես եսոր ուշ կգամ, — ու կկախեր հեռախոսի փողը. կարծես՝ թարմացած՝ կշարունակեր աշխատանքը:

Յերկու ամիս անց, յերբ արդեն համարյա պատրաստ էին արհեստանոցները՝ նա բերեց իր յերեխաներին, բարձրացրեց նոր արհեստանոցների կտուրը, տարավ ներս, ցույց տվեց ամբողջը և անսահման հաճույքից, բավականությունից փայլող դեմքով՝ ասաց իր յերեխաներին.

— Բնս, շինեցինք:

Յեվ ապա, ցույց տալով ինձ.

— Իսկ ես դյադյան չէր հավատում...

Յեթե յերեխաները լավ դիտողություն ունենային՝ պիտի տեսնեյին, վոր իմ պատասխան ժպիտի մեջ անաճանք կա դեպի իրենց հայրիկը, դեպի այդ յերկդասյան կրթությամբ բանվոր-ադմինիստրատորը — և, իմ թերահավատության համար՝ մի վոքըր ամոթանք...

XII. ՆԻԿՈԼԱՅԻ ՊԱԴՎԱԼՆԵՐԸ, ԺԱՆԳՈՏԱԾ ՇԼՅԱՆԵՐԸ, ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲԸ, ԳԱՃԱՃԸ, ՌԱՀԻՄԸ, ՄԻՍԱՔԸ, ԼՅՈՒԲԱՆ ՅԵՎ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ ՓԱԽՈՒՄՏԸ

— Յերթանք Նիկոլայի պաղվալները տեսնենք. հրեն պաց են արել, վոր միջին փետածին, — ասաց ինձ մի անգամ Բենժամենը, յերբ յես դուրս յեկա ըսկ՝ Կուլտ-բաժինը գնալու:

Դրանից մի ուր առաջ, յերբ մենք շրջուս եյինք քրեյական կորպուսի բակում՝ նա ինձ ցույց եր տվել կորպուսի աջ անկյունից դեպի վեր բարձրացող ծխնելույզը և խորհրդավոր հարցրել.

— Գիտաս դա հինչ ա:

— Յերևի ծխնելույզ:

— Զե մի պոզեր... Դա Նիկոլայի պաղվալների տրուրեն ա: Դա շինված ա, վոր պաղվալները ող գնա՝ ընտեղ աճած բանտարկյալները չխեղդվեն:

Յեվ սպա, ցույց տալով այդ «տրուրից» մոտ քսան քայլ այս կողմը՝ կորպուսի ներքևի պատը — բացատրել եր.

— Այ, տեսնում ես ևս տեղը. սրա տակին մին նեղ կալիդոր կա, վոնց վոր կանավը: Ըդտեղ են յցելիս ըլել բանտարկյալներին, դրանք ել սողալով գալիս են ըլել՝ պառկել ես տրուբի տակ, վոր ողի պակասությունից խեղդվեն վոչ: Ես տրուբից ողը գնում ա լցվում ես կալիդորը: Յես մտած տեսած կամ...

Յերևանի Ուղղիչ Տունը նախկին նահանգական բանտն էր, վորը, վորքան հայտնի յե ինձ հին բանտարկյալների պատմածներից, ցարական ամենադաժան բանտներից մեկն է յիդել:

Այս բանում յես լիովին համոզվեցի՝ մանավանդ յերբ տեսա այսպես կոչված «Նիկալայի պաղվալները»:

«Նիկալայի պաղվալները» գտնվում են Ուղղիչ Տան ձախ կորպուսի ներքեը և այժմ վերածված են փայտի պահեստի: Իջնելով մի քանի աստիճանների՝ մենք մտանք մի ընդարձակ ներքնահարկ, վոր վոչ մի պատուհան չունի: Վառեցինք լուցկին և տեսանք, վոր կիսով չափ մեջը փայտ ե լցրած. բացել եյին, վոր մնացած փայտն ել լցնեն: Յես կարծում եյի, թե հենց դա յե, վոր կա, բայց Բենժամինը բռնեց իմ ձեռից և մոտեցրեց դիմացի պատին: Կրկին վառեցի լուցկին — և տեսա հռչակավոր «կալիդորը», վորի մեջ մարդ կարող էր տեղավորվել միմիայն նստած, իսկ առաջ գնալ՝

չորեքթաթ: Կարիդորի դուռը պոկած էր — չկար:

— Մտնենք նայենք, — ասի Բենժամինին:

— Յես մին անգամ մտել եմ — ել ցանկություն չունեմ: Ինքդ կարող ես մտնել ել, տեսնել ել:

Յեվ յես մտա: Նախապես, իհարկե, տեղեկացա, վոր փոսեր չկան — և մթության մեջ մոտ քսան քայլ գնացի չորեքթաթ: Վառեցի լուցկին՝ դեռ շարունակվում էր կալիդորը: Ողը հեղձուցիչ էր արդեն, սակայն յես մի հինգ քայլ նորից գնացի ու կրկին վառեցի լուցկին: Դեռ ծայրը չեր յերևում: Շնչել արդեն դժվար էր. խոնավ, հեղձուցիչ ողը քերում էր աչքերս, ուստի յես բարվոք համարեցի վերադառնալ: Սակայն, համենայն դեպս, խղճի հանգստության համար, մի-յերկու քայլ ևս առաջ գնացի և այն ե՝ ուզում եյի վերադառնալ, յերբ ձեռքս դիպավ յերկաթի. խոնավ յերկաթի: Վառեցի լուցկին, վոր համարյա թե չեր լուսավորում ողի պակասության շնորհիվ — և աղոտ լույսի ներքո տեսա... մի զույգ ժանգոտած շղթաներ: Բանտային ձեռքի շղթաներ՝ կոտրած կողպեքներով: Վերցրի շղթաները, շուռ յեկա և վերադարձա: Հեղձում քարայրի մուտքի նման յերևում էր կարիդորի մուտքը: Շարժվեցի դեպի այն նույն անմխիթար ձևով — շարժվելու մի ձև, վոր բացի ծայր աստիճանի անհարմար լի-

նեղը՝ նսեմացնում ե մարդուս իր սեփական աչքին, իջնցնում անասունի աստիճանի:

Յերբ յես դուրս յեկա և մոտեցա Բենժամինին, վոր կանգնած դռան մոտ ինձ եր սպասում՝ մենք յերկար-յերկար նայեցինք կարիդորից հանված շղթաներին և յերկար ժամանակ վնչ յես եյի խոսում, վնչ նա:

— Նայես հո՞ւմ կուններին ա յեղեկ... — ասաց վերջապես Բենժամենը և ձեռքը խփեց շղթաներին: — Իմանա՛ս հի՛նքն ա կոտորեղ-քցեղ, թե հետո՞վ են քցել...

Այս հարցին, դժբախտաբար, վնչ յես կարող եյի պատասխանել, վնչ շղթաները, ուստի նա փոխեց զրույցի ընթացքը:

— Մինչե՛կ պատը հասամ:

— Չհասա:

— Մին քիչ ել վոր գնայիր՝ կհասնեյիր: Հետով շուռ կգայիր դիպա ձախ՝ եղպես կալիդորը գնում ա մինչե՛կ են տրուրի ներքեղ: Են, վոր զրսեից քեղ շանց տվի: Հճամ ել ասում են, թե ընտեղ մին մարդարոյի կարցեհներ կան, հնպես վոր մարդ անջաղ կաղնի...

— Վնց թե՛ ասում են: Բա ասում եյիր ինքդ գնացած կամ:

— Դե յես չասի, վոր մինչե՛կ վերջը գնացած կամ: Յես մինչե՛կ պատն եմ գնացել... Բայց հաստատ գնացողներ կան՝ եղպես են ասում:

Մենք վերցրինք «Նիկալայի պաղվաճներից» հանած ժանգոտած շղթաները և գնա-

յինք Կուլտ-բաժին, ուր մեր արած գյուտը րեկվիզիտոր Համոյին մեծ հաճույք պատճառեց:

— Ես լավ բան եղավ, — բացականչեց նա ուրախացած: — դերերի ժամանակ մին-մին հարկավոր ա գալիս՝ չի ճարվում:

Ու «Նիկալայի պաղվաճներից» հանած այդ ժանգոտած շղթաները Համոն մտցրեց մեր թատրոնի ինվենտարային ցուցակը՝ իրրեւեմական ինվենտար:

Թատրոնում այդ ժամանակ ինչ-վոր պիես եր փորձում թուրքական խումբը: Դրանց մեջ աչքի յեր ընկնում մի փոքրիկ, համարյա դաճաճ, թուրք կալանավոր: Մոտ 30 տարեկան, մանր, պսպղուն աչքերով: Ինչպես դեմքը, այնպես ել ձայնը թողնում եր դեղեներատային, ծայր աստիճանի անհրապույր, հրող տպավորութուն:

— Ինչի՞ համար ե դա վճոված, — հարցրի Համոյին.

— Սարումը տղա յե բռնաբարել, հետո քարով սպանել, — անայլայլ ժպտալով սատասխանեց Համոն: Հենց այդ ժամանակ մեզ մոտեցավ Ռահիմը:

Դա բարձրահասակ, շատ համակրելի դեմքով, մաքուր հագնված մի կալանավոր եր՝ դատապարտված կանդրաբանտի համար: Հարցրի նույն դաճաճի մասին: Ռահիմը ամոթխած հայացքը շուռ տվեց դեպի պատը ու կամացուկ պատասխանեց.

— Ծիշո ե:

— Վհնց ե յեղել:

Դե սարում չորան ե յեղել, հետո մի անգամ բռնել ե եղ յերեսին՝ բռնաբարել: Հետո քարով ջնջխել ե գլուխը... Յերեսեն ել թուրք ե յեղել, — առանձին մի շեշտով, շեշտակի նայելով դեմքիս՝ հարկ համարեց պարզաբանել Ռահիմը, կարծես դրանով ուզում եր թեթևացնել իմ աչքին դաճաճի զարհուրելի հանցանքը:

— Դա նշանակություն չունի, Ռահիմ, յերեսան թուրք ե յեղել, թե հայ, — ասացի յես՝ նույնպես շեշտակի, զննող հայացքով նայելով Ռահիմին: Ռահիմը իր ամոթխած հայացքը հեռացրեց իմ ինից, ու տիրեց ծանր լռություն:

Իսկ այդ ծանր, ճնշող լռության մեջ հընչում եր դաճաճի սուր, ճղճղացող, կեղծ ձայնը: — Հետագայում ներկայացման ժամանակ իմացա, վոր նա խաղում ե մոցիլդուլ կնոջ դեր...

Թուրքական խմբի հետ խաղում եր և մի հայ կալանավոր՝ Միսաք անունով: Դա գողության համար դատված մոտ 35 տարեկան, կիսազյուղացի մի կալանավոր եր, վոր Ուղղիչ Տանը հայտնի յեր, իբրև անմրցակից սրախոս: Աշխատում եր Ուղղիչ Տան պահեստում, տնտեսական մասում. քաղաքից մթերքներ եր տեղափոխում, մեկմեկ ել վերադառնում եր հարբած: Այդ պատճառով քիչ մնաց զրկվեր աշխատանքից, սակայն շուտով կարողացավ զսպել

իրեն և կրկին շահել վարչության վստահությունը: Ջնայած զվարթ բնավորությանը՝ սիրում եր բեմից արտասանել բանաստեղծություններ, բայց անպայման տխուր ու դրամատիկ: Դերեր ել յերբեք չեր վերցնի կոմիքական. սիրում եր հերոսական, կատաղի, ուժմանտիկ-պաթոսային դերեր, ինչպես «Նամուսի» հերոսի դերը: Հետագայում նա ավելի ևս հռչակվեց իր մի սրամիտ ֆորզով, վոր կալանավորական վորոշ շերտի վերաբերմունքի կլասիկ ֆորմուլը դարձավ՝ դեպի «Ինտելիգենտ» կալանավորները:

Բացի Միսաքից՝ թուրքական խմբի փորձին մասնակցում եր նաև մի ուռու բարձրահասակ, բարակ կալանավորունի, վոր ձեռքակալված եր նույնպես միջնորդության համար և իրեն առանձին եր պահում միացած կալանավորունիներից՝ Անուշից, Մարգարիտից, Զանեյից, Մանիշակից և այլն: «Արիստոկրատ» եր պահում իրեն և վորպես դրա բարձրագույն արտասայություն՝ ծըլտում եր բարակ պապիրոսներ և պուդրա յիր գործածում: Շուտ-շուտ հիվանդանում եր և որերով պառկում հիվանդանոցում: Նրա մասնակցությունը թուրքական ներկայացումին այն եր, վոր նա յերկրորդ գործողության ընթացքում հարսի անխոս դերը պիտի տաներ և պիտի պարեր «Ուզունդար» կոչված արևելյան պարը: Պարի ժամանակ ներկաներից յուրաքանչյուրը պետք ե նրան դեպի ինքը քաշեր, վորպեսզի մենակ իր

հետ պարի, վորից և պիտի առաջանար կոնֆլիկտը, և հարսանիքը խանգարվեր: Գլխավոր հերոսի դերը կատարում էր Միսաքը և այնպիսի կատաղությամբ էր դեպի ինքը քաշում Լյուբայի թեւը, վոր վերջինս վերջիվերջո բարկացավ, լաց յեղավ և հրաժարվեց մասնակցել ներկայացումին: Սակայն նրան մի կերպ համոզեցին՝ պայմանով, վոր Միսաքը մի փոքր զսպի իր կատաղի վուգեորությունը...

Թուրքական խմբի ղեկավարն ու վարիչը Սեյիդ-Միրզա անունով մի ծայր աստիճանի խաղաղ յերիտասարդ կալանավոր էր, վոր միշտ խոսում էր շուկով: Մեղադրվում էր թյուրքական հյուպատոսի հետ կապ ունենալու մեջ, սակայն մեղադրանքը չապացուցվեց, և նա շուտով ազատվեց: Աշխատում էր խողանականոցում, միևնույն ժամանակ դասատու էր ղարոցում: Ներկայացումների ժամանակ միշտ տանում էր «յեվրոպականացած» թուրք բուրժուաների դեյեր:

Ծայր աստիճանի լավ էր կազմակերպված թուրքական խումբը և շատ ավելի հաճախ էր ներկայացումներ ունենում, քան հայկականը կամ ուսականը: Խմբի անդամները մեջ կար դիսցիպլին ու սովորարիտետ և չը պատահեր, վոր կուլտ-կոմիսսան քններ խմբում առաջացած վորեւ անհամաձայնություն, ինչպես դա լինում էր հաճախ մյուս խմբերում:

Յերբ փորձը վերջացավ՝ Սեյիդ-Միրզան մոտեցավ մեզ, բարեկեց և վերցնելով Համոյի ձեռքից մեր բերած շղթաները՝ յերկար-յերկար նայեց: Հետո ժպտաց, նայեց ինձ ու ասաց.

— Նիկալան էր, բա՞...

Ու բնազդով նայեց իր բիւակներին՝ կարծես ուզում էր պատկերացնել, թե ի՞նչպես կգային իր ձեռներին այդ շղթաները: Ու անմիջապես դառնալով ինձ՝ ասաց.

— Առավոտ դնում եմ քաղաք՝ ներկայացման համար զգեստների բերելու. կոմսոմոլի ակումբը խոստացել է տալ...

Կարծես այդ միտքը շարունակություն էր, կամ, ավելի շուտ՝ հակադրությունը շղթաների մասին ունեցած իր մտքերի, — այն շղթաների. վորոնց նայում էր նա և պատկերացնում, թե դրանք ի՞նչպես կգան իր բարակ բիւակներին:

Այդ յերեկո Ուղղիչ Տանը պատահեց և այլ մի դեպք, վոր անջնջելի տալավորություն է թողել իմ հիշողության մեջ — գուցե մասամբ այն պատճառով, վոր դա տեղի ունեցավ «Նիկալայի պաղվաճների» իմ վրա թողած ծանր տալավորությունից հետո:

Յերեկոյան ժամը մոտավորապես 8-ին յես գնացի Ուղղիչ Տան գրասենյակը, ուր հավաքված զրույց էին անում կալանավոր ծառայողները: Հանկարծ մուայլ ներս մտավ հերթապահ հսկիչը, վոր քրեյական կորպուսն էր պնացել ստուգումի և կամացուկ,

ինչպես մեռելների մասին են խոսում, ա-
սաց.

— Բաղդասարը փախել է...

Տիրեց մեռելային լուսթյուն: Բոլորը
իրար նայեցին:

— Ամեն տեղ նայեցիր, — հարցրեց մեկը:

— Ամեն տեղ նայեցի — չկա: Կուլտ-բա-
ժինը, բեմի ներքևը, աստիճանների ներ-
քևը — վրչ մի տեղ չկա:

Յեկան և մյուս հսկիչները ու միասին գը-
նացին՝ վորոնումը շարունակելու:

Բաղդասարը, յեթե հիշում էք, նա յեր,
վոր Համոյի, Ոսի և Դարչոյի հետ միասին
սպանել նր մի ծերուկի և կնոջը ու դատա-
պարտվել 10 տարվա կալանքի: Հախուռն
բնավորություն ունի և շատ հր նեղվում
Ուղղիչ Տանը: Հիշում եմ՝ մի որ ատաջ,
յերբ հավաքված զրույց եյինք անում հի-
վանդանոցի բակում — արևոտ, պարզ որ հր,
և մարդու միտքը բնազդաբար ճախրում էր
Ուղղիչ Տնից դուրս — յես հանկարծ պատահ-
մամբ հարցրի Բաղդասարին.

— Վոր քեզ հաջողվի այս պատերից անց-
նել՝ կարճ էս ենպես փախչել, վոր չըռ-
նեն...

— Պահ, — զարմացավ Բաղդասարը. — մի
րոպե թող ինձ թող տան վոտս դարբասից
դենը դնեմ — հազար մանեթ կտամ ինձ հաս-
նողին...

Յես անմիջապես հիշեցի մեր այս պատա-
հական զրույցը, այն պարզ, արևոտ որը ու

Բաղդասարի վառվռուն աչքերը՝ յերբ նա
ասում էր վերոհիշյալ խոսքերը — և սրտումս
լիակատար հաջողություն մաղթեցի Բաղ-
դասարին: Բայց հենց այդ վայրկյանին ներս
մտավ հսկիչներից մեկը և ուրախացած բա-
յականչեց.

— Բաղդասարին գտանք...

Կարծես քար գցին սրտիս. իմ հոգում
ավերեցին կարծես մի հրաշալի պատրանք:

— Վճրտեղ եր, — հարցրին միասին:

— Մտեղ եր արհեստանոցները և քանդում
եր պատը: Յիրբ վոր բաց արինք դուռը՝
ինքը դեմքերս յիլավ և ասաց՝ «չը, ի՞նչ
կա»: Ասես իրավունքով եր ընտեղ մտել ու
մենք իրան խանգարեցինք...

Մենք անմիջապես գնացինք արհեստա-
նոցները, ուր կանգնած եյին հսկիչները և
Բաղդասարը: Մեղ տեսնելով՝ Բաղդասարը
ասաց նույնը, ինչ վոր ասել էր հսկիչներին.

— Հը, ի՞նչ կա...

— Աչքերը թույն եյին կաթում ու ծայ-
րահեղ ատկություն: Թունգերը դողում
եյին, ինչպես կատաղի վաղժից հոգնած
նժույզի ունգեր: Բայց հանգիստ եր. մինչև
մեկուսացման սենյակը գնալը ել վրչ մի
խոսք չասաց:

Պարզվեց հետևյալը: Արհեստանոցները
փակելուց առաջ պահվել էր հյուանոցում,
նոր շինված պահարաններից մեկում — ու
վրան փակել էյին դուռը: Սպասել եր լավ
մթնի ու հետո անցել աշխատանքի: Արհես-

Զգիտեմ՝ ասե՛լ ե լենիսը նման բան, թե վոչ, սակայն բնորոշ ե, վոր Լազգին անգամ լենինի հեղինակությանը դիմեց՝ հռչակելու համար իր կարծիքը, վորպես անհերքելի ճշմարտություն:

Բոլորը գոհ, միահամուռ ծիծաղով հավանություն տվին Լազգու խոսքին՝ միանգամայն համաձայն լինելով, վոր ուրիշ բան չեթ կարող ասած լինել լենինը կալանավորների մասին:

Հետագայում յես իմացա, վոր ըստ խորհրդային որենսդրության՝ չի պատժվում միայն այն փախուստը, վորը տեղի յե ունենում առանց քանդումի և վարչության ֆնասելու: Որինակ՝ յեթե կալանավորը փախչում ե արձակուրդից: Այդպիսի դեպքում կալանավորի կալանքի վրա ավելանում ե այն ժամանակամիջոցը, վոր նա անց ե կացրել փախուստում ու արձակուրդում: Մեկ ել կալանավորը տեղափոխվում ե սկզբնական շարք, այսինքն վորոշ ժամանակով զրկվում ե քաղաք և արձակուրդ գնալու պրիվիլեգիայից, — մի բան, վոր չի կարող. իհարկե, հրապուրել վոչ մի կալանավորի:

Իսկ Բաղդասարին նրա այդ ճշմարտումով՝ փախուստի փորձի համար հետագայում դատարանը յինթարկեց 2 տարվա ազատազրկման, սակայն քանի վոր առանց այդ ել նա արդեն ուներ ամբողջ տաս տարի՝ դատարանի այդ վորոշումը փաստորեն ուներ միմիայն ֆորմալ նշանակություն:

Այդպես ել չհաջողվեց համարձակ, ուժեղ, հերոսական բնավորություն ունեցող այդ բրոնզյա յերիտասարդի այդ ումանտիկ արկածը, վոր Ուղղիչ Տան անարկած կյանքի միապաղաղ մթնոլորտում նույնպիսի մի ումանտիկ արկած եր, ինչպես Իգիթի ու Մանիշակի սիրահարությունը...

XIII. ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՆԵՐԻ «ՎԱՐԻ ԽԱՎԸ» ՅԵՎ ՆՐԱ
ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ «ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏՆԵՐԸ», ՄԻՍԱՔԻ
ՀՈԶԱԿԱՎՈՐ ՅԵՎ ԲԱՆԴԱՍԱՐԻ ՓԼԷՍՏՈՓԱ-
ԿԱՍԻԿ ՖՈՐՄՈՒԼ ՅԵՎ ԲԱՆԴԱՍԱՐԻ ՓԼԷՍՏՈՓԱ-
ՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բաղդասարի փախուստի հաջորդ որը
Ուղղիչ Տանը համառ լուրեր եյին պտըտ-
վում, վոր նրա անաջողությունը հետեանք
եր «ինտելիգենտների մատնության»։ Տալիս
եյին նույնիսկ վորոշ անուններ։ Իրրե դադո-
նիք՝ հաղորդում եյին իրար, վոր Բաղդա-
սարը սպառնացել է դանակով մատնողի
«փորը թափել»։ Այս շշուկները զլխավորա-
պես զալիս եյին վերի կամերաներից, ուր
ապրում եյին ռեցիդիվատներն ու խիստ մե-
կուսացման յենթակա կալանավորները։ Սա-
կայն ֆուստի կալանավորների համակրան-
քը եւ այս հարցում նրանց կողմն եր, —
խոսքս, իհարկե, կալանավորների «վարի
խալի» մասին ե, այսինքն Ուղղիչ Տան
ընակչության մասսայի, կալանավորական
«գորշ» մասսայի, վոր ապրում եր իր ներ-
քին կալանավորական կյանքով ե ունեւ իր
ուրույն, զուտ-կալանավորական հասարա-

կայնության հասկացողություններն ու եթի-
քական նորմերը։

Շուտով սակայն պարզվեց, վոր մատնու-
թյան մասին խոսք անգամ չի կարող լինել,
հուղված մտքերը հանգստացան, սակայն
փաստը ֆնում եր փաստ ե նա չափազանց
ընդունա եր՝ կալանավորների այդ տարբեր
խավերի փոխադարձ վերաբերմունքը հաս-
կանալու համար։ Կալանավորական մասսան
առհասարակ հակադրում եր իրեն «ինտելի-
գենտներին», այսինքն նախկին ծառայողնե-
րին, կամ պարզապես նրանց, վորոնք լիտ-
վին չեյին ապրում Ուղղիչ Տան կենցաղով,
կալանավորական ներքին, ուրույն կյանքով։
Վերաբերվում եյին նրանց խորը վերապա-
հում եւ դժվարությամբ հյին ընդունում
իրենց շրջանը։ Յեւ առիթ չեյին փախցնում
իրենց այդ վերաբերմունքը արտահայտելու։
Փաստը կար ե նրան հարկավոր եր տալ
«իդեոլոգիական ձևակերպում»։ Յեւ այդ
ձևակերպումը — մի քիչ, իհարկե, զավեշտա-
կան ձևով — հենց նույն այդ որը իմ ներ-
կայությամբ տվեց կալանավոր Միսաքը,
այն Միսաքը, վոր առանց այդ ել սրախոսի
հռչակ եր վայելում Ուղղիչ Տանը։ Պատահեց
այսպես։

Այդ որը յես գնացել հյի թուրքական ներ-
կայացման փորձին, վորին, ինչպես գիտենք,
մասնակցում եր ե Միսաքը, վոր լավ տի-
րապետում եր թուրքերին։ Յերբ փորձը
վերջացավ՝ նրա հետ միասին մենք իջանք

քրեյական կորպուսի բակը: Այդտեղ մեկ դեմ ելավ բարձրահասակ, ինտելիգենտի չինոֆիլքական դեմքով, 35 — 40 տարեկան մի կալանավոր, վոր աշխատում եր բանվորական սեղանում, իբրև գլխավոր հաշվապահ: Մինչ այդ ել յես նկատեցի, վոր նրան չեն սիրում կալանավորները, միշտ գանգատվում են նրանից, ատում նրան, վորովհետև նա խիստ վատ եր վարվում նրանց հետ, յերբ նրանք գնում եյին իրենց հաշիվներն ստանալու: Յևս գիտեյի նաև, վոր նա դատասպարտված ե յերեք տարով՝ յուրացման համար:

— Հաշիվներս յերբ ես տալու, — մոտենալով՝ հարցրեց նրան Միսաքը և վերից վար չափեց նրան իր հեգնական հայացքով: Հաշվապահը իր հերթին չոր, բարկացկոտ՝ հրեց Միսաքին իր հայացքով և առանց պատասխանելու հեռացավ: Միսաքը դարմացած — շվարած, բայց միշտ հեգնական ժպիտը դեմքին՝ յերկար-յերկար նայեց նրա յետևից, մինչև նա կմտներ քրեյական կորպուսը — և լուրջ, համոզված տոնով բացականչեց.

— Ափսոս են իրեք տարուն, վոր քեզ են տվե... Քեզի պտի իրեք որ տային — հլա եդ ել մենք պատիվ եր քեզպեսների համար... Ինչքան չեղնի ինտելիգենտ ես...

Ու շուտ գալով դեպի ինձ՝ ցույց տվեց իր յերեք մատը, վոր նա այդպես դրոշակի

նման բռնած պահեց, մինչև մենք հասանք քրեյական կորպուսի դարբասներին:

Այս անհերքելի փաստ եր, վոր կալանավորական մաստան, վորը ճնշող մեծամասնությամբ բաղկացած եր գյուղացիներից, լուսավեաններից և արհեստավորներից — ծայր ստորձանի չեր սիրում ինտելիգենտներին: Իսկ դիտողութուններն այդ մասին՝ Ուղղիչ Տանը լինելուս ամբողջ ժամանակամիջոցին՝ բերեցին ինձ հետեյալ յեզրակացությանը: — Բնութամենի հռչակավոր Ֆորմուլը, թե «ըստեղ ինչքան ինտելիգենտ տեսնես՝ իմաց կայ բաստրատա յա» — միանգամայն համապատասխանում եր իրականության: Կալանավորներն այդ գիտեյին և մի տեսակ «կալանավորական արխատուկրատիզմի»՝ զգվանքով եյին անդրադառնում այդ հանգամանքին: Պատական դրամների յուրացումը, դադարի, հատակի տակից, մկան նման վատնումը՝ հանցանքի ամենաստոր, «տղամարդու» համար անվայել տեսակն եր նրանց աչքին, և նրանք յերեք չեյին թաքցնում իրենց այս տեսակետը: Իրենք ըստ մեծի մասին մարդասպաններ և դողեր եյին՝ հանցագործության հասած սոցիալական դժվարագույն պայմաններում — և իրենց խղճի խորքում նրանք գիտակցում եյին այս և արդարացունում իրենց ու իրենց կատարած հանցանքը: Այնինչ ինտելիգենտ-վատնողները նրանց աչքին թուլամորթ ազաններ եյին, իրենց տերմինով սասած «պարսններ», վորոնք զո-

դուրթյան վրէժի թե բացարձակ, անմիջական, այլ դժուած, տմարդի, վրէժ աղաւարդավայել ձևով ձգտելիս են յեղել մեղչանական «պուղ-րայի» ու բիստորանային «ուժինի» բարեկեցութեան: Վատնումը, յուրացումը նրանք համարում էին դուրթյան մի ձև, վոր դուրի և ոխակից ու քաջութեանից — ահա թի ինչու նույնիսկ մանր-մունր զրպանա-հատները, դանիարում դուրացու գրպան-ներից կոպեկներ թուցնող ռեցիդիվիստները ինտելիգենտ-վատնողների վրա նայում էին վերից-վար՝ խորը արհամարանքով ու զըզ-վանքով...

Յեզ ահա թի ինչու Միսաքի վերոհիշյալ ֆրագը հաշվապահի հասցեյին՝ շուտով կա-լանավորների մասսայի աչքին կլսաիկ ֆոր-մուլ դարձաւ՝ արտահայտելու համար իրենց ծայրահեղ արհամարհանքն ու զգվանքը դե-պի բոլոր «ինտելիգենտ» կալանավորները:

«Ափսոս են յերեք տարին, վոր ձեզ են տվել» — այսինքն դուք այնքան եք վողոր-մելի, վոր անգամ արժանի չեք կալանավոր-վելու բարձր պատվին. — կալանավորական մասսայի՝ դեպի ինտելիգենտ-կալանավոր-ներն ունեցած եթիքական գնահատութեան ավելի ճշմարիտ ֆորմուլ դժվար եր հնարել:

Կալանավորական վարի խավի դեպի ին-տելիգենտներն ունեցած այս ծայր սատի-ճանի բացասական վերաբերմունքը Ուղղիչ Տան պատերում ավելի ևս խորանում եր նրանով, վոր միանգամայն այլ եր կալանա-

վորական այս յերկու խավերի կենցաղը, այլ էյին և նրանց շահերը՝ Ուղղիչ Տան պայմաններում: Ինտելիգենտ - կալանավոր-ները համարյա առանց բացառութեան գլը-սից ճաշ էյին ստանում, բոլորն ել համարյա ունեյին լավ, մաքուր անկողիններ, ստա-նում էյին սպիտակեղեն և այլն: Բացի այս՝ զրանցից շատերն աշխատում էյին գրասեն-յակում, կուլտ-բաժնում և բանվորական սե-ղանում, վորոնց միջոցով, իհարկե, ձեռք էյին բերում վարչութեան վստահութեանը և լիովին սպովում այդ վստահութեանից՝ քաղաք գնալու և այլ արատնութեանների խնդրում: Այնինչ կալանավորական մասսան ճնշող մեծամասնութեամբ ապրում եր բա-ցառապես կալանավորական պարենով. շա-տերը անկողիններ չունեյին. զրանց 80⁰/₀-ը թեկուզ աշխատում եր արհեստանոցներում, սակայն, իհարկե, այդ աշխատողները չէյին կարող ստեղծել նրանց համար թեկուզ հենց քաղաք գնալու այդ դուրութեանները, վոր ունեյին գրասենյակում և լանսեղանում աշ-խատողները: Ուղղիչ Տան պարենը, իհարկե, լիովին բավական եր կշտանալու համար (որական 2¹/₂ ֆ. հաց, ցերեկը մի տոսակ ճաշ՝ շաբաթը յերեք անգամ մսեղեն, առա-վոտ-յերեկո թեյ, վորի համար տրվում եր շաքար) — սակայն, իհարկե, այնքան ել հա-ձելի տղավորութեան չեր կարող թողնել այդ պարենով ապրող կալանավորի վրա միևնույն կամերայում, իր կողքին տնից

ստացած ճաշով ապրող կալանավորը: Մին-
նույնը՝ քաղաք գնալու խնդրում: Կարելի չի
ասել, վոր այս հարցը բոլոր կալանավորնե-
րի համար ամենակենսական հարցն է, նրանց
յերազանքների անսպառ աղբյուրը, ուրա-
խության ամենաբարձր առարկան: Հարկա-
վոր է կալանավոր լինել, վորպեսզի այս
հասկանալ: Վոչ միայն քաղաք՝ Ուղղիչ Տան
դարբաններից հինգ քայլ այն կողմը գնալը
կալանավորին անասելի հրճմանք է պատ-
ճառում: Հիշում եմ՝ Ուղղիչ Տուն մտնելուց
յերկու ամիս հետո, յերբ մի անգամ կնոջս
ճանապարհ դնելիս, հսկիչը ինձ թույլատրեց
անցնել դարբասից և հինգ քայլ գնալ—ամ-
բողջ աշխարհը կարծես ինձ նվիրեցին:
Ուրախությունից յես համբուրում էյի իմ
սեփական մատնեքը և, կնոջս հեռանալուց
հետո, յերկամր դեսնայում էյի ճանապարհին...

— Դէ, լավ, բավական է, դուռը փակում
եմ, — կանչեց ինձ հսկիչը, և յես անսահման
ափսոսանքով յետ յեկա ինձ սահմանած
հինգ քայլը ու կոտրած, տխրած սրտով
մտա Ուղղիչ Տուն...

Ել ինչպիսի՜ հաճույք պետք է լիներ —
աղատ, տուանց հսկիչի, մի անգամ քաղաք
գնալը՝ մանավանդ մարդկանց համար, վոր,
Բենեֆամինի նման՝ արդեն ունեյին յերկու
տարվա ստափ: Իսկ յեթի այս ամենին զու-
մարենք նաև բնտանիքի հոգսը — պատկերը
լրիվ կլինի: Ճիշտ է, շարաթը չորս անգամ
այցելության սր եր լինում, և բոլորը կա-

րող էյին տեսնել իրենց հարազատներին,
բայց, իհարկե, այլ բան և նրանց հետ Ուղ-
ղիչ Տանը հանդիպելը, այլ բան՝ սեփական
բնակարանում...

Ուստի միանգամայն հասկանալի չեր, վոր
յուրաքանչյուր առավոտ, ժամը 9-ից, յերբ
պետք գալիս էր գրասենյակ՝ դեպի նա էյին
ձգվում կալանավորների յերկար շարքերը՝
բոլորն էլ քաղաք գնալու խնդիրքով: Բոլո-
րին մի անգամից, իհարկե, չեր կարելի թող-
նել: Կային կալանավորներ, վորոնց ամենե-
վին չեր կարող թողնել: Շատերն իրենց քա-
ղաք գնալու անհրաժեշտությունը պատճա-
ռաբանում էյին ըստ յերեւոյթին այնպիսի
նյարավի բաներով, վոր ծիծաղելի էյին իրենց
պրիմիտիվությամբ. — սրանց էլ, իհարկե,
չեր կարելի թողնել: Պետք մեծ վարպետ եր՝
կալանավորների հոգեբանությունը հասկա-
նալու գործում, ուստի 20 խնդրողից հնգին
հողիվ եր հաջողվում գնալ քաղաք: Կար և վըս-
տահության խնդր՝ ինչ իմանաս՝ չի փութի,
չի հարրի և խայտառակություններ չի անի
արդյ՛ք այս կամ այն կալանավորը, վորոնց
բոլորի համար վերջին հաշվով պատասխա-
նատու յեր ինքը պետք: Բոլորին իր հինգ
մատի նման նա հո չի կարող ճանաչել և
վերաբերվել լիակատար վստահությամբ:
Այնինչ ինտելիգենտ կալանավորներից շա-
տերը, վոր քաղաքում ունեյին բազմաթիվ
ծանոթություններ, աշխատում էյին գրասեն-
յակում և այլուր — իհարկե, ավելի հաճախ

եյին հաջողացնում քաղաք գնալ և այս հանգամանքը շարժում եր կալանավորական մասսայի նախանձն ու ատելությունը: Ինչպես դրսում դրանք այս մասսայի աչքին յիշել են, յերևացել ու թվացել են առանձնաշնորհյալ մարդիկ -- այնպես ել նրանք շարունակում եյին թվալ Ուղղիչ Տան պատերում, և կալանավորների մասսան առիթ չեր փախցնում արտահայտելու դրանց հանդեպ իր խուլ, բնագլխական դժգոհությունը: Այս բանը լիովին հասկանալու համար չպետք և մոռանալ, վոր Ուղղիչ Տունը իր բնակչության կողմից միշտ ի նկատի յե առնվում վորպես բոլոր այդտեղ ընկնողներին միանգամայն հավասարացնող ինստիտուտ, ուր չպետք և լինեն վոչ մի տեսակի առանձնաշնորհումներ: Յեթի դրանք յեղել են դրսում՝ ապա տեղ չպետք և ունենան այստեղ, ուր բոլորն ել հավասարացված են հավասար իրավադրկություն: Այս բանը կալանավորական մասսան շատ լավ եր հասկանում և հաճախ արտահայտում եր բացարձակ, կալանավորների ընդհանուր ժողովներում միշտ խոսք եր լինում այս մասին և, չնայած Ուղղիչ Տան վարչության ու կուլտ-կոմիտեի ջանքերին՝ ամեն կերպ վերացնել այս դժգոհությունը -- դժգոհությունը մնում եր, կար և խորն եր, վորպես դոսի աշխարհից բերված խորը, դարավոր սոցիալական բնադդ, վորը լիովին կարելի յե վերացնել միամիայն դասակարգերի իրակատար վերացումով...

Մի բան ել կար սակայն, վոր բացի վերահիշյալ պատճառները՝ լարում եր կալանավորական մասսան ինտելիգենտների դեմ: Դա այն եր, վոր դրանք գրասենյակը կամ բանվորական սեղանը ծառայություն մտնելով՝ միանգամայն կարծես մոռանում եյին իրենց կալանավոր լինելը և շատ անագմ ավելի չինովնիքական վերաբերմունք եյին ցույց տալիս դեպի կալանավորները՝ քան վարչության բոլոր ներկայացուցիչները՝ միասին վերցրած: Այս տիպի ամենացայտուն ներկայացուցիչն եր վերոհիշյալ հաշվապահը, վորը կալանավորների «դասակարգային» ատելության սիմվոլն եր դարձել: Վարչությունը դրան վաղուց հանած կլիներ, յեթի փոխարինող ճարվեր: Յերբ այդպիսին ճարվեց՝ նրան անմիջապես հանեցին, սակայն կալանավորները դեռ յերկար հիշում եյին նրան իրենց... ուշուցներում:

Այո, խորն եր կալանավորական մասսայի, այսինքն ճշող մեծամասնություն ատելություն ու անվստահությունը դեպի ինտելիգենտները, և վարչություն ու կուլտ-կոմիտեի ջանք չեյին խնայում դոսե վորոշ չափով այն վերացնելու, բայց հաջողություն չեյին գտնում և, ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ պատճառները՝ կարելի յե ասել, վոր դժվար եր գտնել: Իսկ յերբեմն այդ փորձերը վերջանում եյին կատարյալ կուլտուրով: Հարկավար և ասել, վոր կալանավորների մասսան հաճախ խոսք եր բաց անում

անգամ այն մասին, թե կուլտ - կոմիսիան գտնվում է «ինտելիգենտների ձեռքում»։ Չնայած նրան, վոր այդ կոմիսիան ավելի քան մասնաշաղկապ կուրս եր բռնել, կոմիսիայի կազմի մեջ կային գյուղացիներ ու բանվորներ, թատերական խմբերի անգամները մեծ մասը «վարի խավից» եր, ներկայացումների ժամանակ առաջին կարգերը հատկացվում էին դրանց և այլն։ Սակայն վորպեսզի կուլտ-աշխատանքի մասնաշաղկապումը ավելի խորը գնա՝ մի անգամ կուլտ-կոմիսիան վորոշեց կենդանի լրագրի ծրագրի մեջ մտցնել մի գյուղացի կալանավորի գեղեցումը՝ մեղվարուծության մասին։ Գյուղացին գործնականորեն բավականին տեղյակ եր այդ առարկային, ինքն ել «վարի խավում» սեփական մարդ եր համարվում։ Բայց վորքան մեծ յեղավ մեր զարմանքը, յերբ նրա յերևվալուն պես... ամենադաժան կերպով նրան ծաղրեցին։ Ծաղրեց հենց կալանավորների «վարի խավը», կալանավորական մասսան, և վոչ միայն ծաղրեց, այլ և վոչ մի կերպ հնարավորություն չեղավ դահլիճում խաղաղություն մտցնելու, վորպեսզի իեղճը շարունակի իր գրույցը։ Հրհուռն էին, բաձրաձայն նկատողութուններ անում, սրախոսում, սուր փոթկացնում, վտռերը քսում հատակին։ Այնպես վոր վերջիվերջո ստիպված յեղավ ինքն ել ծիծաղել ու հեռանալ ամբիոնից՝ կալանավորների հեղնական «բուռն ծափահարությունների» ու

ծիծաղի ներքո։ Վերջն ել անունը դրին «մեղվարուծ», վոր արտասանում էին մի փոքր աղավաղած, և բավականին անպատշաճ բան եր ստացվում... Անունը կնքողը, իհարկե, Մխաբան եր, և այդ անունը այնպես կպավ խեղճին, վոր նրա ազատվելուց հետո յել գեոյերկար հիշում էին նրան այդ չարաբաստիկ անունով։

Իսկ կալանավորական «վարի խավի» դեպի ինտելիգենտներն ունեցած այդ անվստահության «փիլիսոփայությունը» մի անգամ ավելի ինց Բաղդասարը, յերբ յես արդեն ապրում էի 8-րդ կամերայում։

— Ինքներդ հասկացեք, — ասում եր նա ինձ (ի միջի այլոց՝ նա մինչև վերջն ել ինձ հետ «դուք»-ով եր խոսում, չնայած վոր մեր առաջին յիրկրորդ հանդիպումից յես արդեն անցել էի «դու»-ի) — Ինքներդ պատկերացրեք՝ յես վճից կարող եմ ձեզ հետ ընկեր լինել, ընկերանալ ձեզ հետ, կամ Բենժամինի հետ, յերբ դուք ինձ հետ հավասար կալանավոր յերբեք չեք կարող լինել։ Սես ապրում եմ բացառապես Ուղղիչ Տան պայտկով, իսկ դուք ամեն ինչ ստանում եք դրսից։ Սես կարող եմ կուլի մեկի հետ և սեկրետ ընկնել, իսկ դուք հա բանը յիրբեք չեք անի։ Իմ հույսը միայն իմ վրա յի, իսկ ձեր, Բենժամինի, մյուսների, վորոնց ճանաչում եմ՝ վարչության ու դրսի ծանոթների, Ու ետպես՝ հաղար բան։ Յիթե յես ետեղ կալանավորների մեջ վորոշ ավտորիտետ ունեմ՝ շնորհիվ

միմիայն իմ ուժերի և հատեղ ցույց տված վարվեցողության: Յերբ յես հատեղ ընկա՝ ինձ վոչ-վոք չեր ճանաչում, վնչ կալանավորները, վնչ վարչությունը: Յես ինքս ինձ ճանաչացրի: Այնինչ յեթի դուք անձանոթ Ուղղիչ Տուն լինե՞ք՝ դժվար թե կարողանաք կալանավորների մեջ են ավտորիտետն ունենալ, ինչ վոր ունեք հատեղ...

Յեվ նրա ասածների մեջ կար անշուշտ վորոշ ճշմարտություն: Հետագայում յես շատ առիթներ ունեցա նրա հետ թի այս, թե այլ բազում նյութերի շուրջը զրուցելու և տեսա, վոր խիլքը գլխին տղա յե Բաղդասարը, և իր նախապաշարմունքները հետևանք են դառն, անողորք պայմաններում ապրած կյանքի, — պայմանների, ուր միակ վորոշող ինստիտուտը՝ սեփական բոլոնցքը, ճարպիկությունն ու աչքաբացությունն ե, և ուր մարդը մարդուն դալլ ե՝ բառիս զոռլոգիական իմաստով:

Կալանավորական «վարի խավի» ամենայատուկ ներկայացուցիչն ու ճանաչված լինելն եր Բաղդասարը, և յես շատ գոհ եմ նրանից, վոր նա ինձ անսպառ նյութ տվեց՝ ինչպես կալանավորական «վարի խավի» հոգեբանությունը, այնպես ել դրա յուրահատուկ, սպեցիֆիկ փրկիսոփայությունը հասկանալու համար:

XIV. ԼԻ ՈՐԸ ՈՒՂՂԻՉ ՏԱՆԸ. ԿԱՄԵՐԱՆԵՐԸ, ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԸ, ԱՐՇԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐԸ ՅԵՎ ԱՅԼՆ

Առավոտվա ժամը 6-ից, իսկ ձմեռը յոթից սկսում ե արթնանալ Ուղղիչ Տունը: Արթնացնելու հատուկ ժամ չկա. առհասարակ վոչ-վոք չի արթնացնում: Արթնանում են կալանավորներն իրենք և գնում են լվացվելու:

Կալանավորների առավոտյան ստուգումը կատարվում ե ժամը 5-ին կամ վեցին, յերբ դեռ կալանավորները քնած են լինում: Ավագ հերթապահը մտնում ե կամերաները, համարում քնած կալանավորներին և դուրս դալիս:

Մինչ կալանավորները գնում են լվացվելու կամ առհասարակ զբաղված են իրենց առավոտյան տուսլետով՝ կամերաների ու բորչչիկները գնում են թեյի ու մթերքի: Կամերաներում կալանավորների կողմից ուժորշչիկ են նշանակվում առհասարակ ամենախեղճ կալանավորները. ուժորշչիկ լինելը մի տեսակ նվաստացուցիչ բան և համարվում համարյա բոլոր կալանավորների աչքին: Ուժորշչիկի պարտականությունների մեջ ե մտնում կամերան մաքրելը, թեյ և մթերք-

ներ բերելը, դրոնք բաժանելը, կեղտոտ ամանները լվանալը և հսկելը կամերայում, վորպեսզի կալանավորների բացակայութեան ժամանակ իրերը չկորչեն: Իր այս ծառայութեանների փոխարեն ուրբոյններն ստանում են բաժանելուց հետո մնացած հացը, վոր ավելանում է մանավանդ այն պատճառով, վոր միշտ լինում են կալանավորներ, վորոնք հացն ստանում են դրսից:

Թեյից հետո կամերաները համարյա դատարկվում են: Դրսի աշխատավորները զընում են քաղաք՝ Վործի, Ուղղիչ Տան ներսում աշխատողները գնում են արհեստանոցները, զրասենյակ, բան-սեղան, Կուլտ-բաժին: Կամերաներում մնում են միայն անգործները, վորոնք կալանավորների ընդհանուր թվի համարյա մի քառորդն են կազմում Դրանցից բացի՝ կորպուսում մընում են նաև քննութեան տակ գտնվողները, վորոնք պահվում են առանձին կամերաներում, մեկուսարաններում և նույնիսկ բակ դուրս գալու իրավունքից զուրկվում են որակաւ յերեք անգամ՝ յուրաքանչյուր անգամ կեսից-մեկ ժամով: Դրանք ել շուտով յեկնում են բակ, և կամերաներում ու միջանցքներում մնում են միայն ուրբոյնները, վորոնց գլխին անմիջապէս կանգնում է Լազգին՝ սանիտարական սեկցիայի փոխ-նախագահը: Ավլում են. մաքրում կամերաներն ու միջանցքները, Լազգին տեղից-տեղ է վազում և հրամաններ արձակում: Աչքերը

պսպլում են յեռանդից, իսկ ձեռին ֆոկուսիկի նման խաղացնում է մի բարակ փայտիկ, վորպեսզի ազդեցիկ յերևա: Իսկ բակում, բաղանիքում, խոհանոցում և այլուր մաքրութեան է հաստատում Ուղղիչ Տան պարետը, նույնպէս կալանավոր: Մի ժամանակ պարետ եր Բաղդասարը, իսկ հետո նրան փոխարինեց մի լենինականցի կալանավոր. բարձրահասակ, թիկնեղ, աժդահա մի յերիտասարդ, վոր իր պարտականութեանները կատարելիս թողնում եր տնային գնդապետի տպավորութեան: Նա մեր Ուղղիչ Տունն եր ընկել ան մոտ հիսուն կալանավորների հետ, վորոնք յերկրաշարժից հետո մեզ մոտ տեղափոխվեցին Լենինականից: Նրանց հետ միասին մեզ մոտ տեղափոխվեց և նրանց պետը, վոր նշանակվեց մեր պետին ոգնական: Դրանց տեղափոխումը զուգադիպեց հենց այն ժամանակամիջոցին, յերբ Բաղդասարի փախուստից հետո մեզանում պարետային տագնապ եր առաջացել. չդիտելինք՝ հում նշանակել: Յեւ անա լենինականցի ոգնականը առաջարկեց իր թեկնածութեանը, կուլտ-կոմիսիան համաձայնեց — և կալանավորները հանաքով ասում ելին, թե մեզ մոտ հաստատվում է լենինականցիների ղեկավարութեամբ...

Առավոտվա այդ պահերին զրասենյակում տիրում է զործնական յեռուզեռ. — կալանավորներ են ուղարկում դատարան, նորերն են ընդունվում, վորին աղատում են, վորը

արձակուրդ է գնում. մի խոսքով՝ գործ շատ կա—միայն թե աշխատիր: Իսկ յերբ, ժամը 9-ին, դալիս է պետը՝ աշխատանքը գրասենյակում իր գազաթնակետին և հասնում:

Պետը Ուղղիչ Տուն մտնելով նախ մոտենում է նոր կառուցվող արհեստանոցներին: Յուրաքանչյուր որ պատերը բարձրանում են, հենց այդտեղ, բակում, շինում են դռներն ու պատուհանները, նոր յեկած սայլերի վրայից կալանավորները թափում են քարերը, մյուսները հղկում են ու տաշում այդ քարերը: Համոն արդեն շարում ու շարում է պատը, իսկ Բենժամենը, վոր այդ աշխատանքների ընդհանուր հսկիչն է՝ դես ու դեն վազելով հրամաններ է արձակում:

Յերբ պետը մոտենում է Համոյին՝ սա մի րոպե թողնում է աշխատանքը, քիթը թևով սրբում ու ժպտալով հարցնում.

— Ընկեր պետ, հաա վերջացրինք. մաղաբիչը յերբ էս տալու...

Պետը միշտ միևնույն պատասխանն է տալիս.

Յերբ վոր վերջացրինք՝ ֆոտոգրաֆ եմ կանչելու՝ բոլորս միասին նկարվենք...

Յերևում է, վոր այդ իդեան՝ չափազանց դուր է յեկել նան. դեմքը լայնանում է ժպտից ու աչքերը խնդիմ փայլ են ստանում:

Հետո պետը գնում է հին արհեստանոցները՝ հյուանոցը, դարբնոցը, խողանականոցը, վոսկերչանոցը: Ամենուր յեռում է աշխատանքը, ամենուր նա մտցնում է յի-

ռանդ ու վոլետրություն: Արհատանոցներից նա բակով մտնում է կորսուսը, ուր նրան դեմ է վազում Լազգին:

— Հընդեր պետ, հիշկա լավ ենք մաքրուկ...

— Լավ չե, — ասում է պետը՝ շեշտակի նայելով Լազգուն. յերևում է, վոր ծիծաղը գալիս է, բայց զսպում է իրեն:

— Դե ասա՝ Լազգին գլուխ տա քարին՝ մեռնի, — վիրավորված պատասխանում է Լազգին և ձև է անում, իրր թողնում է հեռանա, սակայն տեսնելով պետի աչքերում թաքնված ժպիտը՝ հարձակողականի յի դիմում.

— Հընչի՞ լավ չե...

— Պատերը մաքուր չեն. այ, տես:

Պետը ցույց է տալիս պատի վերի մասը, վորը իրոք չափազանց փոշոտ է, տեղ-տեղ՝ կեղատու: Լազգին մի վայրկյան շփոթվում է, չի իմանում՝ ինչ պատասխանի, բայց հանկարծ գտնում է և ուրախ բացականչում.

— Ընտեղ ձեռ չի խասնի...

Յերևում է, վոր ինքն էլ բավարար չի համարում իր արգումենտը, բայց ցույց չի տալիս. հվ գիտե՝ գուցե և անցնի:

— Զի խասնի՝ նարդվան դրեք, — ասում է պետը կեղծ-բարկացած:

— Եդ մեկ ճիշտ ասիր, — անձնատուր և լինում Լազգին, և պետը ազատություն է տալիս իր զսպած ծիծաղին: Անցնում է կատակի.

— Լազգի, արի քեզ տանք Անուշին:

արձակուրդ է գնում. մի խոսքով՝ դորժ շատ կա—միայն թե աշխատիր: Իսկ յերբ, ժամը 9-ին, դալիս է պետը՝ աշխատանքը գրասենյակում իր գազաթնակետին է հասնում:

Պետը Ուղղիչ Տուն մտնելով նախ մոտենում է նոր կառուցվող արհեստանոցներին, Յուրաքանչյուր որ պատերը բարձրանում են, հենց այդտեղ, բակում, շինում են դռներն ու պատուհանները, նոր յեկած սայլերի վրայից կալանավորները թափում են քարերը, մյուսները հղկում են ու տաշում այդ քարերը: Համոն արդեն շարում ու շարում է պատը, իսկ Բենժամենը, վոր այդ աշխատանքների ընդհանուր հսկիչն է՝ դես ու դեն վազելով հրամաններ է արձակում:

Յերբ պետը մոտենում է Համոյին՝ սա մի րոպե թողնում է աշխատանքը, քիթը թևով սրբում ու ժպտալով հարցնում.

— Ընկեր պետ, հսա վերջացրինք. մաղաքիչը յէրբ ես տալու...

Պետը միշտ միևնույն պատասխանն է տալիս.

Յերբ վոր վերջացրինք՝ ֆոտոգրաֆ եմ կանչելու՝ բոլորս միասին նկարվենք...

Յերևում է, վոր այդ իղեան չափազանց դուր է յեկել նան. դեմքը լայնանում է ժպտից ու աչքերը ինտիմ փայլ են ստանում:

Հետո պետը գնում է հին արհեստանոցները՝ հյուսնոցը, դարբնոցը, խոզանականոցը, վոսկերչանոցը: Ամենուր յեռում է աշխատանքը, ամենուր նա մտցնում է յե-

ռանդ ու վոլեորություն: Արհեստանոցներից նա բակով մտնում է կորպուսը, ուր նրան դեմ է վազում Լազգին:

— Հընգեր պետ, հիշկա լսվ հնք մաքրուկ...

— Լավ չե, — ասում է պետը՝ շեշտակի նայելով Լազգուն. յերևում է, վոր ծիծաղը պալիս է, բայց զսպում է իրեն:

— Դե ասա՝ Լազգին գլուխ տա քարին՝ մեռնի, — վիրավորված պատասխանում է Լազգին և ձև է անում, իրր թողնում է հեռանա, սակայն տեսնելով պետի աչքերում թաքնված ժպիտը՝ հարձակողականի յե դիմում.

— Հընչի՞ լավ չե...

— Պատերը մաքուր չեն. ան, տես:

Պետը ցույց է տալիս պատի վերի մասը, վորը իրոք չափազանց փոշոս է, տեղ-տեղ՝ կեղատո: Լազգին մի վայրկյան շփոթվում է, չի իմանում՝ ինչ պատասխանի, բայց հանկարծ գտնում է և ուրախ բացականչում.

— Ընտեղ ձեռ չի խասնի...

Յերևում է, վոր ինքն ել բավարար չի համարում իր արգումենտը, բայց ցույց չի տալիս. ձվ գիտն՝ գուցե և անցնի:

— Չի խասնի՝ նարդվան դրեք, — ասում է պետը կեղծ-բարկացած:

— Եդ մեկ ճիշտ ասիր, — անձնատուր և լինում Լազգին, և պետը ազատություն է տալիս իր զսպած ծիծաղին: Անցնում է կատակի.

— Լազգի, արի քեզ տանք Անուշին:

— Հի՛նչ տախր, — վիրավորված լացական-
չում ե՛ Լազգին. — ընչի՛ Լազգին շփոխ ա...

Զարմացած հայում ե՛ շուրջը, յերևում ե՛,
վոր ավելի հատու պատասխան ե՛ վնասուում
և հանկարծ ավելացնում ե՛.

— Լավ ա Անուշ տանք Պարուրին... խի-
խի...

Պարուրը նոր պարետն ե՛, վոր հենց այդ-
տեղ՝ կանգնած ե՛ պետի կողքին: Նրա ու
Լազգու մեջ խուլ հակամարտություն կա,
քաղաքական ընդհատակյա պայքար, վոր
նրանք ամեն կերպ աշխատում են թաքցնել,
բայց յերբեմն, ինչպես ներկա դեպքում, նա
հանկարծ բարձրացնում ե՛ գլուխը և դառ-
նում ընդհանուրի սեփականություն...

Այդտեղից պետը մտնում ե՛ այսպես կոչ-
ված «սեկրետները», այսինքն մեկուսացման
կամերաները, վորոնք առանձնացված են
միացած կամերաներից, միշտ փակ են պահ-
վում և ուր տեղավորվում են քննության
տակ գտնվող, նոր բերված կալանավորները:

Պետք ե՛ նկատել, վոր մեկուսացման կա-
մերաները փոքր են, քիչ են և միշտ նրանցում
ծանր ու կա կանգնած, վորովհետև մի փոք-
րիկ կամերայում յերբեմն թափված են լի-
նում հինգ-վեց կալանավոր: Լիքն ե՛ և այդ
կամերաների փոքրիկ միջանցքը, վոր առանձ-
նացված ե՛ կորպուսի ընդհանուր միջանց-
քից միշտ փակ պահվող դռնով:

Յերբ պետը մտնում ե՛ բոլորը վտռի յեն
կանգնում: Ընդհանուր կամերաներում յեթե

դա նշան ե՛ վոչ-պարտադիր հարգանքի՝
այստեղ հետևանք ե՛ վախի, վորովհետև այս-
տեղի բնակիչները դեռ նորեկներ են, և ով
գիտե՞ Ուղղիչ Տան մասին ինչե՛ր են պատ-
կերացնում: Սրանց մեջ կան և ոեցիդիվիստ-
ներ, վոր արդեն անցել են այս դպրոցը,
յերբորդ, չորրորդ անգամն են այստեղ ընկ-
նում: Սրանք անմիջապես շրջապատում են
պետին և թափում նրա գլխին իրենց անըս-
պառ հարցերի անսպառ տարափը.

— Մեր դործը յե՛րբ ա լավիլու...

— Պրակուրորը յե՛րբ ա գալու, — և այլն,
և այլն, և այլն — նման անթիվ հարցեր:

Սակայն պետը չի դարձնում սրանց վրա
վոչ մի ուշադրություն և մոտենում ե՛ նոր
բերված կալանավորներին:

— Դու ինչի՞ համար ես, խուլիգանու-
թյան, — հարցնում ե՛ նա մի յերիտասարդի,
վոր ձեռքերը գրպանները դրած՝ անտարբեր
նայում ե՛ նրան: — Կալանավորը ժպտում ե՛.

— Դու ել, դու ել, դու ել, — խփում ե՛
պետը ցուցամատով մի քանիսի կրծքին: —
Բոլորը լուռ են: — Պետը ճիշտ ե՛ գուշակիլ:

— Իսկ դու անպատճառ կնիկ ռանարարած
կլես, — մոտենում ե՛ նա հանկարծ մի ած-
դահա, մոտ քառասուն տարեկան գյուղացու,
վոր վախեցած նայելով պետին՝ քորում ե՛
իր կուրծքը:

— Դե ջահելութեն եր — պատահավ...

Պետը հեղնական նայում ե՛ նրան, հայաց-
քով վերից - վար չափում ածդահա հասակը.

— Լավ ջահել ես... Դառասուն կամ:

— Նոքրան եմ:

— Վճից եղավ:

Գյուղացին ամոթխած յերեսը շուռ և տալիս՝ ամաչում և իբրև:

— Անպատճառ հարևանիդ կնիկը կլեր, — շարունակում և պետը:

— Դրկիցինս եր, — համաձայնվում և կալանավորը:

— Սարեցիր գոմը տարար՝ կովը կթել տալու...

Գյուղացին ժպտում և ու հորթի հոտն առած կովի նման՝ յերեսը շուռ տալիս դեպի պատը:

Յեվ պետը այդ աժդահա գյուղացու գրի առնելու վնչ ախքան և հարմար պատմությունը վերջացնում և մի սուր կատակով, վորին հաջորդում և կալանավորների միահամուռ ծիծաղը, գվարթ քրքիջը:

— Դու գողության, — դառնում և պետը մի ուրիշի:

— Գողության...

Յեվ այսպես, համարյա առանց սխալվելու, նա վարդում և, թե ով ինչ գործով բռնված կլինի, հետո հարց ու փորձ և անում նրանց կարիքների մասին, կարգադրություններ անում հսկիչներին և դուրս գալիս:

Զարմանալի հոգեբան և ֆիզիոնոմիստ եր պետը: Բավական և նայեր կալանավորին՝ և արդեն կհասկանար՝ թե նրա ինչ տիպի

հանցագործ լինելը, թե նրա բնավորությունը, թե «փորացավը»:

Մի անգամ առավոտյան իր այդ շրջագայության ժամանակ յերբ նա մտավ մեկուսարանը՝ դեմ յելավ նրան աժդահա, գյուղական այրված դեմքով, սպիտակամորուս, բայց բավականին առույգ մի յեկեղեցական: Դուրս յեկավ, վոր վարդապետ և՛ բերված և Սևանից:

— Տղամ յեք բռնարարել, — հարցրեց պետը լուրջ՝ շիշտակի նայելով վարդապետին:

— Այդպես են ասում, — պատասխանեց վարդապետը խորխոր:

— Սճւտ ե:

Զրպարտություն և. Հուսիկ վարդապետը սարքեց, վոր թեմիս ինքը տիրանա: Իբրև թե ծովում լողանալիս վանքի ծառայողի յերեխային եմ անպատվել: Բժշկական քըննություն կատարվեց՝ չհաստատեցին:

— Ծառայողը ամուսնացած եր:

— Ամուսնացած եր:

— Կնիկը վանքումն եր ապրում:

— Վանքումն եր ապրում:

— Վորտեղ եք քնում հիմա:

Վարդապետը ցույց տվեց. քնում եր մի փոքրիկ կամերայում՝ չորս ուրիշ կալանավորների հետ: Ասաց, վոր կոյկա չունի:

— Յերկուսին կհանեք, կթողնեք կամերում վարդապետին ու յերկու ուրիշ կալանավորի: Կոյկա կտաք: Թույլ չտաք, վոր անհանդստացնեն, — կարգադրեց պետը հըս-

կիչներին և ապա, դառնալով վարդապետին, ավելացրեց.

— Վոչինչ, մնացեք մի-յերկու որ, գործը կալարովի: Յեթե կարիք կունենաք՝ կասեք: Կարող եք հակիչի միջոցով, կարող եք գալ գրասենյակ:

Ինչ, ճիշտն ասած, մի քիչ զարմացրեց պետի այդ առանձին հովանավորութիւնը այդ վարդապետի հանդեպ: Յես ծանոթ եյի վերջինիս գործին. համարյա կասկած չկար, վոր մեղադրանքը ճիշտ եւ: Կային ինչպէս վանականների, այնպէս եւ ուրիշների վկայութիւններ: Դիտելի նաեւ, վոր պետը ավելի քան չի սիրում յեկեղեցականներին. եւ ինչո՞ւ պիտի այդ գեղջուկ վարդապետը, վոր մեղադրվում եր այդպիսի այլանդակ մի հանցանքում, պետի առանձին հոգատարութեանն արժանանար: Ուստի յերբ դուրս յեկանք մեկուսարանից՝ ասի.

— Շատ հոգատար եյիր այդ վարդապետի վերաբերմամբ...

— Անմեղ եւ, — ասաց նա համոզված, վըճուական շեշտով. — զրպարտութիւն կլի:

— Իսկ վկայութիւնները. յես կարդացել եմ գործը...

— Սարքած բան եւ, վարդապետներն են սարքեւ, — ասաց նա՝ առարկութիւն չի երցնող տոնով. — գլուխս կկտրեմ՝ թե վոր սարքած չի:

Բայց ինչո՞ւ յես կարծում, վոր սարքած եւ, — համառօնցի յես:

Պետը լուրջ նայեց ուղիղ աչքերիս, մի-յերկու վայրկյան լռեց և հանկարծ ժպտալով ասաց.

— Տո՛ւ, ծառայողի կնիկը թողած՝ մարդ յերեխի յետեից կնկնի: Անհնար բան եւ, չհավատանա:

Յեւ նա չսխալվեց: Յերկու որ հետո, յերբ տեղի ունեցավ դատը՝ վարդապետն արդարացավ և ազատվեց...

Մեկուսարաններից հետո, պետը իր այդ առավոտյան շրջագայութիւններին մտնում եր խոհանոցը, նայում մթերքներին, մաքրութեանը, յեթե բաղանիքի որ եր լինում՝ մտնում եր բաղանիք և ապա անցնում գրասենյակ:

Արդե՞ն ժամի տասն և կամ տասնումեկը: Գրասենյակի առաջ խոնված՝ արդե՞ն սպասում են նրան՝ քաղաք գնալու խնդրագրերը ձեռներին՝ անհամբեր կալանավորները:

— Այսոր վոչ-վոք քաղաք չի գնա, — կըտրուկ պտում եւ նա. — Իդուր տեղը մի՛ք սպասի:

Սակայն կալանավորները շատ լավ գիտեն, իրենց ամենորոյա փորձից, վոր պետը դա ասում եւ այնպէս, վախեցնելու համար, վորպեսզի չնչին պատճառաբանութիւններով չանհանգստացնեն: Ու մեկը-մյուսի յետեից, անվստահ, մտնում են պետի առանձնասենյակը:

— Դու ինչո՞ւ համար ես ուզում քաղաք գնալ:

— Բլուզս ճզվել ե՛ր բլուզ գնեմ...

— Հսկիչին կտաս՝ կգնի։ Դձեւ։
— Յերեխես հիվանդացել եւ, գնամ տեսնեմ...

— Պետք փորձող աչքերով նայում եւ կալանավորին, սա քաշ ե դցում զլուխը։

— Քանի տարեկան ե։

— Հինգ...

— Վաղը կգնաս, — ասում ե պետք կըլտրուկ, և յերբ կալանավորը պատասխանում ե.

— Լավ, դու գիտես, — ու զնում դուրս՝ պետք դառնում ե հաջորդ կալանավորին.

— Հը՛, դձեւ յեւ նրա պես խարելու յես եկե...

Կալանավորը լուռ եւ Դեմքին վնչ ժպտկաւ, վնչ հերքումի արտահայտութիւն.

Տուր տեսնեմ թուղթդ, — ասում ե պետք։ Կալանավորը լուռ տալիս ե թուղթը։ Պետք կարդում ե, բարձրացնում զլուխը և նայում կալանավորին։

— Ասում ես տունը հաց չկա... Ե, վոր գնացիր՝ վորտեղից պտի ճարես։ — Գողութիւն պտի անես...

Կալանավորը չի պատասխանում։ Կիսագլուղացի յե, ինչպես յերևում ե՝ ծայրամասի բնակիչ։ Անհամարձակ տիպ ե յերեւելում։

— Վճրտեղ ես աշխատում, — շարունակում ե պետք։

— Սեւերու վրեն, արհեստանոցներու համար քար եմ կըրմ։

— Ստանալիք ունեւ։

— Մե քանի մանեթ պտի եգնի... Խընդրւմ եմ դուրս գրես՝ տանեմ երեխեքիս...

— Դե եղպես ասա, տնաշէնի հարիֆ, — բարկանում ե պետք և դանդահարում։ Մըտնում ե քարտուղարը։

— Ընկերոջը դուրս գրեք բան-սեղանից ստանալիքը և պրոպուսկ կտաք 2 ժամով քաղաք։ — Ինչքան ես վճոված, — դառնում ե կալանավորին։

— Տարի կես։

— Ինչքան ես նստել։

— Վեց ամիս։

— Խիստ մեկուսացում ունեւ։

— Չե։

— Առանց հսկիչի, — կարգադրում ե պետք քարտուղարին և անցնում հաջորդին։

Յեվ այսպես՝ մեկը մյուսի յետեից մաղվում են կալանավորները, և պետք անցնում ե Ուղղիչ Տան վարչական, տնտեսական և այլ ընթացիկ գործերին։

Իսկ Կուլտ բաժնում՝ այդ ժամանակ յետում ե աշխատանքը արտագրական արհեստանոցում և Իրավարանական բյուրոյում։ Դահլիճում փորձում ե իր հաջորդ ներկայացումը հայկական, թուրքական, կամ ուսական խումբը։ Բեւոգուրովը և Յեֆիմ Բրավելմանը պատկերներ են նկարում։ Ընթերցարանում թերթ են կարդում գործի չգնացած կալանավորները։ Ասլան Բիճեն ընթերցարանի սեղանի վրա կուցած՝ ինչ

վոր բան է գրում, իսկ բողոքական-տեր-տերը, վոր միևնույն ժամանակ Կուլտ-րաթ-նի կուլքերն են՝ դուան մոտ նստած կարգում է Բենիկ վարդապետի յեկեղացական պամ-ֆլետները:

Յես մոտենում եմ նրան:

— Դու հավատում ես աստծուն, — հարց-նում եմ շեշտակի:

— Այո, կհավատամ: Յես անիկա շատ կսիրեմ:

— Անիկա հըր կընակի, — հեղնում եմ յես:

— Կխնդրեմ՝ մի հեղնեք: Յես այդպես կհավատամ...

— Քանի տարեկան ես:

— Քսանյերեք:

Ասում է քսանյերեք, սակայն քառասունի տեսք ունի: Դեղին, լայն, հիվանդոտ դեմք, սև քա՛անայական միրուք. սև մազեր: Չայ-նը բարակ է, համարյա կանացի. կատարյալ դեգեներատ է՝ վողորմելի ու խեղճ:

— Ի՞նչ եյիր անում գրեւում:

— Ամերիկյան վորրանոցին մեջ եյի. վորփ եյի. հետո գյուղերը ավետարան կտարա-ծեյի, աստուծո խոսքը կբարոզեյի...

— Ինչպե՞ս ես հավանում Բենիկ վարդա-պետի գրությունները:

— Յես անոնք շատ կսիրեմ: Միշտ կկար-դամ: Յեկեղեցականներու շնականությունը կգրե...

Առավոտյան այս պահերին դպրոցը չի աշխատում: Պարապմունքները դպրոցում

տեղի յեն ունենում յերեկոները, յերբ կա-լանավորներն ազատվում են աշխատանքից:

Յեվ այսպե՛ս՝ կալանավորների 75⁰/օ-ը անց-կացնում է իր ուրը՝ վորը արհեստանոցնե-րում, վորը գրասենյակներում, վորն էլ կուլտ-րաթնի դանազան սեկցիաներում: Իսկ անպործ կալանավորների մի մասը կարգում է ընթերցարանում, մյուսները շրջում են բակում, կամ իրենց կամերաներում նստած՝ զրազվում են նարզի, շախմատ, կամ «կա-տորժանին» կոչված խաղերով: Դրանցից մի քանիսը յերաժշտական գործիքների վրա նվագել են սովորում, մի քանիսն էլ իրենց ուրն անց են կացնում հացի խմորից համ-րիչներ, մարաշներ կամ վարդատունկեր շի-նելով:

Ժամը 2-ին հավաքվում են ճաշի և ապա՝ նուշը, մինչև յերեկո:

Վերջապես Ուղղիչ Տան պատերից ներս է սողոսկում մութը, լամպերը վառվում են, կալանավորների հոծ բազմությունը դառ-նում է աշխատանքից, փակվում են կոր-պուսի դռները, և սկսվում է Ուղղիչ Տան յե-րեկոն՝ լի աղմուկով ու կարոտով: Վորովհե-տե ուրվա այդ պահերին է մանավանդ, վոր կալանավորները ամենից ավելի խորն են զգում ազատազրկման ամբողջ դառնու-թյունը...

XV. ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆ ՅԵՐԵԿՈՆ ՈՒ ԳԻՇԵՐԸ

Յերեկոյան ժամը 7-ին փակվում էին կորպուսի դռները, և սկսվում էր Ուղղիչ Տան յերեկոն...

Շաբաթը յերեք-չորս անգամ կալանավորներն զրազված էին լինում թատրոնում: Կամ ներկայացում էր լինում, կամ ընկերական զատ, կամ կենդանի լրագիր: Կենդանի լրագրի համարը կազմված էր լինում յերեք կամ չորս փոքրիկ զեկուցումից՝ քաղաքական, գյուղատնտեսական, բժշկական կամ գիտական պոպուլյար նյութերի շուրջը: Դասախոսում էին բացառապես կալանավորները: Զրույցներից շատերը պատկերազարդ էին լինում. պատկերները նկարում էին Յեֆիմ Բրավերմանը և Բելոգուրովը: Զեկուցումներից հետո պատվում էին հարցեր, յերբեմն էլ տեղի էին ունենում փոքրիկ զխաղուտներ, Զեկուցումների արանքում յերգում էին, կամ արտասանում փոտանավորներ, իսկ վերջում անպայման տեղի յեր ունենում զվերախմենտ, փորը և վերջանում էր նվագով ու պարով:

Շաբաթը, կամ յերկու շաբաթը մի անգամ տեղի էին ունենում կալանավորների ընդ-

հանուր ժողովներ, ուր քննվում էին Ուղղիչ Տան ներքին կարգապահության ու կենդանի վերաբերող խնդիրներ: Այդ ժողովներին միշտ ընդարձակ ճառերով հանդես էր գալիս Ուղղիչ Տան պետը, փոր ուներ խոսելու շատ յուրօրինակ ձև: Սոսուում էր առականերով, մասալներով, խոսելու ընթացքում հանկարծ դառնում էր այս կամ այն կալանավորին, կենդանի որինակներ բերում և այլն: Սրա յեղեթները միշտ առաջ էին բերում մտքերի բուռն փոխանակություն, փորին շատ անգամ մասնակցում էին նույնիսկ վարոն, Սուժան-Սաչոն, Յեֆիմ Բրավերմանը և Բաղդասարը: Հեռուներին ճառերը միշտ թարգմանվում էին թուրքերենի և ռուսերենի, այնպես փոր վերջիններս էլ միշտ կենդանի մասնակցություն էին ունենում ընդհանուր ժողովներին: Վերևում մոռացա հիշատակել, փոր կենդանի լրագրների ժամանակ և զեկուցումներից յերկուսը հայերեն էին լինում, իսկ յերկուսը՝ թուրքերեն ու ռուսերեն:

Յերբեմն էլ զբաղի էին հրավիրում դասախոսներ՝ պոպուլյար զրույցներ անելու զանազան հարցերի շուրջը: Յես չեմ մոռանա յերբեք մի այդպիսի զրույց, փոր կազմակերպված էր քիմիայի մասին: Կուլտուրամիտան համալսարանից հրավիրել էր մի քիմիայի զասախոս, փոր յեկավ՝ քիմիական փորձերի համար հետը բերած յերկու խոշոր արկղ պարտզաներով: Դահ-

լիճը լեփ-լեցուն եր կալանավորներով, սակայն ցանկացողների մեծ մասը դեռ դուրսն եր ֆնացել՝ տեղ չլինելու պատճառով: Դահլիճում ավելացրած եր լույսը, սեղանի վրա փայլում էյին ապակյա զանազանաձև սրվակներ, շշեր ու խողովակներ, վորոնք կալանավորների վրա մողական տպավորություն էյին թողնում: Բավակահին սրամիտ մարդ եր դասախոսը և կարողացավ ըմբռնել առեփարակի հոգեբանությունը: Նա իր փորձերը ցույց՝ եր տալիս նախ իրրև ֆոկլորում եր և ապա բացատրում: Առանձնապես մեծ տպավորություն էյին թողնում այն փորձերը, վորոնց ժամանակ պայթյուն եր առաջանում: Սակայն հետաքրքիրն այն ե, վոր չնայած դասախոսի ծայր աստիճան պոպուլյար բացատրություններին — այնուամենայնիվ կալանավորները նրա բացատրություններն ընդունում էյին վորոշ թերահավատությամբ և անվստահությամբ: Կարծես վախենում էյին, վոր նա իրենց կարող ե խաբել, կամ ձեռ տանել: Ծայր աստիճանի կասկածոտ մարդիկ էյին կալանավորները և վոչ մի բան առաջին անգամից չէյին կարող հալած յուզի տեղ ընդունել: Բացի այս՝ ֆոկլորը ավելի յեր հասկանալի ու հաճելի նրանց մտքին, քան դիտական փորձը: Կարծես հիասթափվում էյին՝ զարմանալի փորձից հետո յերբ լսում էյին հասարակ բացատրությունը: Այնուամենայնիվ աշխատում էյին չհավատալ՝ մի կողմից

չհրելու համար հրաշալի իլյուզիան, իսկ մյուս կողմից՝ պատկերը լրացնում եր թերահավատությունը: Կալանավորների այդ թերահավատ վերաբերմունքի լավագույն ձևակերպումը տվեց Լազգին, վոր ամբողջ դասախոսությունը հետևում եր հիացած, լայն չոած աչքերով, վորևե անակնկալ փորձից հետո անհանգիստ սրան-նրան եր նայում՝ չլինի՞ թե ուրիշները չեն հավատում, իսկ ինքը խաբվում ե հիմարաբար... Սակայն տեսնելով, վոր բոլորն ել հիացած են՝ բարձրաձայն արտահայտում եր իր դարմանքը.

— Իյա...

Իսկ դասախոսությունից հետո նա ինձ ասաց.

— Ըդրա հեչ մեկ խոսքին ել չեմ խավտա... Ճերմակ ջուր դարձավ կարսիւր ջուր — ելավ դնաց... Թե հիթա քաղքի տղոց խաբա:

Իսկ Բաղդասարը ասաց.

— Դուք կարող եք հավի ձուն շշի մեջ մտցնել... Կողմք ասեմ՝ վոնց են անում... Յիրբեմն ել դրսից, բանվորաՊլան կամ կոմսոմոլական ակումբներից գալիս էյին թատերախմբեր և տալիս փոքրիկ ներկայացումներ ու ոպերետներ: Հաճախ գալիս եր թուրքական կոմսոմոլի խումբը, մի անգամ ել յեկավ մի ինչ-որ հայկական յ'րդեցիկ խումբ, վորի անդամները մեծ մասը «քաղքի աղջիկներ» էյին, ինչպես ասում եր Լազգին... Այդ անգամ արդեն վոչ այնքան բովանդա-

կուլթյունն եր կալանավորներին զբաղեցնողը, վորքան, յեթև կարելի յի այսպիս արտահայտվել՝ կատարողների ձեռք... Կալանավորները լուռ, լարված նայում եյին բեմի վրա բարձրացած այդ կենդանի հրաշքին, այդ լուսնի աղջիկներին, վորոնց սպիտակ պարանոցները և հոլանի թևերը, միայն զբանց տեսքը նրանց անասելի յերանուլթյան հաճույք եր պատճառում... Լազգին կրկին չհամբերեց և ընդմիջումի ժամանակ թռավ բեմ ու սկսեց իր «Հիրպուն կուգա» ն ու «Նազանը»... Դեմքը գունատվել եր ու հոգեւոր դարձել, աչքերը փայլում եյին վոգեւորության սրբազան տենդով: Լազգու յիւլոյթը բոլոր կալանավորների կողմից ընդունվեց բուռն, մոլեգին ծափահարությամբ. այսպիս թե այնպիս՝ դա մի ցույց եր այդ յերկնային արարածներին, թե մենք ել մարդիկ ենք և ունենք մեր փոքրիկ ընդունակությունները... Կեցցե Լազգին. այդ աննրման հրաշքների առաջ նա ցիխովը չտվեց մեր բորբոքված ինքնասիրությունը...

Սակայն շարաթվա ընթացքում լինում եյին որեր, յերբ թափուր եր լինում Կուլտուրածինը և այդ որերին եր ահա, վոր իր կապարե թևերով Ուղղիչ Տուն եր մտնում ու իջնում կալանավորների հոգիներին մահացու ձանձրույթը:

Այդպիսի յերեկոներին կալանավորների փոքրարաթիվ մասը դալրոցում ու ընթերցարանում եր լինում, իսկ մեծ մասը՝ կա-

մերաներում: Խումբ-խումբ հավաքվում եյին կամերաների զանազան անկյուններում: Մեկը թառ եր նվագում, մյուսները՝ ծալապատիկ նստած կոյկաների վրա՝ դոմին եյին խաղում, չրխկում եր նարդին ու հատ ու կենսա կամերաներում հնչում եր մանդոլինն ու դհուլը: Վերի կամերաներից մեկում մի քուրդ կար, վոր բռնված եր սպանության գործով. սրինգ եր նվագում: Կալանավորները հավաքվում եյին նրա շուրջը, լսում նրա միապաղաղ, ախուր, մայող նվագը և սկսում ցած ձայնով զրուցել դրսի աշխարհում թողած իրենց ընտանիքների, բարեկամների ու թըշնամիների մասին: Յեվ բոլոր այդ զրույցները վերջանում եյին մեկի տված, արդեն բոլորի համար ստերեոտիպ դարձած, սակայն հավիտյան հուզող հարցով.

— Նայես ես փետրվարին ամուսնիստ կամ...

Կամ՝

Կասեն զալող նոյեմբերին մեծ ամուսնիստ կա. բոլոր կալանավորն եթալու յա տուն...

Առհասարակ չկար մի այլ նյութ, վոր այնքան հուզեր կալանավորներին միտքը, յուրաքանչյուր որ այնքան վեճերի ու զրույցների առարկա դառնար, վորքան այդ նյութը: «Ամսիստիա», կամ, ինչպես կալանավորներն եյին ասում՝ «ամուսնիստ» — ահա այն մոգական բառը, վոր կենդանություն կարող եր պարզեւել նույնիսկ մեռնող կալանավորին: Քաղաք փնացող կալա-

նալորին ընկերներն անպայման կպատվիրեին.

— Մի իմացի ամուսնիստ-բան չկա...

Քաղաքից վարդին պիտի անպայման հարցնեյին.

— Հը՛, ամուսնիստի մասին բան ման չիմացար...

«Ամուսնիստը» կալանավորների կենտրոնական իգեան եր, անսպառ յերազանքների ալբյուրը, արթմնի զառանցանքը, իգեհ-ֆիքսը, Հիշում հմ աշտպիսի մի բավականին ծիծաղելի դեպք. —

Արտասահմանից յիկած մի ծանոթ գրագիտուհի՝ իր խնդիրներ բարեկամի հետ մի անգամ ինձ ալցելության եյին յեկել։ Յիս նրանց ցույց տվի Ուղղիչ Տունը, խոհանոցը, բաղանիքը, կամերաները, Կուլտ-բաժինը, արհեստանոցները, Կալանավորները հետևում էյին նրանց հարկանքով ու ակնածանքով, իսկ յերբ նրանք գնացին՝ Լազգին մոտեցավ ինձ և կամացուկ, խորհրդավոր հարցրեց.

— Հուսկից իս. Ֆրյանկցուզա յերկրե՞ն։

— Հա, Լազգի. Ֆրյանկցուզա յերկրե՞ն։

— Ի՞նչ կասին՝ ամուսնիստ կա...

Յեվ նույն հարցը տվին, բացի Լազգուց, այդ որը շատերը։

«Լի» որերին, աշխնքն յերբ ներկայացում-բան չկա՝ Կուլտ-բաժինը բաց ելինում մինչև յերեկոյան իննը։ Մինչև այդ ժամը կարելի չե գնալ թերթ կարգալ ընթերցարանում, գրքեր փոխել և այլն։ Աշխատում

և Իրավարանական բյուրոն, վոր կալանավորներին համար խնդիրքներ և գրում գանաղան հիմնարկների և ընդհանրապես ցույց և տալիս նրանց իրավարանական ոգնություն։ Դահլիճում տեղի յին ձևենում փորձեր, զպրոցում պարապում և հերթական խմբակը։ Աշխատում և նաև զեղարվատական սեկցիայի արտադրական արհեստանոցը, վոր գտնվում եր Կուլտ-բաժնի գրասենյակում։

Այդ արհեստանոցում կալանավորները բարակ փայտից շրջանակներ, փոքրիկ պահարաններ և նման մանր-մուշեր զեղարվատական իրեր եյին շինում, վորոնք և կիրակի որերը վաճառքի եյին հանվում քաղաքում։ Հաճելի յեր յերեկոները մտնել այդ արհեստանոցը, լույս, տաք, գոլ. յերգում և բարակ սղոցը՝ զանազան նկարներ և կըարում բարակ տախտակներից։ Մյուսները փայլ են տալիս այդ տախտակներին, հետո փակցնում իրար։ Բեկդուրոֆն ու Յեֆիմ Իրավիմանը այդ շրջանակների վրա նկարում եյին լնության տեսարաններ. Բեկդուրովը համարյա միշտ ծովային տեսարաններ եր նկարում, իսկ Յեֆիմ Իրավիմանը՝ դյուզական ձմեռային գիշերներ... Ջյուն, խարույկ, մի փոքրիկ խրճիթ, վորի պատուհանից փայլում ե տաք, գոլ լույսը։ Վերևում, սպիտակ ամպերի արանքից՝ դեղին կիսալուսին...

Այդ արհեստանոցում աշխատում եր և մի գունատ յերիտասարդ՝ Միշա՝ անունով։ Ձերթակալված եր գողութեան ու խուլիգանութեան համար. ռեցիդիվիստ եր համարվում։ Հայ եր, ասում եր պարսկաստանցի յե, բայց հայերեն չգիտեր։ Ռուսախոս եր ու ռուսական նուրբ դեմք ուներ. շեկ, վոսկեգույն, հարթ սանրած մազեր, կապույտ աչքեր։ Կոկայինիստ եր, մորֆինիստ։ Չնայած նիհար, նուրբ կազմվածքին՝ մի անպամից կարող եր խմել մի թեյի քաժակ մաքուր դենատուրատ, առանց ջրի։ Ծնորդ-քով յերիտասարդ եր՝ ամեն ինչ ձեռից կըզար։ Նկարում եր, նվագում համարյա բոլոր գործիքների վրա, հացից մարաշներ եր շինում, փայտից շինում եր շրջանակներ։ Յերբիմն յերեկոնից Կուլտ-բաժնից նա վերցնում եր գիթարը և յերբ հավաքվում եյինք արտադրական արհեստանոցում՝ նվագում եր ռուսական, ուկրաինական, վրացական յերգեր, կամ փողոցային տիուր, սրբտառուչ, հախուռն յեղանակներ։ Յեֆիմ Բըրավելմանը, տեսնելով նրա հաջողութունը՝ ինքն ել մեջ եր ընկնում և յերգում եր իր անթիվ-անհամար կուպետները։ Իսկ Բեն-ժամենը վերցնում եր ջութակը և նվագում պարի յեղանակներ. կալանավորները պարում եյին. աղմկում — հետո դադարում ե աղմուկը ու աշխատանոցը շարունակում եր իր գործը։

Այդպիսի յերեկոններին, յերբ մենք հավաքված արհեստանոցում՝ նվագում եյինք, պարում ու աղմկում — հանկարծ կոնֆիդենցիալ ժպիտը դեմքին՝ կոտոենա ինձ Բելոգուրովը և կսկսեր պատմել Յեֆիմ Բըրավելմանի գծուծ արարքները։ Յես գիտեյի, վեր սուրբ ճշմարտութուններ են Բելոգուրովի բոլոր. ասածները Յեֆիմի մասին, բայց չեյի սիրում Բելոգուրովի այդ զրույցները։ Տխուր մարդ եր Բելագուրովը՝ բնությունը նրան տխուր աչքեր եր տվել ու խեղճ բնավորութուն...

Կուլտ-բաժնի փակվելուց հետո բոլորը քաշվում եյին իրենց կամերաները և տրվում խաղի, խոսակցութեան, նվագի, կամ՝ մեջքի վրա պռակած՝ յերազանքի ու ձանձրույթի։ Սուրենի ընկերը, Սաչիկը, վոր 25 — 26 տարեկան մի յերազող յերիտասարդ եր՝ փակված վագրի նման միջանցքում պտտից-պտտ եր քայլում՝ ձեռքերը յետևը դրած, զլխակախ ու մելանխոլիկ։ Յես հաճախ մոտենում եյի նրան, հարցնում.

— Հը, Սաչիկ, ի՞նչ ես մտածում...

— Ի՛հ, ընկեր Չարյանց, ի՞նչ պտի մտածեմ, — ասում եր նա՝ առանց կանգ առնելու. — մի ամուռնիստ ել չեղավ՝ և թայինք միւր գործին.

— Կլինի, մե վախի. գալող նոյիմբերին կաղաւթվենք։

Հմերա, ե, չեկավ ել անտիրը, — պատասխանում եր նա սրտնեղած ու շարունակում

քայլել յետ ու առաջ, յետ ու առաջ, անվերջ, անհանգիստ՝ մինչև քունը տաներ և գնար քնելու...

Զնայած իր այդ ներքին անհանգստություն՝ արտաքուստ խիստ հանգիստ տղա յեր Սաչիկը, ինչպես և նրա բնկերները՝ Սուրենն ու Նիկոլը։ Յեա գիտեյի, վոր ներքանք դատապարտված են բանդիտիզմի համար, բայց գործի մանրամասնությունը լավ չեյի իմանում։ Մի անգամ յերեկոյան, յերբ Սաչիկը անհանգիստ ման եր գալիս անհանգիստ կորպուսի միջանցքում՝ յես, ըստ սովորություն, մոտեցա նրան ու հարցրի.

— Հը՛ Սաչիկ, ելի ման ես գալիս...

— Բյա հի՛նչ անեմ. ամուսնիստ ել չեղավ՝ եթայինք մեր գործին...

Յեվ հանկարծ, անսպասելի կերպով կանգնեց, նայեց ինձ շեշտակի և հարցրեց.

— Գալ տարի մե՛ծ ամուսնիստ կլի:

— Այո, Սաչիկ, շատ մեծ. կարծում եմ, վոր անսպասման կազատվես:

Նա նայեց, ժպտաց և կասկածանքով սասց.

— Վախում եմ մեզ չաղատեն... Երկու ամուսնիստ եղավ՝ մեզ վրա չտարածեցին...

— Ինչու՞ Սաչիկ:

— Ախր, անտերը... Երկու անգամին ել թուրք ենք սպանել... Հարցը դառել ա սղ-գային... Ուզում եյին գնդակահարեն՝ կենտ-գործկոմը ներեց...

Հետագայում յես իմացա զրանց գործի մանրամասնությունը։ Դուրս յեկավ, վոր զրանք չորս հոգինոց խմբով, թալանի նպատակով, հարձակումներ են կատարելիս յեղել հատկապես թուրք աների վրա, վորոնցից յերկուսի ժամանակ կատարել են սպանություններ։ Յերեք-չորս գործից հետո միանգամայն թողել են բանդիտիզմը, * յերկու տարի ապրել այլ աշխատանքներով, վոչ մի հարցախում չեն կատարել, — և հանկարծ, միանգամայն պատահական կերպով բացվել և նրանց գործը, և նրանք Ուղղիչ Տուն են ընկել։ Սուրենը, Նիկոլը, Սաչիկը և մի ուրիշը, վորին յես չտեսա, վորովհետե նա իմ Ուղղիչ Տուն ընկնելուց 2 ամիս առաջ վախճանվել եր Ուղղիչ Տան հիվանդանոցում։ Ասում եյին, վոր այդ վախճանվածն և յեղել զրանց զեկավարն ու կադմսկերպիչը, այդ միֆական Մեսրոպը՝ Նրա ուժի, բնավորություն և «քաջություն» մասին պատմում եյին լեզենդներ...

Զնայած, վոր յես սպրում եյի հիվանդանոցում, բայց յերեկոները միշտ անց եյի կացում քրեական կորպուսի կամերաներում՝ մասամբ նրանց կենցաղը գիտելու, մասամբ ել մենակությունից ու ձանձրությից չխեղգվելու համար։ Յեվ միշտ, վոր յերեկոյան ել կամերաները մանեյի՝ պատկերը նույնն եր. խաղում, նվագում, զրուցում։ Զգիտեմ ինչու՞ կալանավորների ազմուկը, կամերաների իրիկնային զժժոցը տիրեցնում

եր ինձ. մարդիկ թվում եյին անիրական ու ֆանտաստիք, իսկ ամբողջ Ուղղիչ Տունը՝ անգո զառանցանք: Իմ ամբողջ եյությամբ յես զգում եյի, վոր այդ մարդիկ, վոր յիրգում. են, ծիծաղում, վիճում, նվագում, կամ քայլում. անկյունից-անկյուն — չնայած յերգին, նվագին, ծիծաղին ու սրախոսություններին — տխուր են, այնքան տխուր, վորքան առհասարակ կարող ե տխուր լինել մարդ կոչվող արարածը: Յեվ դա ճշտ եր. դրա ամենալավ ապացույցն այն եր, վոր յերեկոները կալանավորները չափազանց ջրդային եյին դառնում, անհանգստանում, հասարակ բաների համար կռվի բռնվում, խոսքով խոցում իրար, հեգնում ու ծաղրում: Մարդկային անսահման հոգին եր քրտնատանում ու ազատ յելք պահանջում, — ձգվելու, տարածվելու, շուռ ու մուռ գալու, փողոց, դաշտ գնալու, վոստիխ ու բարեկամի տեսնելու, զգվելու ու կռվելու հնարավորություն: Յեվ կալանավորները ամեն մի հնարքի դիմում եյին, ամենաֆանտաստիք միջոցներով խեղդելու հոգեկան այդ ծայրահեղ թախիծը, ծայրահեղ շահանգրստությունը: Իսկ դե ինչը կարող ե ընդհանրապես ավիլի լավ հանգստացնել, յելք տալ տխրող ու անհանգստացող մարդու կուտակված հոյգերին, յեթի վոչ ծաղրը, հեգնանքը, դիմացինի նսիմացումը: Այսպես թե այնպես գոնե մեկից վոխ ես հանում, հետն ել մի փոքր զվարճանում — ով ուզում ե

լինի այդ «մեկը», թեկուզ հարազատ ընկերդ: Ուստի միանգամայն թող զարմա-նալի չթվա, վոր կալանավորները զվարճա-նալու համար դիմում եյին յերբեմն — և բա-վականին հաճախ — հետևյալ միջոցին: —

Մի անգամ յերեկոյան յես պնացել եյի վերի կամերաները: Յերբ մտա Ց-րդ կամերան՝ տեսա Բաղդասարը սավանից հիվանդանոցային խալաթ ե շինել, քորոցներով ամրացրել իր վրա, կռնատակին զանազան թըղ-իւր դրել ու կանգնել կամերայի մեջտեղը: Կալանավորները զվարթ ծիծաղում եյին և խորհուրդներ տալիս, թե ել ի՞նչ անի, վորպիսով իսկական բժշկի կերպուրանք ստանա: Յիրբ նա վերջացրեց իր պատրաստություն-ները՝ մոտեցավ ինձ և խորհրդավոր կերպով ասեց.

— Գնանք մեզ հետ. հետաքրքիր բան ե լինելու:

Հետո նա արագ դուրս յիլավ, նրա յետ-վից՝ կամերայի ամբողջ բնակչությունը: Նկատեցի, վոր դրանցից մեկը ամանով ջուր ե վերցրել ու թաքցրել վերարկույի ներքևը: Յերթը արագ անցավ միջանցքով և մտավ ծայրի կամերան: Առաջինը՝ արագ, հատու քայլերով՝ մտավ Բաղդասարը, յետևից յե-րեք ուրիշ կալանավորներ, մյուսները մնա-ցին դռան առջև կանգնած:

— Ո՞վ ե հետեղ կամերի ստարշին (ա-վագը) — շուտ, պաշտոնական հազալով՝ հար-ցրեց Բաղդասարը: Ավագն առաջ յեկավ:

— Նոր կալանավորներ կան:

— Յերկուսը կան:

— Ուրիշքեր են, ցույց տուր:

Ավագը ցույց տվեց: Նորեկներն արդեն հանել էին շորերը և պառկել: Գյուղացիներ էին:

— Զայն տուր դրանց. ասա՛ ըժիշկը յեկել է քննելու:

Նկատեցի, վոր ինչպես կամերայի ավագը, այնպես էլ մյուս կալանավորները ժպտում են, բայց չեն խանդարում: Պարզ եր, վոր նրանք առաջին անգամը չե, վոր ներկա էին գտնվում նման տեսարանի և մյն, ինչ տեղի յեր ունենալու՝ նրանց այս զլխից մեծ հաճույք եր պատճառում:

Յերը ավագը արթնացրեց նորեկներին և հայտնեց նրանց, վոր ըժիշկը յեկել է քննության՝ նրանք ճմուռներն աչքերը և թռան վտարի: Վախեւախ մոտեցան ըժիշկին, այսինքն Բաղդասարին և անպանտկան աչքերով սկսեցին նրան նայել:

Հենց այդ ժամանակ մոտեցավ Բաղդասարին մեղ հետ յեկած կալանավորներից մեկը ու յերկարեց նրան մի թուղթ:

— Ընկեր ըժիշկ, — ասաց նա կերկերացող ձայնով, — խնդրում եմ խնդիրքս չմերժես:

— Ժամանակը չե, հետո, — բարկացավ Բաղդասարը, բայց թուղթը վերցրեց: Իբր կարդաց և պաշտոնական հայտնեց.

— Լավ, վաղը կդաս հիվանդանոց:

Այս ամենը, ինչպես և հաշված եր, թողեց նորեկներին վրա շմեցնող տպավորություն. նրանց համար կասկած անգամ չմնաց, վոր յեկողը ըժիշկն է — և ով իմանա, թե ի՞նչ իրավունքներ ունի...

Բաղդասարը մոտեցավ առաջին նորեկին:

— Կուրծքդ բաց:

Նորեկը բաց արեց կուրծքը: Բաղդասարը սկանջ դրեց կրծքին, իբր լսեց:

— Լավ: Հիմա մեջքդ:

Նորեկը շուտ յեկավ և վեր քշտեց շապիկը: Բոլորը լարված, ծիծաղները պահած՝ հետեւում էին տեսարանին: Բաղդասարը մատիտի կտորով մի յերկու անգամ զարկեց նրա մեջքին, հետո հայտնեց.

— Լավ: Իջեցրու:

Ու ցույց տվեց շալվարը: Նորեկը, հյուս, իջեցրեց շալվարը: Յիվ հենց այդ վայրկյանին յետևից մոտեցավ մյն կալանավորը և հետը տամանով բերած մատը ջուրը շաղ տվեց նորեկի տկուր մարմնի վրա... Նորեկը անմիջապես վեր քաշեց շալվարը:

Կամերան թնդաց միահամուռ ծիծաղից. Բաղդասարը հեգնանքով խփեց նորեկի քթին — և նրանք նոր հասկացան, վոր չարաչար խաբվեցին...

Ահա այսպիսի միջոցների էին դիմում կալանավորները՝ դոնե քիչ զվարճանալու, ցրելու համար իրենց անսահման ձանձրութիւն մյն «լի» յերեկոներին, յերբ Կուլտ-

բաժնում վնչ ներկայացում եր լինում, վնչ կենդանի լրագիր:

Հետո նրանք ցրվում էին իրենց կամերադները, մեկը մյուսի յետևից պոռկում — և քունը իջնում եր նրանց սնհանդիստ, ձանձրացող սրտերին՝ ֆանտաստիք յերազներում գոնե տեղափոխելու նրանց սյն յերջանիկ աշխարհը, վոր գտնվում ե Ուղղիչ Տան դարբաններից, պատերից անդին...

Սակայն յերբ յիս հետազայում տեղափոխվեցի քրեյական կորպուսը՝ նկատեցի, վոր կալանավորներից շատերը գիշերներն ել են անհանգստանում. քնի մեջ խոսում են, շարժումներ անում, հայհոյում, ժպտում... Այս հանգամանքի վրա ևս, վորքան հիշում եմ, իր ժամանակ ուշադրություն ե դարձրել Ֆյոդոր Դաստակակին:

Անհանգիստ էին քնում կալանավորները, և յես սկզբներում ինձ բավականին վատ էյի զգում, յերբ քնում էյի անքուն, իսկ շուրջս քնած մարդիկ խոսում էյին, ժպտում, հայհոյում ու անհանգստանում: Իսկ իմ հարևան կալանավորը, մի յերխառաարդ գլուղացի, քնի մեջ թափահարում եր ձեռքերը, սպտոնում, մենամարտում ինչ-վոր անհայտ վոսոխների հետ, վորոնք սակայն նույնքան հեռու էյին նրանից, վորքան ինձ հեռու յեր թվում այդ անքուն գիշերներին փրկարար լուսարացը...

XVI. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 29-Ը ՈՒՂՂԻՋ ՏԱՆԸ, ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ-ՆԵՐԸ ԳՆՈՒՄ ԵՆ ՔԱՂԱՔ՝ ՅԵՐԹԻ, ԶԱՅՆԱՋՈՒՐԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ ՅԵՎ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

Նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանի խորհրդայնացման վեցերորդ տարեդարձի որը, առավոյան յերբ բաց արի կամերայիս դուռը՝ դրսից, քրեյական կորպուսի բակից և Ուղղիչ Տան գրասենյակից ականջիս հասավ մի բազմաձայն աղմուկ: Անմիջապես դուրս յեկա բակ և տեսա, վոր Ուղղիչ Տան գրասենյակի առաջ ու քրեյական կորպուսի բակում խոնվել ե կալանավորների բազմադասակ բազմությունը: Պոսում են, քաշքշում իրար, հրհրվում, առաջ քշվում, աղմկում, ծիծաղում, բացականչում: Մոտեցա հարցրի հիվանդանոցային ծառայողին.

— Ի՞նչ ե, ինչո՞ւ յեք իրար խառնվել:

— Գնում ենք քաղաք՝ յերթին մասնակցելու, — ուրախ բացականչեց ծառայողը:

— Բայց կալանավորներն ինչու յեն իրար խառնվել:

— Նրանք ել են գալիս. հրեն ընկեր պետը ջոկում ա՛յնի՞ գա, այլ չգա...

Նայեցի՝ քրեյական կորպուսի դռան առջև կանգնել ե պետը՝ ուրախ, իրար խառնված

կալանավորների ժխտում ու մեկ-մեկ ընտելով՝ բաց և թողնում նրանց այս կողմը։ Այստեղ իրար զլխի հավաքված՝ բարձրաձայն զրույց են անում Ուղղիչ Տան զրասենյակի, բանվորական սեղանի և հիվանդանոցի ծառայողներն ու հսկիչները։ Նրանցից մեկը բռնել էր կուլտ բաժնի զրոշակը, իսկ Անահիտը, այն Անահիտը, վոր բնագուրս զալիս միշտ զվարթացնում էր բոլորին — հավաքել և Անուշին, Մարգարիտին, Լյուբային, Մանիշակին և մի-յիսկու ալ կալանավորուհիների ու բացատրում և նրանց, թե ինչպիսի պետք և գնան և ինչպիսի պետք և մասնակցեն յերթին...

Մոտեցա պետին։ Նրա շուրջը կատարյալ ճակատամարտ էր. բոլորն էլ ուզում էին դնալ քաղաք, սակայն պետին հարկավոր էր ընտրել այնպիսիներին, վորոնց կարելի չէր միանգամայն վստահել։

Մոտ մի ժամվա աղմուկից ու հարայնությունից հետո վերջապես մի կողմ հավաքվիցին մոտ 80 կալանավոր, վորոնք և պետք է քաղաք դնային՝ տոնական յերթին մասնակցելու։ Նրանց բոլորի յեկ գեմքը փայլում էր հաճույքից և ուրախութունից։ Մեծ մասը գյուղացի կալանավորներ էին, վորոնց համար մեծ բավականություն էր վոչ միայն քաղաք գնալը, այլ և տոնական յերթին մասնակցելը։ գիտեին, վոր յերաժշտություն պիտի լինի, պիտի անցնեն ժողովրդով լիքը փողոցներով, յսեն կառավարություն ան-

դամների ճառերը և վողջունեն նրանց, ինչպես մնացած քաղաքացիները։ Առանձնապես դուր էր գալիս նրանց նաև այն հանդամանքը, վոր նրանք գնալու էին առանց հսկիչների։ Դրանցից մի քանիսը, ճիշտ և, պիտի մասնակցեյին յերթին, սակայն վոչ թե շարքի յետեից ու առաջից կամ կողքերից, ինչպես հսկիչներ, այլ իբրև Ուղղիչ Տան ծառայողներ մնացած ծառայողների հետ միասին՝ կալանավորների հետ խառը։

Կալանավորներին, տոնական յերթին մասնակցելու համար, քաղաք ուղարկելու գաղափարը իրեն պետին էր պատկանում, ուստի յեթի անպատեհություններ պատահեյին՝ պատասխանատուն ինքն էր, սակայն նա հաստատ համոզված էր, վոր բոլորն էլ կգնան ու յետ կգան առանց անպատեհությունների — ինչպես և պատահեց։

Դիւ սկզբից յեն նկատել էի, վոր ամբողջ ժամանակ պետի շուրջն է դառնում Յեֆիմ Բրավելմանը. նա ևս ցանկանում էր քաղաք գնալ, բայց պետը չէր թողնում՝ յերեւի կառավարելով, վոր կարող և փախչի։ Նա ամեն կերպ համոզում էր պետին, վոր դա անհնարին և, վոր ինքը, Յեֆիմ Բրավելմանը, շառաւտան հո չէ, վոր ի չարը գործ դնի պետի վստահությունը։ Սակայն վոչ մի բան չողնեց, և Յեֆիմ Բրավելմանը մնաց Ուղղիչ Տանը։ Խայթվածի պես նա ամբողջ ժամանակ դեռ ու գն էր վաղում, սրան-նրան զիմում, արդարացնում իրեն և աշխատում

հանգստացնել իր խոցված ինքնասիրությունը: Պետի անվստահությունը նա վերագրում էր միմիայն չար լեզուների զրպարտություններին, ակնարկում էր, վոր այդ գործում պակաս դեր չի խաղացել Բեռլոլը... Ու գիմելով ամենքին՝ հարց էր տալիս.

— Ասացեք խնդրեմ՝ դուք հավատում եք, վոր յես կարող եմ փախչել...

Թեկուզ բոլորն էլ համոզված էին, վոր յեթե ամբողջ Ուղղիչ Տանը կա մեկը, վոր ամենից շուտ կարող է փախչել — դա հենց Յեֆիմ Բրավելմանն է, սակայն, քաղաքավարությունից՝ զրգված, չէին արտահայտում իրենց կարծիքը: Վերապահ հայացքով միայն կարծես հասկացնում էին.

— Ո՞վ իմանա, կարող ես և փախչել ..

Յերբ նա ինձ էլ գիմեց իր վերոհիշյալ հարցով — յես չթաքցրի իմ կարծիքը.

— Ո՞վ իմանա, — ասացի յես Յեֆիմին. — կարող եք և փախչել...

Նա խայթվածի նման ձեռքը կրծքին տարավ, աչքերը թույն արձակեցին. մի վայրկյան մտածեց՝ յերևի գտնելու համար մի այնպիսի արգումենտ, վոր միանգամայն հողին հավասարեցնի մեր գծուծ կասկածները, — և ասաց.

— Ասացեք խնդրեմ... Իմ մի ֆունտ շաքարն է այստեղ, հասկանում եք՝ մի ամբողջ ֆունտ շաքարը — իսկ յես պիտի փախչեմ...

Ու թունոտ, վոչնչացնող մի հայացք խրվով իմ սրտը՝ Յեֆիմ Բրավելմանը արագ հեռացավ:

Իբրև այդ որվա հետաքրքիր տպավորություններիցս մեկը՝ չեմ մոռանա նաև Սուժան-Սաչոյին: Դա մի կիսագյուղացի ռեցիդիվիստ-կալանավոր էր, յերկտասարդ, բարձրահասակ. սև պանգուր մազեր ունեյր, վոր միշտ սանրում էր խնամքով. նրա միակ հարստությունը հենց այդ մազերն էին, և նա ջանք չէր խնայում դրանց խնամելու: Այդ սև, պսպղուն մազերը նրա կեղտոտ գլխի ու հագուստների ֆոնին թողնում էին տարրինակ տպավորություն. կարծես վիտրինից գնած բեմական մազեր էին՝ թյուրիմացաբար դրված այդ կեղտոտ, ճղտած շորերով ռեցիդիվիստի գլխին: «Սուժան» անունը վաստակել էր Ուղղիչ Տանը կատարած բազում շուռուղների համար. կոխում էր նորեկների հետ, հետները դրամ խաղում և այլն: Սակայն նրա արարքները մանկական չարությունների բնույթ էին կրում. յերազանքն էր՝ դուրս գալ Ուղղիչ Տանից և իրենց գյուղը գնալ՝ յերկրագործությամբ պարապելու:

Պետը նրան ևս թույլատրել էր գնալ, լայց նա չէր գնում, վորովհետև... շորերը ճղտած էին: Ինչպե՞ս կարելի յեր տոնական յերթին մասնակցել՝ ճղտած շորերով: Բայց մեծ ցանկություն ունեյր գնալու՝ յերևում էր բորբոքված, փայլող աչքերից:

Վերջապես բացվեցին Ուղղիչ Տան դարձաները, դրոշակակիրն առաջ անցավ և մնացող կալանավորների ու առաջնորդի, աղապակների և նախանձատ հայացքների ներքո կալանավորների յերթը դուրս յեկավ դարձաններից: Առջևից գնում էր դրոշակակիրը, դրան հետևում էին Ուղղիչ Տան ծառայողներն ու կալանավոր կանայք, հետո մնացած կալանավորները: Արդեն բոլորն էլ համարյա անցել էին դարձաններից, յերբ հանկարծ հեկհե հասավ նրանց... Սուլթան-Սալահ: Նա յիմ՝ նոր բլուզ և հագել, նոր շալվար: Գլխարկ չէր գտել, սակայն նոր թրջած ու սանրած մազերը փայլում էին մի այնպիսի կատաղի փայլով, վոր հազար գլխարկ արժեր...

Յերկու ժամ հետո բոլորն էլ կարգով-կանոնով վերադարձան քաղաքից և վոգելորված պատմում էին քաղաքի խուռն, բաղմության, յերաժշտության և դրոշակների մասին: Առանձնապես գոհ էին, վոր բոլորը ուշադրություն էին դարձրել իրենց յերթին: հանաքով ասում էին, վոր իրենց թողած տպավորությունը նման է յեղել «ֆուրոր»...

Զգիտեմ ինչո՞ւ իմ հիշողության մեջ կալանավորների այս յերթի գնալը միշտ գուրդորվում է մի այլ գեպքի, վորի մասին հիշելիս՝ միշտ իմ աչքի առաջ է գալիս Միսսքը, Ուղղիչ Տան հռչակավոր սրախոսը:

Սորհուրդների վերջնաբերության օրերին մի անգամ քաղաքից Ուղղիչ Տան վերադարձավ

Միսսքը և մտնելով կամերան՝ առանց առաջարանի ասաց.

— Հոգը ձեր գլխընդին՝ ամուսնիստը դուրս եկե -- դուք բեխարար...

Բոլորը վեր թռան տեղերից և շրջապատեցին նրան:

— Վհնց թե, հիվ ասավ, լհնչ ամուսնիստ...

— Հեն ա կպցրել են պատերին, մեկը պոկի բերեցի՝ ասի մեր տղերքն ուրախանան...

Ու ձեռքը գրպանը խոթեց, հանեց չորս տակ ծալած մի թուղթ: Սակայն մինչև բաց անելը՝ թաթով խփեց Լազգու գլխին ու բացականչեց.

— Քեզ էլ են հիշուկ, բախտավարի գլուխ...

Մարթահեսարի յեն հաշիվե...

Ու բաց արեց թուղթը: Դա... Յերևան քաղաքի ձայնադուրկների չեմ հիշում վոր համար ցուցակն էր/ վորի մեջ տպված էին մեր կալանավորներից շատերի անունները:

Բոլորը շվարած մնացին: Ու թափվելով վրա՝ յուրաքանչյուրը սկսեց փնտսել իր անունը:

Բոլորն էլ, իհարկե, շատ լավ գիտեցին, վոր իրենք զրկված են քաղաքացիական իրավունքներից, բայց այդ ցուցակը բոլորի յիվրա ծանր տպավորություն թողեց: Յեվ հասկանալի չե, թե ինչու: Դա մի կենդանի, կոնկրետ հիշեցում էր, վոր իրենք կալանավորներ են, շրջանից արտաքսված մարդիկ, — մյուս կողմից, յերևի, հիշեցրեց ծանոթ-

ներին ու բարեկամներին, վոր դրսում կար-
դալու յին այդ ցուցակները և տխրելու կամ
ուրախանալու:

Սակայն, չնայած ցուցակի թողած ընդհա-
նուր տխուր տպավորութեանը՝ կալանավոր-
ներէից շատերը տխրում էին, վոր իրենց
անունը ցուցակում չկա: Կալանավորների
տխրութեան ու հուզմունքի պահերին միակ
փրկարար յեկքը ծիծաղն է, հեգնանքն ու
ծաղրը, ուստի նրանք սկսեցին հեգնել նրանց,
ում անունները վոր չկային ցուցակում:

Միսաքի բերած ցուցակը մեծ ֆուրոր
առաջացրեց Ուղղիչ Տանը: Կամերայից-կա-
մերա էին տանում և բարձրաձայն կար-
դում: Յեւ յերբ կարդում էին վորեւ ներկա
գտնվողի անուն՝ վերջինս քաշ եր գցում
գլուխը, մեղավորի նման ժպտում, իսկ
մյուսները հրհռում էին բարձր, կարծես
ցուցակում տպված եր մի հատու սրախո-
տութիւն...

Իսկ թուրք գյուղացի կալանավորները,
ցուցակը Ուղղիչ Տուն ընկնելուց յերկար
դեռ անց, մեկ-մեկ գալիս էին ու խնդրում,
վոր նայեմ՝ կամ արդյոք իրենց անունը, թի
վոյ: Յեւ յերբ գտնում էին՝ նրանք յերկար
նայում էին իրենց համար անհասկանալի
այդ սև նշաններին, որորում էին գլուխնե-
րը և հեռանում: Թե ի՞նչ էին մտածում
նրանք՝ դժվար եր գուշակել, սակայն դեմ-
քերի արտահայտութիւնից յերևում եր, վոր
ցուցակում տպված սև նշանները նրանց ու-

ղեղներում առիթ էին տալիս վոյ այնքան
ել զվարթ, կամ հաճելի մտքերի:

Այնինչ մարդահամարը կալանավորներին
մեծ հաճույք պատճառեց: Իհարկե, կար և
վորոշ տխրութիւն՝ յերբ հարցնում էին
ընտանիքի անդամների մասին, բայց ընդ-
հանուր առումով գոհ էին, վոր իրենց ել
են մարդ հաշվում, ինչպես բոլոր մարդկանց,
— նրանց, վոր դրսեւում են գտնվում, ազատ
են ու չեն կրում «կալանավոր» անունը:

Առանձնապես ուրախացել եր Լազգին:

— Գրա՛, — ասում եր նա ցուցակագրող կա-
լանավորին, — ենպէս գրա՛ հմմին ճանչ-
նան... Լազգի չգրաս՝ Հայկ գրա... Հայկ
Խոյիցյան՝ հինքը քյավառցի...

— Կին ունե՛ս:

— Իյա՛... Ընձի կնիկ հուստ ա... Լազգին
ի՞նչ կանա կնիկ... Քաղաք ենքան կնիկ՝ շնից
շատ...

Նոյեմբեր 29-ի յերեկոյան Ուղղիչ Տանը
կայացավ միտինգ, վորին ներկա էին հա-
մարյա բոլոր կալանավորները: Կուլտ-բաժ-
նում նոր լամպեր էին դրել, դահլիճը զար-
դարել դրոշակներով: Նվագում եր կալանա-
վորների յերաժշտախումբը՝ թառ, ջութակ,
մանդոլին ու դհուլ: Կամ առանձին՝ դհուլ-
դուռնա:

Յերբ վարագույրը բացվեց՝ բեմի վրա,
սեղանի շուրջը նստած էին Կուլտ-բաժնի
վարիչը, Ուղղիչ Տան պետը, Կուլտ-կոմի-

սիայի նախագահը և կալանավորների ներկայացուցիչները: Ռուսները՝ ներկայացուցիչը Բելոգուբովն էր, իսկ թուրքերը՝ Կոլմից սեղանի աջ կողմը բաղմել էր մի գլուղայի կալանավոր՝ հսկա փափաթը պլսին:

Միտինգը բաց արեց կուլտ-կոմիսիայի նախագահը, վորից հետո խոսեցին Ուլլիչ Տան վարչության և կալանավորների ներկայացուցիչները: Կալանավորներից յերկուսը խոսելու փոխարին արտասանեցին հատկապես այդ առթիվ գրված իրենց բանաստեղծությունները՝ առաջինը հայերեն, յերկրորդը ռուսերեն: Այդ որը լույս էր տեսել պատի թերթի ընթացիկ համարը՝ նվիրված նոյեմբերի 29-ին, ուր և տպված էին այդ բանաստեղծությունները:

Միտինգից հետո կալանավորները խաղացին յերեք պիես՝ հայերեն, թուրքերեն, ռուսերեն: Ներկայացումների ընդմիջումներին նվագում էին ու պարում. և նորից՝ աչքերում կրակե խանչալներ խաղացնելով՝ պարում էր ու կատաղի աչքերով կանանց կողմը նայում մեր Լազգին...

Յերեկոյթից հետո տրվեց ընթրիք, վոր մեծ հաճույք պատճառեց կալանավորներին:

Այդ որը Ուլլիչ Տանն անցկացրած իմ ամենահետաքրքիր օրերից մեկն էր — և յես յերեք չեմ մոռանա այդ որը՝ նոյեմբերի 29-ը Յերևանի Ուլլիչ Տանը...

1926 թվի նոյեմբերի 29-ը:

XVII. ՌԻՅԵՐՈՐԴ ԿԱՍԵՐԱՅԻ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ. «ԱՆԱՇԱՆ» ՅԵԿ «ԿԱՏՈՐԺԱՆԻՆ» - Ը, ՀԱԶԻՆ ՅԵԿ ԴԱՎԱՃԱՆ
ԶՈՒԹԱԿ

Ուլլիչ Տնից դուրս դալուցս մի ամիս առաջ յես թողեցի հիվանդանոցում հատկապես իմ «մեկուսացման սենյակը» և տեղափոխեցի բրեյսկան կուրպուսի վերի հարկը՝ 8-րդ կամերան:

Այդ կամերան Ուլլիչ Տանը հռչակված էր, իբրև անուղղելի ռեցիդիվստների կամերա: Իմ այնտեղ տեղափոխվելու ժամանակ թեկուզ նա չունեի իր նախկին «անխառն» յերանգը, սակայն ելի նրա բնակչութունը բաղկացած էր բավականին հետաքրքիր կալանավորներից: Այդտեղ էին բնակվում Բաղդասարը, Լազգին, Ոսը, Դարչոն, Համոն և մի շարք ուրիշ յուրորինակ ու հետաքրքիր մարդիկ...

Միտելիգենաներից յերկու հոգի միայն կային այդ կամերայում: Մեկը Բենթամենն էր, իսկ մյուսը Յեփրեմ անունով մի չափազանց յերիտասարդ կալանավոր, վորին հետազայում յես շատ սիրեցի և կապվեցի նրա հետ — չափազանց: Դա նախին խորհրդային ծառայող էր, վոր Ուլլիչ Տանն էր բն-

կել յուրացման մեղադրանքով: Մենք միևնույն որն եյինք ձերբակալվել, և յես հիշում եմ, վոր իմ ձերբակալության առաջին օրը, դեռ միլիցիայի քրեյական բաժնում, յես տեսա նրան առավոտը լվացվելու գնալիս: Ամբողջ գիշերը յես անքուն եյի մնացել ու ծխել, այնպես վոր վերջացել եյին պապիրոսներս — և այնտեղ, քրեյական բաժնում, նա ինձ տվեց մի տուփի հեռանազկի պապիրոսներ, վորպիսիքը հետագայում Ուղղիչ Տանը յես տալիս եյի Անուշին ու Մարգարիտին:

Ուղղիչ Տանը նա առանձնապես շահեց իմ համակրանքը իր փայլուն ընդունակություններով կուլտ-կրթական գործում և իր ընկերական վերաբերմունքով դեպի կալանավորները:

Յերբ հայտնեցի 8-րդ կամերայում, վոր իրենց մոտ եմ տեղափոխվելու՝ ուրախացան և անմիջապես մի քանիսը յեկան իրերս տեղափոխելու: Իբր առանձին հարգանք՝ Համոն գիշեց իր տեղը անկյունում, պատուհանի ներքևը, վոր ամենալավ տեղն էր համարվում:

Այդ յերեկո, յերբ յես կամերան եյի գնում, նկատեցի, վոր միջանցքում, հենց հատակի վրա, կարպետների տակ մտած՝ պառկել են և պատրաստվում են քնելու ինչ-վոր նոր կալանավորներ: Մոտեցա՝ թուրք կալանավորներ եյին, գլուղացիներ՝ բոլորն էլ ձեր-

բակաված իրենց անչափահաս աղջիկներին ամուսնացնելու համար:

Մտա հարևան կամերաները: Բոլորն էլ լիքն եյին կալանավորներով: Նրանցից շատերին յես արդեն ճանաչում եյի: Մեծ մասը գլուղացիներ եյին՝ դատապարտված սպանության, գողության կամ այլ հանցագործությունների համար: Բավական քանակությամբ կային և քաղաքի լյուսավեաններ՝ ըստ մեծ մասի գողեր ու խուլիգաններ: Կատարյալ «հատակ» էր և ինձ վորոշ ժամանակ վիճակվեց ապրել այդ «հատակում»:

Մի բան, վոր առաջին հայացքից աչքի յեր զարնում այդ վերի կամերաներում — դա այն էր, վոր դրանց բնակչության մեծ մասը գուրկ էր ապրելու ամենատարրական հարմարություններից: Շատերը վնչ մատրաց ունեյին, վնչ վերմակ: Շատերը քնում էյին յերկու ընկերով՝ մի վերմակի ներքո: — Սեղճություն էր, չքավորություն, անտիրություն ու կեղտ... Մանր տպավորություն եյին թողնում այդ կամերաները մանավանդ գիշերները:

— Սեղճություն է, անսահման խեղճություն, — ասում էյի յես հաճախ Ուղղիչ Տան պետին, յերբ նա գիշերները գալիս էր կամերաները նայելու. — հարկավոր է ողնել:

Ես ե՛ս արհեստանոցների կարգի բերենք — գուցե հնարավոր լինի ողնելու: Գոնն մի-մի մատրաց էլ է տանք՝ ելի բան է:

Զգիտեմ՝ մինչև հիմա յեղաթիւ արդոյոք այդ հնարավորութիւնը՝ գոնե մի-մի մատրայց տալու այդ խեղճերին, այդ «թշվառներին», ինչպես կասեր գրանց մասին Վիկտոր Հյու-դոն:

Կալանավորական կյանքի մի շարք կողմեր, վոր մինչ այդ անհայտ եյին ինձ, առաջին անգամ իմ ուշադրութիւնը գրավեցին 8-րդ կամերան տեղափոխելուց հետո: Սրան թե-րեւ ողնեց և այն հանգամանքը, վոր սկզբից ևեթ յես ինձ «հավասար» պահեցի նրանց հետ: Որչեկալով պայմաններն ել ինձ համար աջակես եյին դատավորվել, վոր յես ուզած-չուզած՝ պիտի ապրեի յնրանց պես, համա-րյա նրանց կենցաղով: Դրսից արդեն յես վոչինչ չեյի ստանում, սպիտակեղենս, ինչ-պես և նրանք, տալիս եյի լվանալու Անուշին ու Մարգարիտին, վորի համար, ինչպես և նրանք, նվիրում եյի նրանց հաց, ծխախոտ, կամ եծանագին պապիրոսներ: Ծխախոտի և այլ մանր պեւքերի համար փող զտնելու միակ հնարավորութիւնս այն հնարավորութիւններն եյին, վոր ունեյին նրանք: Ծախում եյի իրերս, խանութից պարտք վերց-նում և այլն:— Այնպես վոր վորոշ չափով մենք հավասար մարդիկ եյինք, և այս հան-գամանքն ինձ ողնեց մասամբ շահելու նրանց բնկերական վստահութիւնը:

Վերի կամերաների կյանքը ուսումնասի-րելու խնդրում 8-րդ կամերան համար եր և այն տեսակետից, վոր մի տեսակ ուղումը

եր՝ բոլոր վերի կամերաների համար: Մեզ մոտ կային յերաժիշաներ, վոր յերկար նվա-դում եյին յերեկոները և ունեկիւրներ յա-հագին բաղմութիւն հավաքում: Մեզ մոտ եր, վերջապես, և լյուսպին-ռեցիդիվիստնե-րի շտաբը ու նրանց պարագլուխը՝ Բաղդա-սարը:

Մեր, այսինքն 8-րդ կամերայում, լյուս-պիններէց բացի կային և մի քանի այլ կա-լանավորներ: Ամենից առաջ հարկավոր և հիշել յերկու թուրք կալանավորներ, վոր թեկուզ մեր կամերայում եյին բնակվում, բայց իրենց առանձնացած եյին պահում, համարյա չեյին մասնակցում կամերայի ընդհանուր կյանքին: Սպանութեան դործով դատապարտված Յերեւանարնակ թուրքեր եյին դրանք, վոր դրսից միշտ ուտելեղեններ եյին ստանում, բայց յերբեք չտեսա, վոր մեկին հյուրասիրեյին: Այնինչ մի անգամ — առաջին և վերջին անգամ — յիրը Ուր տնից խմորեղեններ ստացավ, դրուզական պաթաններ ու փախալականներ — հինգ բոպե անց՝ վոչ մի կտոր չմնաց մոր ուղարկած բալականին մեծ սնդուկում: Թուրք կալա-նավորներն աշխատում եյին խողանականո-ցում, առավոտները գնում եյին, յերեկոները դալիս: Ուղղիչ Տան ճաշը չեյին ուտում, իսկ հացը հավաքում եյին ու տալիս չքավոր կալանավորներին՝ իրենց մատուցած վորոշ ծառայութիւնների հանդէպ, — որինակ՝ լվաց-քի, ամաններ լվանալու և այլն: Մեզ հետ

համարյա չէին խոսում, բայց չէին ել խանդարում մեզ: Մինչև լույս ել աղմկելու լի-նեյինք՝ չէին բողբոխ: Չեղոք էին պահում միշտ իրենց՝ յերբ կալանավորները վարչու-թյան հետ այս կամ այն վեճն էին ունե-նում: «Անշատ» մարդիկ էին, ինչպես ա-սում եր Բաղդասարը, և մեր կամերայի բնակչությունը դժգոհ չէր նրանցից:

Մեր կամերում ապրում էին յերկու պոլ-սեցի՝ Հաջին ու Միհրանը: Հաջին մոտ 35 տարեկան, միջահասակ, բաց-կասպույտ աչքերով և դեղին մազերով մի կալանավոր էր՝ խաղաղ, մեղմ բնավորությամբ, ինչ-պես և նրա ընկերը: Դատապարտված եր սալանության գործով — և մարդ դժվար եր հավատում, վոր կասպույտ աչքերով այդ խա-ղաղ մարդը ընդունակ ե սալանության: Կա-մերայում հայտնի յեր նրանով, վոր ուղ եր նվագում: Մանգոլինի նման, սակայն մի փոքր մեծ, գործիք եր դա, տաճկական մանգոլին, վորի հնչյունները մեղմ էին, ինչպես Հաջու բնավորությունը: Յերեկոները ծաղապատիկ նստում եր իր կոյկայի վրա, հավաքում եր շուրջը մի քանի ուրիշ պոլ-սեցիներ, յերկար-յերկար նվագում եր մեղմ, սեցիներ, տխուր յերգերը՝ ձայնակցելով ուղին իր նույնիսի մեղմ, սրտաբեկ ձայնով: Յերգերի մեծ մասը տաճկական ժողովրդա-կան յերգեր էին, ինչպես և նրանց զրույցն եր տաճկերեն: Բացի պոլսեցիներից ու, կարծեմ, Մխաբից՝ վոչ-վոք չեր հասկանում

ու սիրում ուղը, այդ բաղանման գործիքը, վորի ձայնը նման եր մեռնող յերեխայի հառաչանքի:

Միհրանը 50-նն անց մարդ եր արդեն, նախկին մսագործ, վոր մորթել եր իր ըն-կերոջը՝ խանութի շուրջը յեղած վեճի պատ-ճառով: Նույնպես մեղմ՝ բնավորությու-նուներ՝ չնայած աժդահա հասակին և բավա-կանին բոխ, կոպիտ արտաքինին: Սա յել յերեկոները ծաղապատիկ նստած՝ ունկնդիր եր լինում Հաջու նվագին և մեղմադձոտ ու տրեւուր՝ որորում զլուխը: Ինչքան մոտե-նայի նրան այդ վայրկյանին՝ զլուխը կրար-ձրացնեի ու կոսեր:

— Շատ անուշ կնվագե... Անուշ կուգա սրտիս...

Սրանք յերկուսն ել աշխատում էին ար-հեստանոցներում և որվա մեծ մասը կամե-րայից դուրս էին անցկացնում:

Մեր կամերայում եր մնում նաև Միխո անունով մի նախկին բաղնիսպան, վոր դատապարտված եր միջնորդության գործով: 50-ին մոտ մարդ եր. բարձրահասակ, զլխա-կախ, չոր: Մի բան կար դիմքի արտա-հայտության մեջ, վոր հիշեցնում եր ներ-քինու: Դեմքը յերկարավուն եր ու չոր, վրան դեղին մազադաթ, աշտոսկրները ցից, ինչպես մոնգոլի. սպիտակախառը, բոր-բրնամած մազերը խուլած մեքենայով: Աչ-քերը մանր ու անարտահայտիչ, հայացքն իր մեջ քաշած, փակ, ինչպես բանալին

կորցված կողակեք: Ինտիմ ձայն ուներ ու խոսում էր կամացուկ, բայց տարրերինակ շտապ՝ բառերի վերջավորութիւնները կլանելով: Ասում էր նախադասութիւնն արագ — ու հանկարծ, անսպասելի՝ կտրում: Սոսկիս սովորութիւնն չուներ յերևալի նայելու, խոսում էր մի կողմ, կարծես յերրորդ անձնավորութիւնն հետ էր խոսում: Կռակաց էր, անլսելի քայլվածք ուներ, քարերի վրայով էլ քայլելիս լինէր՝ կարծես քայլում և խալիչայի վրայով: Յերեւի մեծ դիպլոմատ կլինէր, կամ մեծ ինկվիզիտոր, յեթե ապրեր միջին դարերում ու այլ պարագաներում, — մտածում էյի յես միշտ՝ Միխայիլն նայելիս:

Գլխակախ, լուռ, ինքն իր մեջ խորհողոված՝ անլսելի քայլերով յերեկոնները քայլում էր Միխոն միջանցքում ու քաշում էր թաղրհէր: Կամ մեկի կոյկային նստած՝ կոնֆիդենցիալ զրուցում: Մոտենալիք — անպայման կընդհատեր զրույցը՝ ինչի մասին էլ խոսելիս լինէր: Նստելու ձեն անգամ յուրորինակ էր այդ Միխայի, նստում էր կոյկայի, կամ նստարանի յեզերքին՝ չոր, ցից՝ կարծես հենց այնպես, մի վայրկյանով և նստել — այն բոցելիս կըարձրանա ու կը գնա: Սորը հետք են թողնում մարդկանց ամեն ինչի վրա պրոֆեսիաները, դրա ամենալավ ապացույցն էր — այդ զարմանալի Միխոն:

Նույն գործով պատասխարտված՝ ասլում էր մեր կամերայում և մի յերիտասարդ՝

Կարո անունով: Բայց սա, ինչպես յերեւում էր, պատահական մարդ էր այդ առարկի-զում: Թառի մեծ սեր ուներ և յերազանքն էր՝ նվազել սովորել և գաւաղ թառիստ: Մի փոքրիկ թառ ուներ, վորով և զբաղվում էր ամբողջ որը. սաղափներ էր փակցնում վրան, նաշխում, գեղեցկացնում: Նրանից վարակվելով՝ սկսեց իր ուզը սաղափաղարգել նաև Հաջին, բայց կարծես ավելի շուտ փչացրեց իր յուրորինակ գործիքը, քան գեղեցկակերից: Բացի սաղափաղարգելը՝ նա իր ուզը մի անգամ տարավ Յեֆիմ Բրավել-մանի մոտ և յերեսին նկարել տվեց Մասիսները: «Մասիսն ու Արարատը», ինչպես ասում էր նա՝ ցույց տալով մեծ ու փոքր Մասիսները: Նրա կարծիքով փոքր Մասիսի անունը Մասիս էր, իսկ մեծինը՝ Արարատ...

Կարոն վոչ միայն մեր կամերայում, այլև ամբողջ Ուղղիչ Տանը հայտնի յեր և՛ նրանով, վոր ասեղների և հասարակ մուրի միջոցով նկարազարդում էր կալանավորների մարմինները: Կրծքերին աղջիկներ էր նկարում, թեքին՝ սիրտ ու խարխալ: Լյուսանդնա կալանավորներին մեջ չափազանց տարածված էր այս: Կային կալանավորներ, ինչպես որինակ Լազկին, վորոնց ամբողջ մարմինը զարդարված էր նկարներով: Հետաքրքիրն այն էր, վոր Լազկու բոլոր հարմար ու անհարմար տեղերի վրա նկարված էին... իհարկե, աղջիկներ: Միխոն ևս իր կրծքի վրա ուսու կին նկարել տվեց, իսկ թեքի վրա մանկահա-

սակ աղջիկներ... Յեֆիմ Բրավելմանը նախապես թղթերի վրա նկարում էր քրմիական մատիտով հարկ յեղած պատկերը, վորը և թրջում էյին ու փակցնում մարմնին։ Հետո թուղթը հանում էյին և մարմնի վրա դուրս յեկած ուրվագծով սկսում էր աշխատել Կահանայի աղբյուրը եր ստեղծել, այնինչ Կահանայի աղբյուրը եր միանգամայն անշահ՝ լոկ արվեստի համար, վորպես անշահ արվեստավոր...

Բացի սրանից՝ 8-րդ կամերայում ապրում էյին՝ Բաղդասարը, Ոսր, Համոն, Լազգին, Դարչոն, Միսաքը և Գլդան անուշով մի գյուղացի յերիտասարդ, վոր դատապարտված էր գողության համար։ Սա հենց այն կալանավորն էր, վոր խոսում էր գիշերները ու իր աներեւոյթ վոստիկների հետ մենամարտում։ Կային և յերեք գյուղացի կալամարտում։ Կային նրանք շուտով գնացին և չթողին իմ հիշողության մեջ և վրչմի հետք։

Յեա գիտմամբ հիշատակելու համար առանձին պահեցի ևս յերկու կալանավորի, վորոնցից մեկը մեր ուրբողիկն էր, իսկ մյուսը՝ մեր կամերայի «ավագը»։ Կամերայի ավագ առհասարակ ընտրվում էր տվյալ կամերայի ամենաազդեցիկ կալանավորը։ Նրա պարտականությունն էր հսկել մաքրությանը և միևնույն ժամանակ նա Կուլտ-բաժնի ներկայացուցիչն էր համարվում տվյալ կամերայում։ Այսպես էր, ընդհանրապես, բո-

լոր կամերաներում։ Այսպես չէր սակայն 8-րդ կամերայում։ Այստեղ ավագին «դարձրել էյին ավագ ուրբողիկ, վոր ճաշ ու միսըքներ եր ստանում ու բաժանում և, միևնույն ժամանակ, մաքրում կամերան ու լվանում ամանները։ Նրան իբրև ոգնական նշանակել էյին մի ուրիշին, վորի հետ և միասին նրանք հոգում էյին մեր «տնային» պետքերը։ Առաջինը, այսինքն «ավագ» ուրբողիկը, Անդրկասպյան յերկրից մեր Ուղղիչ Տունն ընկած համարյա աննորմալ մի կալանավոր էր, դատապարտված գողության համար, յերկրորդը՝ ամերիկյան վորբանոցի մի նախկին վորբ՝ նույնպես գողության գործով։ Առաջինի անունն Արամ էր, յերկրորդինը՝ Ազատ, բայց չգիտեմ ինչու 8-րդ կամերայի բնակիչները այս վերջինիս շնորհել էյին «կնյաղ» տիտղոսը...

Մրանցով սրբավում է 8-րդ կամերայի բնակչության անձնական կազմը։

Այս բոլոր կալանավորներից Ուղղիչ Տան գանազան հիմնարկներում աշխատում էյին՝ թուրքերը, պոլսեցիները, Համոն, Ոսր, Միսաքը, Դարչոն, վոր Ուղղիչ Տան սավորիչն էր։ Միևնույն բաղնիսպան էյին կարգել, Բենժամենը բանսեղանի տաքիլչիկն էր, իսկ Յեֆիմը՝ հաշվապահը։ Լազգին, ինչպես գիտենք, սանսեկցիայի փոխ-նախագահն էր։ մնացածներն անգործ էյին և ամբողջ որը թրև էյին գալիս Ուղղիչ Տանը, կամ կամերաներում նստած՝ զբաղվում գանազան գոր-

ծերով: Կարոն իր թափն անվերջ սաղաթները կր փակցնում, Բազդատարը հացի խմորից համրիչներ, կամ վարդատունկեր կր պատրաստում, իսկ մյուսները անվերջ խաղում էին «կատորժանին» կոչված խաղը, վոր բավականին պրիմիտիվ մի խաղ էր — սակայն ինչո՞վ չէր զբաղվի անպորժ կալանավորը, վորպեսզի աղատվի ձանձրույթից:

«Կատորժանինը» խաղում էին այսպես:— Քսանհենիզ բարակ, սրածայր, կլոր փայտիկներ էին, վորոնցից հնդի վրա լվաճաններ կային գրված՝ 5, 10, 15, 20, 25, կային և 2-ոց ու 3-ոց փայտիկներ, վորոնց վրա թվանշանի փոխարեն քաշած էին լինում համապատասխան քանակությամբ զծիկներ: Մնացած փայտիկները համարվում էին մեկանոց: Ամբողջ խաղը կայանում էր նրանում, վոր այդ փայտիկները բոի մեջ ի մի հավաքած՝ գցում էին սեղանին, կամ կոյկայի վրա, նայած թե ինչի վրա էին խաղում, — և ապա հավաքում: Մաղի ամբողջ իմաստն այն էր, վոր փայտիկները մեկ-մեկ այնպես պետք էր վերցնել, վոր մյուսները չչարժվեին: — Վերցնելուց հետո հաշվում էին վերցրած փայտիկների քանակը: — Ահա և ամբողջ «կատորժանինը»:

Առաջին հայացքից կարելի չէ նկատել, թե վորքան կոիմսեր ու վեճեր կարող են ծագել այսպիսի մի «նուրբ» խաղի շուրջը:

— Ժաժաճ...

— Զժաժաճ...

Սուրյիկտիվ լան և նկատելը, մանավանդ յերբ նկատում են շահագրգռված կողմերը. — դե յիկ վորոշի՜ր՝ «ժաժաճ», թե՛ «չժաժաճ»...

Յե՛վ ամբողջ ո՞րը, մանավանդ յերեկոները, ութերորդ կամերայում այդ վեճն էր՝ ժաժաճ, թե՛ չժաժաճ: Մաղում էին բացառապես պապիրոսների վրա. վարպետներ էին համարվում Միհրանը և Բազդատարը:

Դեռ կորպուս տեղափոխվելուց առաջ յես գիտեի, վոր կան կալանավորներ, վորոնք «անսնչա» յեն ծխում: Անաշան աֆիսի նման մի բան է, վոր հարբեցնում է ծխողին: Վնասակար բան է. թուլացնում է տեսողությունը և զրկում է կամքից ու ընդունակություններից: Դրա դեմ կռվելը չափազանց դժվար է, համարյա անհնարին՝ այն պարզ պատճառով, վոր շատ քիչ տեղ է բռնում. մի զրամը բավական է չորս-հինգ պապիրոսի, իսկ յուրաքանչյուր պապիրոսը՝ հարբեցնելու համար: Ինչքան ել մանրակրկիտ խուզարկեն՝ կարելի չէ անցկացնել: Յե՛վ կալանավորներն անցկացնում էին ու ծխում:

Անաշայի ազդեցության յուրահատուկ կողմերից մեկն էլ այն է, վոր ծխողին միանգամայն հիմարացնում է, համարյա դարձնում իդիոտ: Ծխողը թուլանում է, հիմարաբար ծիծաղում, հետո ծանրանում է գլուխը ու քնում:

Առաջին անգամ յերբ յես տեսա անաշա ծխած մի կալանավորի՝ դա ինձ վրա թողեց

համարյա միատեղական տավրուկներուն, վորպիսի տավրուկներուն թողնում են ընկնալորներն ու յուրողիվիները: Դեռ յիս չեյի լսել անաշույի մասին, անունն անգամ չգիտեցի: Յերեկոյն, և յիս գնացի Ծ-րդ կամերան, ուր այն ժամանակ մնում էր Բենթամենը: Դռնից անմիջապէս աջ՝ Սուրենի կոյկան եր. յերբ մտա ներս՝ տեսա Սուրենին, վոր նստած էր իր կոյկայի ծայրին: Շուրջը հալաքովել մի քանի կալանաւորներ — լուռ, խորհրդավոր՝ նրան եյին նայում: Բան չհասկացա:

— Վհնց ես, — հարցրի Սուրենին:

Ուսերը վեր քաշեց, նայեց յերեսիս և հիմարարաւ ժպտաց: Մեկը ծիծաղեց: Հիվանդոտ, վհն իր, իղիոտային ծիծաղով ծիծաղեց և՛ Սուրենը: Կալանաւորները հրհռացին: Յես ապշած սրան-նրան եյի նայում, յերբ Խաչիկը բռնեց իմ թևից, տարաւ մի կողմ և կամացուկ ասաց.

— Անաշա յե ծխել:

Յեմ հետո, յերբ տեսաւ, վոր չեմ հասնում՝ բացատրեց, թե ինչ բան է անաշան, վհնց են ծխում և ինչ ազդեցութիւն է ունենում ծխողի վրա:

Ութերորդ կամերայում անաշա ծխում եյին շատերը: — Սակայն անաշա ծխելու ամենամեծ վարպետը Հաջին եր, վոչ թե մեր կամերայի ուղ նվագող Հաջին, այլ մի ուրիշ Հաջի, վոր ապրում էր հարեան կամերայում, սակայն որովա մեծ մասը մեզ մոտ էր անցկաց-

նում: Իր տեսակի մեջ շատ հետաքրքիր մարդ էր այդ Հաջին, վորին մեր կամերայի Հաջու հետ չխառնելու համար՝ կանվանենք միմիայն «Հաջի», իսկ մերինին՝ «մեր Հաջի»:

Արդեն քառասուն տարեկան, բարձրահասակ, բրյուստ, սև, դուրս ընկած աչքերով, վորոնք ունեյին դեղնած սպիտակուցներ (վերջին յերկու հանգամանքն էլ հետեանք էյին անաշա ծխելու) — ահա Հաջու ընդհանուր նկարագիրը: Սև բլուզ էր հագնում, մազերը սանրում խնամքով: Ոձիքի մի կոճակն արձակած: Վերտուղ գող էր, ունեւորվատ, վորակյալ ափերիստ: Մի անգամ քաղաք գնաց հսկիչի ուղեկցութեամբ — և նրա աչքի առաջ կարողացել էր թոցնել մի սքանչելի ջութակ: Բալականին լավ ջութակ էր նվագում և սիրում էր ջութակը — ամեն բանից ավելի: Յերգում էր խզված, հարբեցողի ձայնով. ասում էր, վոր լավ ձայն է ունեցել ժամանակին, բայց ձայնն էլ, ինչպես և տեսողութիւնը, կերել է անաշան: Արտիստի բարակ, յերկար մասներ ունեւոր, վորոնք դողում էին վորեւ բան բռնելիս — նույն անաշայի հետեանքով: Տաճկաստանցի յեր կարծեմ Տրապիզոնի կողմերից, տաճկական սպա յեր յեղել. սքանչելի գրում էր ու խոսում տաճկերեն. ասում էր՝ տաճկական կողմ է ավարտել. բայց գովար էր հավատալ: Գրում էր բալականին տգիտ բանաստեղծութիւններ, ասում էր, վոր թուրքերեն յերկու վեպ ունի գրած, վորոնք,

իր, հրատարակել ե Ադրբեյջանի պետ-հրատը: — Սա ևս չեմ կարծում, վոր համա-պատասխանի իրականութեան:

Վերջին անգամ Հաջին ձիրքակալվիլ ու դատապարտվիլ եր մի բավականին հետա-քըռքիր գործով: Բաթումից գալիս ե Լենի-նական ներկայանում, թե Աջարիստանի կոո-պերատիվների ներկայացուցիչն ե և յեկել ե Հայաստանի կոոպերատիվների հետ ծա-նոթանալու: Ներկայացնում ե համապա-տասխան վկայականներ: Խնդրում ե աջակ-ցել, վորպեսզի կարողանա ծանոթանալ ապ-րանքների գներին: Այս ամենի շնորհիվ նրան ամեն տեղ ընդունում են լիակատար վստահութեամբ և ցույց տալիս ուղած ապ-րանքները: Առաջին որը մի խանութից գո-ղանում ե, պահելով վերարկույի տակ, մի քանի հատ շեվրո, մի թուփ շեվրոտ և մի դյուժին կանացի չուլքիներ: Հետո նորից: Յերրորդ անգամ նկատում են ու ձիրքա-կալում — և այդ համարձակ, բայց վերջի-վերջո փոքրիկ աֆիրիստը դուրս ե գալիս Լենինականի քրեյական բաժնին իր նախկին քաջագործուրյուններով արդեն իսկ քաջ հայտնի ռեցիդիվիստ Հաջին...:

Բայց և այնպես շատ սրտառուչ պատմու-թյուն եր Հաջու ջութակագողութեան պատ-մութիւնը: Նախ քան այդ Հաջին քանիցս ասել եր մեր կամերայում, ուր գալիս եր հաճախ՝ Բենժամինի ջութակի վրա նվա-գելու:

— Ախ, մեկ ջութակ ձեռք ձգեմ նե — բան չեմ ուզեր...

Մի անգամ ել յեկավ և հայտնեց բորբոք-ված, հուզմունքից կրակված աչքերով:

— Մեկ ջութակ եմ տեսել՝ տասնհուժ տարեկան աղջիկ...

Յեվ կարոտով ու քնքշանքով համբուրեց իր մատները ծայրերը: Հետո ցուցամատը շարժելով, կարծես սպառնալով մեկին, ավի-լացրեց:

— Ինչպես ալ ըլլա՝ պիտի թոցնեմ... Ե՛ն ասոված՝ պիտի թոցնեմ... Այ՛ կտեսնեք:

Յեվ նա, ինչպես արդեն գիտենք, թոցը-րել եր այդ ջութակը: Հակիչի հետ ինչ-վոր գործի պատրվակով գնացել եր քաղաք, մտել այն խանութը և թոցրել: Այնպիսի գարմա-նալի վարպետութեամբ, վոր վոչ հակիչն եր տեսել, վոչ խանութպանը: Սակայն բախտն այս անգամ ևս դավաճանել եր Հաջուն և այն ել այնպիսի մի տեղում, ուր նա ամե-նից քիչ կարող եր կասկածել իր ուժերի վրա: Զութակը պահած ե լինում վերար-կույի ներքեւ — և ահա, Ուղղիչ Տան զար-բաններից մտնելիս՝ Հաջին քալում ե դասն յերկաթներին, ու դավաճանում ե նրան իր այնքան ջանքերով փախցրած սիրունին... Լարիւրը զնգում են ու մատնում հակիչներին Հաջու վերարկույի դադանիքը: Բարձրաց-նում են վերարկուն, տեսնում ջութակը և Հաջուն, ջութակի հետ մեկտեղ, ներկայաց-նում պետին: Պետը կանչում ե խանութ-

պանին և հանձնում նրան թոցրած ջութակը:

Այդ յերեկո հուզված, բորբոքված, արյուն կաթոզ աչքերով մտավ մեր կամերան Հաջին, և նրա ձայնի մեջ լաց կար, տխրություն ու մորմոր, յերբ նա ասաց.

— Դնգաց շունշանորդին... Չայն հանեց... Յերանի թե ինձի տաս տարու նոր վճիռք տալին, միայն թե չխլեյին ինձմե այդ ջութակը. .

Այդ յերեկո մինչև գիշերվա կեսը անաշայով պապիրոսներ ծխեց Հաջին ու հուսահատ մորմորաց: Յեւ իսկ, այդ Հաջին, վոր շատախոս էր ընդհանրապես՝ լուսկյաց էր դարձել այդ յերեկո: Դեղին, անաշայից ավելի ևս ուռած աչքերով, յերբեմն միայն մոտենում էր մեկնումեկիս ու գլուխը դառնորեն որորելով, մղկտալով ասում.

— Դնգաց շունշանորդին... Այդքան տեղ հասցուցի՝ դնգաց... Չենե՛ վո՛չ մեկ մարդ կրնար խլել Հաջու ձեռքեն այդ ջութակը...

Յեւ հանկարծ սիրտ էր տալիս իրեն՝ սպառնալով ինչ-վոր մեկին.

— Պիտի թոցնեմ... Նորեն պիտի թոցընեմ... Յես Հաջին չլլամ, թե չթոցնեմ...

Սակայն միանգամայն պարզ էր, վոր ել վո՛չ ինքն է հավատում իր ասածին, վո՛չ ուրիշները:

Խեղճ Հաջի...

XVIII. ԴՐԱՄԱԽԱՂԸ ՌԻՂՂԻԶ ՏԱՆԸ, ՎԵՐԱԲԵՐ-
ՍՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ՄԱՏՆԻԶՆԵՐԸ ՅԵՎ ԲԱՂԴԱՍԱՐԸ՝ ԻԲ-
ՐԵՎ ԼՅՈՒՄՊԵՆ-ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԻԴԵՈԼՈԳ ՌԻ
ՏԵՍԱԲԱՆ

Մի անգամ յերեկը յես մտա՝ մեր կամերան՝ տեսնեմ՝ Բաղդասարը ծալապատիկ նստած է իր կոյկայի վրա, դեմն ել ինձ անձանդի մի թուրք կալանավոր՝ զար են գցում: Նախ մեկն էր գցում, հետո մյուսը: Խաղը կոչվում էր «բայբուրդ»:

Հետաքրքիր էր դրանց զար գցելու ձևը: Զարը գցում էին մի փոքր ցած կռացած, հետո յես շրջվում, բարձրաձայն տնքում ու աջ բուռնցքը խփում կրճքներին, կամ բաց ձեռքը՝ ծնկներին: Ստացվում էր մի տեսակ շախսեյ-վախսեյի տպավորություն:

Դրամ խաղալը խստիվ արգելվում էր Ուլ-դի՛ Տանը, սակայն կալանավորները, գլխավորապես լյուսակները, խաղում էին գաղտնի: Ինչ միջոցների յել վարչությունը դիմեր՝ անհնարին էր միանգամայն արմատախիլ անել այն: Հանրակեցության բոլոր որենքները պարտադիր են բոլոր պայմաններում: Յեթե ապրում ես մի կամերայում,

վորոշ հասարակության մեջ՝ ապա ուրեմն չպետք է դավաճանեալ գրանց տարրական շահերին: Մատնիչութունը մահացու մեղք է համարվում բոլոր կալանավորների մեջ անխտիր: Նրանք ունեն իրենց չգրված բարոյական որենքները -- և վայ նրանց, ովքեր կխախտեն այդ որենքները: — Նրանք կգտունան կալանավորական հասարակության պարիաները, չանդալաները և, ինչպես հնդկական Մանուեն և ասել իր հռչակավոր որենսգրքում, թե «չանդալան չպետք է խմի աղբյուրների ջրից» — այնպես ել յուրաքանչյուր կալանավոր ձեզ կասի, վոր «մատնիչը չպետք է հասի այն սեղանի շուրջը, ուր նստում են մյուսները, չպետք է ուտի ընկերական հացը և խմի ընկերական ջուրը»: Մնխոս, առանց այլևայլության, նա կենթարկվի բոլորի ատելությանը և արհամարհանքին, այնպես վոր ինքն իր աչքին անգամ կզառնա, վորպես շունը:

Կալանավորական եթիկայի այս նորմերը առանձնապես անխախտ ելին պահվում լյուժպենների շրջանում. քանի վոր սրանք մի տեսակ «պրոֆեսիոնալ» կալանավորներ ելին, վորոնց համար կյանքի ու մահու խնդիր եր վարչության հետ ունեցած փոխհարաբերությունը: Սրանք առանձին կաստա ելին, մի ինքնամիտի կաստա, վոր իրեն հակադրում եր վարչությանը, և ով ընկնում եր նրանց շրջանը՝ կամ պիտի յենթարկվեր նրանց բարոյական նորմերին, կամ հեռա-

նար: Ծայրահեղ դեպքում նրանից պահանջվում եր «խիստ չեղդութուն» — այն իմաստով եր ահա, վոր Բաղդասարը մեր կամերայի թուրքերին համարում եր «անշառ» մարդիկ:

Հարկավոր է ասել սակայն, վոր նույն այդ լյուժպենների շարքում կային տիպեր, վոր մի անգամ քաղաք գնալու համար իրենց բոլոր ընկերներին կծախեյին: Վատն այստեղ այն եր, վոր դրանք հայտնում ելին վարչությանը իրենց ընկերների այս կամ այն անթույլատրելի արարքը վնչ թե քաղաքացիական գիտակցությունից զրոգած, յենեկով բարոյական ուրիշ, ավելի բարձր նորմերից՝ այլ անձնական ամենամանր ոգուտի համար, մի թաա «լոսպե ապուրի» ակնկալությամբ: Բայց վնչ նրանց, յեթե նրանց արարքն իմացվեր: — Այդպիսիների թիվը սակայն այնքան ել շատ չեր: Յեթե անողներ ել կային — անում ելին զպտնի, այնպես վոր չեր իմացվում:

Մնում ելին հսկիչները: Նրանք ել հզ չեյին կարող միեւնույն ժամանակ բոլոր կամերաներում լինել. հինգ կամերային մի հսկիչ կար միայն, վոր շրջում եր միջանցքում — այնպես վոր պրամ խաղացող կալանավորները, վորոնք, ի միջի այլոց, այնքան ել շատ չեյին, — այսպես թե այնպես գտնում ելին հնարավորութուն՝ քիչ թե շատ խաղալու:

Յերբ յես ներս՝ մտա՝ խաղացողները կասկածոտ ինձ նայեցին. միայն այն, վոր յես «խնտկիզենտ» էյի, արդեն կասկած եր ներշնչում: Սակայն ինձ ճանաչող կալանավորները վստահեցրին նրանց խիստ արտահայտիչ ժեստերով ու հայացքներով — և խաղը շարունակվեց:

Քանի վոր յես մտել էյի նրանց շրջանը և ցանկություն ունեյի շահելու նրանց վստահությունը՝ ինձ ֆուտմ եր առնվազն «չեզոքություն պահել» — և յես պահեցի:

Հնդամենը տասը բոպե տեկց նրանց խաղը: Հետո թուրք կալանավորը վեր կացավ, ձեռքերը ծափ տալու նման իրար խփեց և հեռացավ: Հարցրի Բաղդասարին.

— Վորքան տարար:

— Խաղացողին չեն հարցնի, թե վորքան տարար. դա խոսք չի, — դաստիարակի տոնով պատասխանեց Բաղդասարը ու քաշվեց մի կողմ: Նա տարվել եր և հուզված եր յերեւոյում: Աչքերը փայլում էյին, ռուսները դողում: Շնչում եր ծանր ու ընդհատ:

Հետո յես շատ անգամ տեսա Բաղդասարին խաղալիս. տանելիս նա ավելի յեր հուզվում, քան տարվելիս: Տարվելիս — որվա վոր ժամին ել զա լինի. — հանում եր շորերը, մտնում անկողին, գլուխը ծածկում վերմակով ու քնում: Գուցե և չեր քնում, այլ տառապում եր անհանգիստ, ու ծածկում եր գլուխը, վոր չնկատեն հուզմունքը: — Ո՞վ իմանա:

Մի անգամ յերեկոյան, յերբ յես վերցրել էյի մի գիրք և ուզում էյի կարդալ — 8-րդ կամերան տեղափոխվելուս յերրորդ, թե չորրորդ որն եր, — հանկարծ ինձ մոտեցավ Բաղդասարը:

— Հնկեր Զարյանց, յեկեք խելք մրցենք:

— Վիճեց թե «խելք մրցենք». վիճեց մըրցենք, Բաղդասար:

— Այ, ձեզ ասեմ: Ուզում եք՝ հետաքրքիր հանելուկներով:

— Լավ, տո՛ւր:

Նա ասաց մի քանի հանելուկներ, վորոնցից վոչ մեկը յես չկարողացա գուշակել: Նա խիստ գոհ, համարյա արհամարհանքով, սեփական գերադանցության խորը գիտակցությամբ ժպտաց և գնաց իր տեղը: Յես պարտված էյի և գիտեյի, թե դա ի՞նչ ե նշանակում դրանց շրջանում: Ինչ գնով ել լիներ՝ հարկավոր եր փրկել պրեստիժս: Ուստի յես մոտ կանչեցի նրան և առաջարկեցի, վոր լուծի մի հասարակ յերկրաչափական խնդիր: Նա սկի չուզեց ել մտածել:

— Դա ի՞նչ բան ե, վոր դրա վրա մարդ մտածի... Դա սովորելու բան ե. ով սովորել ե — կարող ե... Դուք ենպես բան ասեք, վոր խելքի բան լինի և վոչ թե սովորելու: Այ, որինակ ասեմ՝ железо, пусо... Կարող եք ռուսերեն մի բառ ել գտնել, վոր «300»-յով վերջանա... Ձեզ յերեք ամիս ժամանակ:

Մտածեցինք թե յես, թե Յեփրեմը, թե Բենժամենը, Զգտանք... Բաղդասարը, գոհ,

Յերբ յես ներս՝ մտա՝ խաղացողները կամ-կածոտ ինձ նայեցին. միայն այն, վոր յես «ինտելիգենտ» էյի, արդեն կասկած եր ներ-շնչում: Սակայն ինձ ճանաչող կալանավոր-ները վստահեցրին նրանց խիստ արտահայ-տիչ ժեստերով ու հայացքներով — և խաղը շարունակվեց:

Քանի վոր յես մտել էյի նրանց շրջանը և ցանկություն ունեյի շահելու նրանց վստա-հությունը՝ ինձ ցնում եր առնվազն «չեզո-քություն պահել» — և յես պահեցի:

Ընդամենը տասը բոպե տեղ նրանց խա-ղը: Հետո թուրք կալանավորը վեր կացավ, ձեռքերը ծափ տալու նման իրար խփեց և հեռացավ: Հարցրի Բաղդասարին.

— Վորքան տարար:

— Սաղացողին չեն հարցնի, թե վորքան տարար. դա խոսք չի, — դաստիարակի տո-նով պատասխանեց Բաղդասարը ու քաշվեց մի կողմ: Նա տարվել եր և հուզված եր յերե-վում: Աչքերը փայլում էյին, ուռնգիւրը դո-ղում: Շնչում եր ծանր ու ընդհատ:

Հետո յես շատ անգամ տեսա Բաղդասա-րին խաղալիս. տանելիս նա ավելի յեր հուզ-վում, քան տարվելիս: Տարվելիս — որվա վոր ժամին ել դա լինի — հանում եր շորերը, մտնում անկողին, գլուխը ծածկում վերմա-կով ու քնում: Գուցե և չեր քնում, այլ տառապում եր անհանգիստ, ու ծածկում եր գլուխը, վոր չնկատեն հուզմունքը: — Ո՛վ իմանա:

Մի անգամ յերեկոյան, յերբ յես վերցրել էյի մի գիրք և ուզում էյի կարդալ — 8-րդ կամերան տեղափոխվելուս յերրորդ, թե չոր-րորդ որն եր, — հանկարծ ինձ մոտեցավ Բաղդասարը:

— Ընկեր Ջարյանց, յեկեք խելք մրցենք:

— Վճնց թե «խելք մրցենք». վճնց մըր-ցենք, Բաղդասար:

— Ա՛յ, ձեզ ասեմ: Ուզում եք՝ հետաքըր-քիւր հանելուկներով:

— Լավ, տեւր:

Նա ասաց մի քանի հանելուկներ, վորոն-ցից վոչ մեկը յես չկարողացա գուշակել: Նա խիստ գոհ, համարյա արհամարհանքով, սե-փական գերադանցության խորը գիտակցու-թյամբ ժպտաց և գնաց իր տեղը: Յես ուարտված էյի և գիտեյի, թե դա ի՞նչ և նշանակում դրանց շրջանում: Ինչ գնով ել լինե՞ր՝ հարկավոր եր փրկել պրեստիժս: Ուստի յես մոտ կանչեցի նրան և առաջար-կեցի, վոր լուծի մի հասարակ յերկրաչա-փական խնդիր: Նա սկի չուզեց ել մտածել:

— Դա ի՞նչ բան ե, վոր դրա վրա մարդ մտածի... Դա սովորելու բան ե. ով սովորել ե — կարող ե... Դուք ենպես բան ասեք, վոր խելքի բան լինի և վոչ թե սովորելու: Այ, որինակ ասեմ՝ жепезо, пуго... Կարող եք ուսներեն մի բառ ել գտնել, վոր «30»-յով վերջանա... Ձեզ յերեք ամիս ժամանակ:

Մտածեցինք թե յես, թե Յեփրեմը, թե Բենժամենը: Ձգտանք... Բաղդասարը, գոհ,

զնաց պատկեց իր տեղը՝ միանգամայն համոզված, վոր հոգին հա՛վատարացրեց մեզ՝ ինտելիգենտներին: Ու տեղից մեզ ստեց.

— Ձեր այդ կարգացած ու գրած գրքերը հենց մի կողմից յեւ վոր տաք՝ չեմ գնի... Դուք խելք ասեք:

Պարզ եր. Բաղդասարին հարկավոր եր իշ գենքով խորտակել: Հարկավոր եր գտնել մի ախպիսի հանելուկ, վոր նա չկարողանար դուշակել — բայց վճարեցից գտնեյինք մի աղաքիսի հանելուկ...

Տարորին ալ տմբողջական տիպ եր Բաղդասարը և իր տեսակում՝ կատարյալ: Հոգր մկաններ ունեւ և շատ եր պարծենում գրանցով: Կյանքի մեջ գրանք նրա միակ գենքն էյին յեղել, դոյության պայքարում, — և նա, գրանց վրա հենվելով՝ ստեղծել եր իր սեփական գերազանցության թեորիան: Հոգարտ եր, վոր գեռ վոչ մի կալանավոր չի համարձակվել զիպչել իրեն և համոզված եր, վոր ինչ շիջան եւ ընկի՝ գրանցով կնվաճի իր տեղը: Այս գեռ մենք, իրեւ ինտելիգենտներ. վոր ան պատկերացում ունեյինք կյանքի ու պայքարի մասին — կարող էյինք նրան հերել: Սակայն նա քնաղգով հասկանում եր, վոր մենք այլ գենքով կարող ենք պարծենալ ու մրցել — և ահա նա այստեղ ամեն կերպ ձգտում եր ապացուցել իր գերազանցությունը՝ միանգամայն անկեղծ համոզված, վոր կյանքում, վորը նրա համար սոսկ զոռոգիական պայքար եր յեղել, վո-

չինչ չի կարող տրված լինել մարդկանց, վորոնք զուրկ են մետաղյա մկաններից ու յերկաթյա բռունցքներից: Այս վերջիններս էյին Բաղդասարի աչքին Homo Sapiens տեսակի զլխավոր ատրիբուտները...

Յեւ յերբ մենք, ինտելիգենտներս, նրան մի անգամ ասինք, թե այն կյանքում, վորով մենք ենք ապրում, շատ քիչ նշանակութուն ունեն բռունցքներն ու մկանները — նա համոզված պատասխանեց.

— Գիտե՞ք ինչ. յես ձեզ կասեմ հետեյալը... Նույնիսկ են շրջանում, վորտեղ դուք եք ապրում — դուք չեք կարող լինել առաջինները... Իսկ յես իմ շրջանում՝ կլինեմ:

— Ինչո՞ւ, Բաղդասար:

— Վորովհետեւ, — ասաց նա կուրծքն ուռեցնելով և մկանները լարելով, — վորովհետեւ բռունցքներ չունեք:

Ձեք Լոնդոնի հերոսներից եր Բաղդասարը: Ալյաքիայում իր ժամանակին նա կարող եր լավ «վոսկի վորոնող» լինել, վերածնության շրջանի Իսպանիայում՝ կոնկվիստադոր, իսկ Իտալիայում՝ Կոնդոտյեր...

Իսկ հիմա... Հիմա մեր աշխարհում Բաղդասարը շատ-շատ կարող եր լյումպենների իդեոլոգ լինել, քաղաքի տրուշչորանների և Ուզլիչ Տների մեկուսացման կամբերաների հերոս: Վորովհետեւ՝ չնայած կամքին, վորոշ խելքին և հոգր մկաններին՝ պրիմիտիվ եր նրա հոգերանությունը և պրիմիտիվ եր այն

միակ զինքը, վոր նա ուներ բանեցնելու գոյութեան պայքարում:

— Կո՞ւս ես, Բաղդասար. — այն աշխարհում, ուր մենք ենք ապրում ու պայքարում — վնչ մի նշանակութիւն չունի առանձին անհատի ֆիզիքական ուժը. այլ որեւէնք ներկան այստեղ և պայքարի ավելի անշուշտ փելի ու նուրբ զինքեր, վորոնք սակայն շատ ավելի յեն մահացու աւհատու, քան քո մետաղյա մկանները և բրոնզյա բռնեցքները...

Այսպէս ե, սիրելի Բաղդասար:

Մի անգամ կամերայում նստած յես միտք եյի անում, թե վորպիսի՞ պետք ե լինի իմ քաղաքացիական գրութիւնը, յերբ յես դուրս գամ Ուղղիչ Տնից. յուրաքանչյուր հիմնարկութեան հետ գործ ունենալիս՝ պետք ե հայտնեմ արդո՞ք, թե կալանավոր եմ յեղել. դա պարտադիր ե արդո՞ք, թե վոչ: Մոտեցավ Բաղդասարը: Հետաքրքրվեցի իմանալ նրա կարծիքը, բայց վոչ թե ուղղակի հարցով, այլ կողմնակի ճանապարհով:

— Բաղդասար, — ասի յես միամտաբար, — վոր դուրս գաս այստեղից՝ ինչո՞վ ես զբաղվելու:

Զարմացած նայեց յերեսիս և ժպտաց ներողմբարար, ինչպէս մեծերն են ժպտում յերեսաների միամիտ հարցերին:

— Ինչո՞ւ յեք հարցնում:

— Հենց այնպէս...

Ու զգացի, վոր սխալ ե մոտեցումս: Ուղեցի շտկել սխալս, բայց, ինչպէս ասում են՝ հոնքը շինելու փոխարեն աչքն ել հանեցի: Հարցրի պարզապէս.

— Յեթե, աղատվելուց հետո, գործ ունենալու լինես վորեւէ հիմնարկութեան հետ՝ պիտի հայտնե՞ս, վոր կալանավոր ես յեղել:

Նա ավելի ես զարմացած, համարյա սալշած, յերկար նայեց յերեսիս, զննող հայացքով տնտղեց դեմքս, ժպտաց ու կամացուկ ասաց.

— Լրտես հո չե՞ք...

Թեկուզ գիտեյի կալանավորներին, մասնավորապէս Բաղդասարին, ծայր աստիճանի կասկածոտ լինելը՝ այնուամենայնիվ նրա այդ խոսքերը վրաս ծայր աստիճանի ծանր տպավորութիւն թողեցին:

— Չե՞ս ամաչում, Բաղդասար, — ասի յես Բաղդասարին, — պատվաբեր չի տղամարդուն այդքան կասկածոտ լինի:

— Վե՞նց չլինեմ, ընկեր Զարյանց, — առանց զղշալու պատասխանեց Բաղդասարը. — կյանքումս հենց ում վոր հավատացել եմ՝ զղջացել եմ... Մարդ ել մարդու հավատա... Հազարաւ հոս չեմ հավատա, ել ուր միայն ընկերոջ... Հենց ո՞վ ուզում ե լինի:

Իր ապրած զոլոգիական կյանքի դռն փորձն եր խոսում Բաղդասարի շրթունքներով — և նրան զժվար եր հակառակն համոզել:

Յեա այդտեղ նկատեցի մի հետաքրքիր դիժ ես նրա հոգեբանություն մեջ, վոր ընդհանրապես հատուկ էր բոլոր կալանավորներին, իսկ, իհարկե, գերազանց չափերով՝ լյուծակներին: Իրանք չեյին հասկանում զուտ տեսական, սկզբունքային հետաքրքրությունը վորեւ հարցով: Մի բան, վոր բըղխում էր, իհարկե, նույն կասկածամտությունից: Հեռավոր աստղելի մասին ել հարցնելու լինեյիր նրանց՝ նրանք կաշխատեյին դրա յետեւ թաքցրած վորեւ գործնական, կոնկրետ նպատակի հետապնդում տեսնել մի նպատակի, վորը կարող է ողուտ տալ նրանց, կամ մնասել: Լինեյին կարծես վորսորդական շներով շրջապատված գաղանհի, վոր յուրարանջուր կողմից սպասում են վտանգի: Յեվ այս տեսակետից ել ամենաարտահայտված տիպը — Բաղդասարն էր:

Այդ որը, յերբ Բաղդասարը ցույց տվեց դեպի ինձ այդքան կասկածոտ վերաբերմունք՝ յես վորոշեցի «վրեժխնդիր» լինել — իհարկե, վորձեւու համար նրա ընավորություն մի այլ կողմը՝ ինքնասիրությունը: Այդ նպատակով յես վորոշեցի դիպչել նրա ամենանուրբ տեղին՝ «տղամարդ», «քաջ» մարդ լինելու համարումին:

Յերեկոյան ժամը 11-ին, կամ 12-ին, յերբ բոլորն արդեն պառկել էյին տեղերում և պատրաստվում էյին քնելու — յես հանկարծ ասացի Բաղդասարին՝ բարձրաձայն, վորպեսզի լսի ամբողջ կամերան.

— Բաղդասար, այ՝ դու ամենաքաջ մարդն ես համարում քեզ ամբողջ Ուղղիչ Տանը, այնինչ այսօր մի քանիսն ինձ ասացին, վոր քեզանից վախկոտը ամբողջ Ուղղիչ Տանը չկա... Վոր դու հերոս ես միայն սեղիդի վիստ լակոտների շրջանում...

Այդպիսի մի միտք մի քանի որ առաջ ճիշտ վոր ինձ հայտնել էյին լենինականցի կալանավորները, վորոնք առհասարակ, վորպես տոհմային լենինականցիներ՝ տառապում էյին պարճնկոտությունը, — բայց ներանց չեյի հավատում: Իսկ Բաղդասարին յես այդ հայտնեցի վերացական ձևով, իրբ «վոմանց» կարծիք՝ նախ մի փոքր նրան «խոցելու» և ասա՝ նրա վերաբերմունքը իմանալու համար: Յեվ յես ափսոսացի ու զղջացի, վոր արեցի այդ փորձը...

Իժի կծածի նման վեր թռավ իր տեղից, հենց վոր իմ ասածի իմաստն ըմբռնեց Բաղդասարը, և ամենից առաջ, վորպես պրոլոգ՝ մի հիսունհարկանոց հայհոյանք ուղարկեց աստղների հասցեյին: Աչքերը վոխով լցվեցին, թուխով ու անհանգստություն:

Ո՞վ է ասում, — հարցրեց խապոտ ձայնով. — յես նրանց — և այլն, և այլն: Չե, մի դուք ասեք, ընկեր Չարյանց, թե ո՞վ է, եղ ասել, վոր նրա հետ յես խոսեմ, և վնչ թե ձեզ...

Ու դարձավ կամերային.

— Վհր մեկի տակին ե մինչև որս պառկել Բաղդասարը, համ ճանապարհից մի կողմ քաշվել, վորպեսզի նա անցնի... Ու՞մ առաջ ե խեղճացել, կամ ստորացել... Են վհր կալանավորն ե, վոր մի փոքր դիպել ե Բաղդասարին ու պատասխան չի ստացել... Ձե, մի ասեք, ընկեր Չարյանց, թե հիլ ե եղ ասող լածիրակը...

Յեվ հանկարծ բարկացավ ինձ վրա.

— Գիտե՞ք ինչ, ընկեր Չարյանց, եղ խոսքը հեչ ասելու խոսք չեր, վոր դուք ինձ ասեք... Իսկի տղամարդու խոսք չեր եղ խոսքը:

— Յեա իմ խոսքը չեմ ասում, Բաղդասար, ուրիշներինն եմ ասում:

— Եղ ուրիշները թող գան ինձ ասեն, ինչո՞ւ յեն ձեզ ասում: Թող Բաղդասարին ասեն, վոր իմանան պատասխանը... Իսկի տղամարդու բան չի ուրիշի կոնակին բամբասելը...

— Ինչո՞ւ բամբասել, — ավելի տաքացրի յես նրան. — մարդիկ մասնավոր խոսակցություն ժամանակ իրենց կարծիքն են հայտնել: Չունեն իրավունք:

Բաղդասարը խեղճվում եր բարկությունից, ուտում իրեն: Կատաղությունից քաշեց՝ քիչ մնաց ճղեր իր շապիկը: Հետո հանկարծ իբրև թե խեղճացած, բայց եյապես փոխեց իր տաքտիկը:

— Լավ, ընկեր Չարյանց, — են վերջին, հետին կալանավորից ել հետինն ե Բաղդա-

սարը: — Են Ազատն ել (այսինքն մեր ուրորդնիկը, նախկին վորրը) — ասլան ե Բաղդասարից... Ուզո՞ւմ եք՝ կռանամ, թող Ազատը խփի...

Մի-յերկու վայրկյան պառկեց, գլուխը ծածկեց վերմակով, իբր վերջացած ե համարում զրույցը, սակայն չհամբերեց, կրկին նստեց անկողնում: Կրկին ինձ դիմեց, բայց այնպես, վոր լսեն բոլորը.

— Գիտե՞ք ինչ, ընկեր Չարյանց. Ուղղիչ Տունը քաջության տեղ չի. ետեղ քաջության տեղ չի: Ի՞նչ ե, ուզում եյիք, վոր Բաղդասարը ետեղ վայլըվանություն աներ, զոչի՞ խաղար, վոր քաջ մարդ դառնար ձեր աչքին...

— Յեա վոչինչ չեմ ուզում, Բաղդասար, հանգստացիր:

Ուշադրություն չգարձից խոսքիս, շարունակեց.

— Տղամարդը սարումը ցույց կտա իր քաջությունը, կամ քուշումը... Նստեղ մարդիկ կտեսնեք, գյուղացիներ՝ խեղճից ել խեղճ... Ենպես սեփիլ՝ դառից ել դառը... Եղ մեր Ազատն ել վոր խփի՝ ձայն չեն հանի: Բայց աբա մի դրանց սարում ռաստ եկեք... Ինձ պես տասին կուտեն ու անունս ել չեն հարցնի՝ Բաղդասար ե, թե Կարապետ... Գնացեք՝ եղ ձեր ասողներին ասեք, վոր խեղճից ել խեղճ ե Բաղդասարը, Բաղդասարը հեչ: — Իսկի ասելու խոսք չեր եղ ձեր ասած խոսքը, ընկեր Չարյանց, իսկի ասելու խոսք չեր...

Յեվ այսպես՝ համարյա մինչև լույս բորբոքվեց ու անհանդատապալ այդ գիշեր Բաղդասարը, իսկ յերբ քնեց՝ քնի մեջ անգամ անհանգիստ շուռ ու մուռ եր գայիս, վոտները դուրս հանում վերմակից, շրթունքները շարժում...

Առհասարակ հանգիստ բնավորություն ունեւ՝ աշխատում եր պահել իրեն, վորպես Ուղղիչ Տան վոլիմպացի։ Հաճուքով հովանավորում եր նորեկ ուղիղվիստներին՝ յեթե իր հովանավորութեանն եյին գիմում։ Առհասարակ պահում եր իրեն, վորպես լյումպենական լիդեր, ժիզանային պարագլուխ։ Յեվ պարզ եր, վոր խորն եր իմ խոսքերով հասցրած վերքը։ այդ խոսքերից հետո Բաղդասարը շուտ չեր կարող հանգրստանալ։

Յեվ յես այդ գիշեր համոզվեցի, վոր յեթե նախկին բանտերում լինեիր՝ Բաղդասարը կամ կխեղդեր ինձ տեղնուտեղը, կամ կիմանար իրեն զրպարտողների անունները։ Սակայն նա լավ եր հասկանում, վոր մոչ Ուղղիչ Տունն ե նախկին բանտը, վոչ ել յես՝ նրանից վախեցողը։ Ուղղիչ Տունը նպաստավոր վայր չեր ժիզանական հերոսութեաններին ու սխրագործութեանների համար, յուրաքանչյուր աշգլխի վորձ կարող եր նետել հերոսին մի հեռու իզոլյատոր, ուր մոչ Ուղղիչ Տան քնքուշ ուժիմը կլինեիր, վոչ ել վարչութեան ամբիւր քան քնքուշ վերաբերմունքը։ Մեկ մաս վոչ միայն խստով ար-

զելված եր ֆիզիքական պատիժը, այլև հասարակ հայհոյանքի համար կարող եր դուրս թռչել պաշտոնից վարչութեան վորեւ ներկայացուցիչ։ Ել յես չեմ խոսում մշտապես բաց կամերաների, քաղաք գնալու հնարավորութեան, արձակուրդների և այլ սքանչելի բաների մասին, վորոնցից կարող եր լիովին ողովել յուրաքանչյուր կալանավոր։ Բաղդասարը այդ բանը ինձանից լավ եր հասկանում և ամեն կերպ աշխատում եր ժամանակավորապես զսպել իր ժիզանական բնազդները։

Վերջին ժամանակներում իրեն միանգամայն հանգիստ եր պահում Բաղդասարը և ամեն կերպ աշխատում եր ուղղված կալանավոր յերեալ։ Ուզում եր նույնիսկ վերեկ կամերաներից իջնել ներքե, ուր տեղավորված եյին մեծ մասամբ աշխատավոր, պատահական, վոչ «պրոֆեսիոնալ» կալանավորները։ Անգամ խնդրում եր, վոր իրեն գործ տան Կուլտ. բաժնում, բայց յերբ առաջարկեցին մի տեխնիքական գործ՝ հրաժարվեց։ Այստեղ ել, ինչպես «բուռնցքային» գործերում, ուզում եր յեթե վոչ առաջինը, գոնե վերջինը եւ չլինել։

Այսպես եր Բաղդասարը։

Ուղղիչ Տնից դուրս գալուց հետո յես տեղեկացա, վոր նա, ախուռամենայնիվ, ինչ վոր հանցանքի համար ուղարկվել և իզոլյատոր։ Նայես ինչ և անում, հիմա ինչ ժի-

ՆԲ

դանական սխրագործություններ, Նոր-Բա-
յազեստի իզույատորում Բաղդասարը...

Ինչպես այս գլուխը, այնպես էլ ընդհան-
րապես Բաղդասարի մասին գրելիս, միշտ
ծակում ե ուղեղս այն միտքը, թե ի՞նչ պի-
տի մտածի Բաղդասարը՝ իր մասին պրած-
ներս կարդալիս: Յերևի նրա մեջ պիտի ամ-
րանա այն համոզմունքը, թե յես «լրտես»
եմ յեղել և այժմ ել մատնում եմ իրեն հա-
սարակաբար... Ու ել ավելի պիտի ամրանա
Բաղդասարի սրտում առանց այդ ել չափա-
զանց խորը նստած անվատահույսությունը դեպի
ինտելիգենտները...

Լսում ես, սիրելի Բաղդասար.— իդուր ես
կասկածում: Դո մասին իմ հիշողություն-
ների գրքում արված այս գրույցները տե-
սական գրույցներ են միայն, ուրիշ վոչինչ:
Յեմ միանգամայն վստահ եղիր, վոր դրա-
նից չի գա քեզ և վոչ մի ֆլաս:

Ազնիվ խոսք, Բաղդասար:

XIX. ՈՎՔԵՐ ԵՆ ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆ ՆԵՐՔԻՆ, ԿԵՆՑԱՂԱ-
ՅԻՆ ՇԵԳԵՄՈՆՆԵՐԸ. ՄԱԴՈՑԻ ՀԱՅԱԴՈՒԼԸ, ՍԵՐՅՈՒ
ՔՈՒՆԱՎՈՐՈՒՄԸ, ՀԻՆ ԳԱՅԼԵՐԸ — ՅԵԶՐԱԿԱՑՈՒ-
ՔՅՈՒՆՆԵՐ

Քրեյական կորպուսի 8-րդ կամերան տե-
ղափոխվելուց հետո միայն յես միանգամայն
համոզվեցի, վոր Ուղղիչ Տան ներսում, կա-
լանավորների ներքին-կենցաղային միջա-
վայրում, գուտ-կալանավորական հասկացո-
ղություններ և եթիքական նորմեր ստեղ-
ծողները վոչ այլ վոք են, յեթե վոչ լյուս-
պեն կալանավորները: Դրանք դեռ ևս՝ դըր-
սում, Ուղղիչ Տուն մտնելուց առաջ, հին,
փորձված: Նախկին բանդային հերոսներից
ժառանգած վորոշ «դաստիրակություն» էլին
Ուղղիչ Տուն մտնում և աշխատում տարա-
ծել այստեղ իրենց ազդեցությունը, հաս-
տատել ներքին-կալանավորական կենցաղում
իրենց «հոգևոր», «իդեոլոգիական» հեգեմո-
նիան: Իբրև շերտ, իբրև գրուպիրովկա՝
ամենից կազմակերպվածներն էլին դրանք,
կազմակերպված վոչ թե գիտակցաբար, ձե-
վականորեն, այլ տարերայնորեն, բնակա-
նաբար: Այս հանգամանքին ունում եր նաև

այն, վոր դրանցից շատերը դրսում, դրսի աշխարհում ևս իրար հետ են յեղել, ապրել ու «աշխատել» են միևնույն պայմաններում, շատ անգամ միևնույն մարդկանց հետ: Յեւ սրանք էլին ելի, վոր, կապ ունեյին դրսում մնացած իրենց ընդհանուր ընկերների, իրենց նման լլուսպեն-ժիգանների հետ, վորոնցից և ժամանակ առ ժամանակ, թեկուզ շատ չնչին չափով, բայց այնուամենայնիվ ստանում էլին նյութական ոժանդակություն և յերբեք չեյին կտրում նրանց հետ իրենց բարոյական կապը: Յերբ նրանցից մեկը քաղաք էր գնում՝ բոլորն էլ հանձնարարում էին բարեկեց աշխիւն կամ աշխիւն ընդհանուր ծանոթին, հանձնարություններ անում և միշտ շատ կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալիս դեպի դրսի ընկերները: Իս մի ամբողջ կաստա յեր, պրոֆեսիոնալ-ժիգանների մի ամբողջ աշխարհ, վոր թե իր սեռանքին, կաստայական շահերն ունի և թե դրանց բաղիսի. վրա առաջացած՝ կաստայական իդեոլոգիան: Հենց այդ կաստայի ամենուցայտուն ներկայացուցիչն էր, ամենալավ արտահայտիչը — մեր Բաղդասարը: Այս մարդկանցից յուրաքանչյուրի համար սովորական բան էր Ուղղիչ Տունը. սա նրանց սոցիալական պայքարի մշտական պայմաններից մեկն էր — և պարզ էր, վոր սրանք պետք է լինեյին Ուղղիչ Տան ներսում «բանտային» հոգեբանության ու բարոյական հասկացողությունների կրողներն ու ջատա-

գովողները: Յեւ այս իմաստով, իհարկե, միանգամայն իրավացի յեր, իր կաստայի պայմաններից յեղելով՝ միանգամայն տրամաբանական Բաղդասարը, յերբ ասում էր մեզ.

— Խնչպես կարող ենք մենք և դուք հավասար կալանավորներ լինել, լինչպես կարող ենք հավատալ ու վստահել իրար:

Նա, իհարկե, չէր ասում, բայց ինքնին հասկանալի յեր, վոր ուզում է հասկացնել, թե Ուղղիչ Տունը մեր կյանքում մի պատահական նորափոփոց է, վորից մենք վաղը դուրս կգանք և կաշխատենք ել յերբեք չվերադառնալ, այնինչ նրա ու իր նմանների համար՝ գոյության պայքարի անխուսափելի պայմաններից մեկը, վորից նրանք քս, իհարկե, աշխատում են խուսափել, բայց, իհարկե, վնչ այն իմաստով, ինչ իմաստով վոր մենք: Այս բանը Բաղդասարը շատ վաղ էր հասկանում, վորովհետև նա իր նմաններից մեկն էր, վոր իր կաստայական գիտակցությունը հասցրել էր մշակված աշխարհայացքի, ժիգանական յուրորինակ կենսափիլիսոփայության: Այս ամենից հետո միանգամայն հասկանալի և բնական է, վոր Ուղղիչ Տան բնակչության մեջ այս տարրն էր, վոր իրեն բացարձակապես հակադրում էր վարչությանը: Ուղղիչ Տան վարչությունը սրանց, այսպես ասած՝ կաստայական թշնամին էր՝ ինչ վարչություն էլ դա լինի: Այս հակադրությունը չէր

կրում, իհարկե, վոչ մի քաղաքական ընտելծ։ Սա պարզ և խնքնին և վոչ մի բացատրություն չի պահանջում։ Ինչպես չկան «լավ» թշնամիներ, այլ կան թշնամիներ, վորոնց «վատությունները» կարող են տարբերվել իրարից քանակով ու աստիճանով, — այնպես ել սրանց աչքին հավասարապես թշնամիներ էլին նախկին բանտային վարչությունը և ներկա խորհրդայինը։ Իրենք ել շատ լավ էլին գիտակցում, վոր տարբերությունը այս «թշնամիների» մեջ հսկայական և, բայց դա չեր փոխում հարցն ըստ ելուծյան։ Թշնամին թշնամի յեր ֆնում և տարբերությունը նրանց աչքին միմիայն «ձեական» եր։ Յեվ նրանք, իբրեւ պրոֆեսիոնալ պայքարողներ այդ թշնամու դեմ՝ ծանոթ էլին Ուղղիչ Տան ներսում պայքարի բոլոր թույլատրելի և անթույլատրելի միջոցներին։ Հացադուլ, մահացու հացադուլ, բողբներ դատախազությունը, սպառնալիք և ուղղակի ահաբեկում մասնիկների — այս բոլոր զենքերից նրանք հարկ չեղած դեպքում ոգավում էլին լրովին։ Ավելին՝ սրանք կապ էլին պահում և այլ Ուղղիչ Տների հետ, իհարկե՝ այդ տների համապատասխան տարբերի հետ, և դրանց ծանոթ էր շատ անգամ հեռավոր Ուղղիչ Տների անցուղարձը։ Սրանցից շատերը յեղիլ էլին և այլ Ուղղիչ Տներում ու հաճախ վոգելվորված պատմում էլին իրար այսինչ կամ այնինչ անդրկովկասյան, կամ անգամ համամիութենական մասշտաբով հայտնի փ-

զանի հերոսություններն ու սխրագործությունները։ Շատ անգամ արյունոտ ու դարհուրելի լեզենդներ էլին դրանք, պինկերտոնյան գրականությունը հիշեցնող լեզենդներ, վորոնք սակայն հմայում էլին նրանց սիրտը և ումանտիկ, հերոսական փայլ տալիս այդ տիկոր, պրիմիտիվ մարդականց աչքերին։

Մի անգամ յես պատմեցի Բաղդասարին մի ուես բանդիտի մասին, վոր քսանից ավելի հարձակումներ եր կատարել թալանի նպատակով, վորոնց ժամանակ սպանել եր 117 հոգի։ Այդ մասին յես կարդացել էլի մի ժուրնալում, ուր բերված եր և դրա դատավճիռը։ Հայտնեցի Բաղդասարին և այլ։ Բաղդասարի աչքերը վառվեցին մի ամենի բոցով, և նա ձեռնիքափ բացականչեց.

— Յեվ դրան գնդականալ եցին... Ափսոս... Այդպիսի քաջերին գնդակահարում են, իսկ խեղճերին թողնում...

Ահա այդ մարդկանց հոգեբանությունը ամենացայտուն արտահայտությունը։

Յես դեռ նոր էլի ընկել Ուղղիչ Տուն, յերը մի անգամ յերեկոյան քրեյական կորպուսի միջանցքը մտնելիս նկատեցի, վոր մի խումբ կալանավորներ իրար մոտ խոնված ինչ-վոր խորհրդավոր փափսում են ու նայում հատակին, իսկ մեկը՝ գլուխը կախ և ձեռքերով քիթը բռնած՝ հեռանում և դրանցից։ Մոտեցա — յես արդեն զեմքերով բոլորին ճանաչում էլի — Վալոն եր, Խուժան - Խաչոն, Մադոն, Սերյոժը և ելի մի քանի ուրիշ-

վիտաներ: Նայեցի հատակին՝ արյան կաթիլներ: Նկատեցի և այն, վոր յես հենց վոր մոտեցա՝ նրանք լսեցին և աշխատեցին ցվրովել:

— Ի՞նչ բան ե, — հարցրի Սաչոյին:

— Վոչինչ, բան չկա, — ժպտալով պատասխանեց Սուլթան-Սաչոն. — մարդու քիթ մարնալ:

Տեսա, վոր չեն ուզում ասել՝ որդեցի դուխս ու հեռացա: Պարզ եր, վոր ձեռնել էյին այն հեռացող կալանավորին, վորին յես չէյի ճանաչում: Յերբ յերկու քայլ հեռացա դրանցից՝ Սերյոժը մոտեցալ իմ յետեից և խորհրդավոր կերպով ականջիս շշուշաց:

— Թիֆլիսա բերվը շարունակվուն և արած՝ մի քիչ խրատեցինք...

Յեվ յես հիշում եմ մի քանի աշգլխի դեպքեր:

Մի անգամ ներկայացում կար թատրոնում, յերբ մոտեցալ ինձ Մադոն, Սերյոժի ընկերը, մի սեյիդիվիստ յերիտասարդ, և հայտնեց, վոր պետը Սերյոժին մեկուսարան և դրել: Խնդրում եր միջամտում, վոր աղա-տի: Այդպիսի խնդիրներով նրանք հաճախ էյին ինձ դիմում, վորովհետև սկզբից եևթ յես ընտրվեցի կուլտ-կոմիսիայի նախագահ և, վորպես աշգլխահ, կարող էյի բարեխոսել վարչության առաջ այս կամ այն կալանավորի համար: Խոսեցի պետի հետ, վոր նստած եր դահլիճում. նա ասաց,

վոր արդեն կարգադրել ե ազատել: Մեկուսացնելու պատճառը մի ինչ-վոր յերիտասարդ կալանավորի բողոքն և յեղել, թե իրը Սերյոժը նրան անպատշաճ առաջարկություն ե արել: Գուցե զրպարտություն եր, սակայն տվյալ դեպքում այս չե եյալանը, այլ Սերյոժի վարմունքը իրեն սեյիդիվիստի, վորին քաջ ծանոթ էյին վարչության զեմ պաշարելու բոլոր միջոցները:

Յերբ յես հայտնեցի Մադոյին, վոր արդեն կարգադրված ե Սերյոժին ազատել — նա դնաց: Սակայն չանցած յերեք բուլե՝ նա յեկալ հեիհե և վախեցած հայտնեց.

— Սերյոժը թույնավորվել ե. .

— Վ՞նց թե թունավորվել...

— Խիմիչեսկի թանաք ա խմել. հրեն բերան-մերան կապտած՝ մեռնում ա...

Վաղեցինք ներքև և միջանցքում հանդիպեցինք հսկիչներին ու մի քանի կալանավորների, վոր Սերյոժին տանում էյին հիվանդանոց: Կուրծքը բաց, յերեսն ուռած, շրթունքներն ու ատամները քիմիական թանաքի գույն ստացած՝ Սերյոժը հառաչում եր, տնքում և ձեռքերով սեղմում կոկորդը՝ իրը խնդրվում ե: Անմիջապես մտածեցի, վոր սարքած բան կլինի: Տարան հիվանդանոց, խողովակով ջուր լցրին կոկորդից, սիրտը թափեց և հանգստացալ:

Չէս ամաչում, — ասաց պ՛տը նրան, յերբ նա վոտքի կանգնեց և լվաց յերեսը. — սա լ՞նչ անամոթություն ե:

— Բայտ ինչ անեմ, հրնդեր պետ. ընձի լավ եր դանակով տալիր՝ փորս-մորս թափեյիր, քանց թե հաժառայիր եղ խոսքին...

Ինչպես իմ, այնպես ել պետի կարծիքով՝ Սերյոժի նկատմամբ «եղ խոսքին» կարելի չէր հավատալ, սակայն փաստ չկար, վկաներ չկային — և Սերյոժը տոնում եր իր հաղթանակը:

Մի անգամ ել կանգնած էյի պետի առանձնասենյակում, մռայլ ժպիտը դեմքին՝ ներս մտավ կրկին այդ Մադոն, Սերյոժի ընկերը:

Ինչ կա, — հարցրեց պետը չոր՝ իր զարմանալի հոտառությունը իսկույն ըմբռնելով, վոր ելի տրագիկոմիքական պատմություն և պատահելու:

Մադոն չպատասխանեց, այլ լուռ մոտենալով՝ դրեց պետի առաջ մի փոքրիկ գրություն: Պետը կարդաց, սառը նայեց նրան և հանգիստ պատասխանեց.

— Լավ: Եսոր թուղթդ կուղարկեմ: Ուրիշ վոչինչ:

Ու չհեռացրեց սառը, թափանցող հայացքը Մադոնի դեմքից — մեկ, յերեք, հինգ վայրկյան: Մադոն մեղավոր ժպտաց:

— Բա ինչ անեմ, ընկեր պետ, մեռնում եմ:

— Ե՛վ վոր գալադովկա արիր — պիտի սաղանաս:

— Ասում եմ՝ բալքամ բախիցեն դրկեն՝ ապկաղցի անեն...

— Ի՞նչ ապերացի:

— Գրիժես խեղդում ա: Մեռնում եմ:

Պետը, վորի դեմքի վոչ մի մկանսը դեռ չէր շարժվել — անախնկալ կերպով ծիծաղեց: Ծիծաղը փոխվեց քրքիջի, ձեռքը ձեռքին խըփեց, հետո հազաց և հանկարծ նույն լուրջ, սառը դեմքն ընդունելով՝ հանդարտ, սառը ձայնով, վորի մեջ նախատինքի շեշտ կար, ասաց.

— Ա՛ռ: Ամոթ ե: Ճղի դեն գցի: Գնա:

Մադոն, միշտ նույն մեղավոր-հիմարական ժպիտը դեմքին՝ մոտեցավ սեղանին, վերցրեց իր գրությունը, ճղեց. գնաց:

Յերբ Մադոն հեռացավ՝ Պետն ինձ ասաց.

— Ե՛սպես ել մարդիկ կլեն, չես հասկանում... Գալադովկա յեմ անում, թե ինչ է՝ զրիժա ունեմ, պրոկուրորին կանչի: Թե զրիժա ունեմ — հրեն հիվանդանոցը, հրեն բժշկը: Թե զրիժա ունեմ — դա՛ յել ունի: Ինքն ել ամաչեց իրա արածից:

Բայց և այնպես, մի որ անց, Մադոն այնուամենայնիվ հացադուլ հայտարարեց և գատախաղն յեկավ: Յեկավ այլ գործերով, ինչպես գալիս եր հաճախ. Մադոն ինքն ել գիտեր, վոր առանց իր հացադուլի յել նա կգա, և ինքը կարող է հայտնել նրան իր բաղձանքը: Սակայն այդ չէր նրան եյապես հետաքրքրողը: Նա «բողբեղ» եր ուզում, «պայքարել», ինչպես իսկական ռեյիդիստ, ժիզանական հերոս:

Յես ներկա էյի դատախազի հետ ունեցած նրա զրույցին և տեսա այդ հերոսական պայքարը:

— Դուք ինչի՞նչ գիտեք ըստ իրականության, — սառը հարցրեց դատախազը:

— Դրիժա ունեմ՝ չեն ուղարկում աղակալացի:

— Բժիշկը նայե՛լ ե:

— Նայել ե:

— Ի՞նչ և ասում:

— Ասում ե ... ասում ե... Ընկեր պրակտոր, մեռնում եմ— չեն ուղարկում աղակալացի անեն...

— Յեթե կարիք լինի ուղարկելու՝ կուղարկեն,— հանգիստ ասում և դատախազը. — ուրիշ բոլորը չունենք:

— Վճի՛, ընկեր պրակտոր:

— Դուք ազատ եք:

Սրանով ել վերջացավ Մադոյի ցույցը. Մադոյի հերոսական պայքարը Ուլլիչ Տան վարչության դեմ...

Ի՞նչ շահեց Մադոն սրանից— չգիտեմ, բայց նա գոհ եր: Հարկավոր եր ապացուցել, վոր նա կարող և հացադուլ հայտարարել և կանչել դատախազին— և նա ապացուցեց: Ուրիշ բան արդեն չեր ել պահանջվում ապացուցելու: Հիտապայում յիս լսեցի, թե Մադոն ինչպիսի վառ, հերոսական գույներով և նկատագրեղ կամերաներում իր այդ բոլորը դատախազին, — դա մի փոքրիկ լեզենդ եր, մի փոքրիկ ռեցիդիվիստի մի փոքրիկ լեգենդ...

Սակայն յես մի անգամ տեսա, թե յիրևան ինչ աստիճանի կարող ե. հասնել այդ մարդկանց համառությունը և ինչ միջոցների կարող են յերբեմն նրանք դիմել՝ իրենց նպատակին հասնելու նկատառումով: — Դրանք հին գայլեր էյին յերևում, այդ յերևու թուրք կալանավորները, վոր ուղարկված էյին Բաթումից՝ Պարսկաստան աքսորելու: Դրանց ձերբակալել էյին Բաթումում պատահաբար, իբրև կասկածելի անձնավորությունների: Մոտներից գուրս եր յեկել մեծ քանակությամբ դրամ, իսկ թե վորտեղից և դրանց մոտ այդ դրամը՝ չեն պատասխանել: Անցագիրներ ևս չեն ունեցել: Հայտնել են, թե յերևանցիներ են: Ետապով ուղարկել էյին Յերևանի Ուլլիչ տունը, վոր այստեղ ճշտեն դրանց ո՞վ լինելը, իսկ յեթե չճշտվի՝ աքսորեն Պարսկաստան: Բայց Յերևանում ևս նրանք չկարողացան յերաշխավորներ ներկայացնել: Տրված եր վորոշ ժամանակամիջոց, վորից հետո նրանք, ըստ ուղարկող իշխանությունների վորոշման՝ պիտի տարվեյին պարսկական սահմանը և ազատ արձակվեյին: Նրանք չեյին ուղում Պարսկաստան անցնել, այդ հին գայլերը, իսկ ժամանակն անցնում եր, մոտենում եր առաքման որը: Նրանք հառադրել էյին Բաթում, աջարական իշխանություններին, վորպեսզի մի շաբաթ ևս թուլյատրեն մնալ, մինչև յերաշխավորներ ներկայացնեն: Յերկու որ եր մնացել ետա-

պին, իսկ պատասխան չկար: Յեղ ահա նրանք վորոշել էյին բողոքել:

Հետաքրքիրն այն էր, վոր զրանք մեր Ուղղիչ Տունն ընկնելուն պես՝ իսկույն կապ հաստատեցին Բաղդասարի հետ: Դրանցից մեկը հենց այն կալանավորն էր, վորին յես տեսել էյի մեր կամերայում՝ Բաղդասարի հետ «բայրուրդ» խաղալիս: Դրանք շատ շուտ էյին ճանաչում ու գտնում իրար — քրեյական աշխարհի այդ ասպետները:

Այդ որը յես նստած էյի կամերայում — ժամը մոտավորապես առավոտվա 11-ն էր — յերբ հանկարծ ներս ընկավ Բաղդասարը:

Թուրքերը են ա՛ վորները ճղել — պրոկուրորին են ուզում... Գնացեք տեսեք, — ասաց նա հանդիստ:

— Վճիռ թուրքերը:

— Են բաթումցիները: Հրեն սեկրետում պառկած՝ արյունը ջրի նման թափվում է ցած... Գնացեք տեսեք:

Գնացի մեկուսարանը: Այնտեղ էր արդեն հիվանդանոցի բժիշկը: Այնտեղ հավարվել էյին և մի քանի կալանավորներ և յերկու հսկիչ:

Նրանք պառկած էյին յերկու կողք-կողքի զրած կոյկաների վրա, շապիկ-վարաքով, վրաներին վերմակ: Մեկը վիրավորել էր իրեն իր աջ կողից, մյուսը յերկու տեղից՝ կողից և փորից: Վիրավորել էյին իրենց — պատուհանից պոկած ապակու կտորով: Վեր-

քերը խոր չէյին, սակայն բավականին արյուն էր յեկել և գեռ շարունակում էր գալ: Հավաքված արյունը լճացել էր կողերին և համարյա ամբողջովին ներկել նրանց շապիկները: Արյունոտ էյին և նրանց ձեռքերն ու գեմքերը: Այս ամենը թողնում էր ծայր աստիճանի ճնշող, քստմնելի տպավորություն:

Ներս մտնելով յես չափազանց զարմացա, վոր բժիշկը կանգնած է այդտեղ, արյունը հոսում է մարդկանց վերքերից, իսկ նա չի ոգնում, չի կապում վերքերը:

— Ինչո՞ւ չեք կապում, — հարցրի զարմացած:

— Ձեն թողնում հիմարները, ասում են՝ մինչև դատախազը չգա, չենք թողնի:

— Վճնց թե՛ կապեցեք զոռով:

— Ձի կարելի, — ասաց բժիշկը հանդիստ, ինչպես ասում են ամենատնտեսական բաները. — որենք չկա: Յեթե չեն ուզում՝ չի կարելի զոռով:

Շվարած՝ չգիտեյի՝ ինչ պատասխանել: Թուրքերեն ասի նրանց, վոր յեթե սիրով թույլ չտան՝ ստիպված կլինեն զոռով կապել:

— Սորհրդային բանտերում բռնություն չկա, եղպիսի որենք չկա գրված, — հանդիստ պատասխանեց նրանցից մեկը. — մինչև պրոկուրորը չգա՝ չի կարելի:

Իսկ արյունը շարունակում էր հոսել ու հոսել, բայց նրանք հանդիստ էյին, չէյին անհանգստանում:

— Բայց թե ժողով կլինի, — դիմեցի լուրջ-
կին. — ես պես հո կարող եմ մեռնել...

— Մի՞ք անհանգստանա, — ժպտալով պա-
տասխանեց բժիշկը. — վերքերը վտանգավոր
չեն: Չկարծեք, թե առաջին անգամ են
սրանք այս բանը փորձում. հին գալյեր են
յերևում... Այնպես չեյին կտրի, վոր ֆես-
վեն: Իսկ մինչև դատախազը չգա՝ վոչ մի
դեպքում թույլ չեն տա կապել: Ամբողջ
պատմությունն էլ հինց դրա համար է սար-
քած...

Յես նայում էյի դրանց, այդ հին գալե-
րին, վորոնք պառկած էյին հանգիստ, բը-
ժիշկը կանգնած եր կողքներին, արյունը հո-
սում ու հոսում եր կողերից, բայց նրանք
համառ կերպով արգելում էյին ոգնություն
հասցնել: «Ցնցող տպավորությունը» պա-
հում էյին դատախազին: Դրանցից մեկը
մոտ 40 տարեկան կլինեիր, մյուսը՝ 30. յեր-
կուսն էլ առողջ աղամարդիկ, սափրած գը-
լուխներով ու դեմքերով, ուղիղ, հաճիլի,
տղամարդկային դիմագծերով: Քաղաքներում
ապրած լյուսպեններ էյին յերևում, հին ա-
ֆերիստներ, հին գալյեր: Յեվ պարզ եր, վոր
առաջինը չեր մեր Ուղղիչ Տունը, ուր ընկել
էյին նրանք: Քաջ ծանոթ էյին ուղղիչ-տնա-
յին բոլոր ուրենքներին: Պարզ եր և այն,
վոր դրանք նույնքան հեռու էյին յերևանա-
լնակ թուրքեր լինելուց, վորքան անցան-
կանալի յեր նրանց Պարսկաստան ուղևոր-
վելը: Դրանք, իմ կարծիքով, աջարացիներ

էյին կամ տրապիզոնցիներ. գոնե այդպես
էյին ասում նրանց զիմագծերը: Յերևանի
թուրքերը, վոր եյապես պարսիկներ են կամ
ադրբեյջանյան թաթարներ, վնչ շեկ մազեր
ունեն, վնչ կապույտ աչքեր, վնչ էլ ուղիղ
դիմագծեր:

Վերջապես յեկավ դատախազը և հայտ-
նեց, վոր իրենք էլ են հեռագիր ուղարկել,
բայց պատասխան չի ստացվել: Հասկացրեց
նրանց, վոր իրենցից չի կախված այս գոր-
ծը — մի բան, վոր այդ աֆերիստներն ևս
շատ լավ գիտեյին: Խնդրեցին մի հեռագիր
ևս տալ, դատախազը համաձայնվեց — և
նրանք թույլ տվին կապել վերքերը: Հետո
նրանց տեղափոխեցին հիվանդանոց:

Յերկու ուր անց նրանք արդեն վտրի
վրա էյին — այդ հին աֆերիստները, հին
գալյերը:

Այն, սրանք էյին իսկական կալանավոր-
ները և Ուղղիչ Տան ներքին, զուտ-կալանա-
վորական կյանքում սպեցիֆիկ - կալանավոր-
ական տրամադրություններ ստեղծողները:
Սրանք այն առանցքն էյին, վորի շուրջը
դառնում եր իսկական կալանավորների մաս-
սան, այն կալանավորների, վորոնք պատա-
հական տարրեր չեյին Ուղղիչ Տանը և վո-
րոնց հանցադորձությունը չեր կրում պա-
տահական բնույթ: Գյուղական բանդիտները,
խիստ մեկուսացման յնթարկված մարդաս-
պաններն ու գողերը, վորոնք եյապես չե-
յին պատկանում այս ժիգանների շրջանին

— Զերբուստ սուրբար եյին սրանց հետ, բա-
ժանում եյին կաստայական հասկացողու-
թյունները և անխոս յենթարկվում սրանց
բարոյական նորմերին: Այս շրջանից դուրս
եյին մնում միայն պատահական հանցագործ-
ները, պուղացիների և նախկին խորհրդա-
յին ծառայողների խոշորագույն տոկոսը, վո-
րոնք ճիշդ մեծամասնութուն եյն կազմում:
Ենչ վերաբերում ե լյուսագիտներին՝ իմ խո-
րին համոզմունքով՝ անուղղիչ տարրեր են
սրանք և սրանց համար վոչ մի նշանակու-
թյուն չունի, սրանց վրա վոչ մի ազդեցու-
թյուն չի կարող ունենալ մեր ուղղիչ քա-
ղաքականությունը: Ավելի շուտ սրանք կա-
րող են փչացնել, իրենց ազդեցության տակ
առնելով ուղղիչ ճանապարհից թեքել և այն
կալանավորներին, վորոնք այլ պայմանե-
րում միանգամայն ուղղելի տարրեր են,
այնինչ սրանց շրջանն ընկնելով՝ տարվում
են ժիզանական ոռմանտիզմով և դառնում
անուղղելի հանցագործներ: Որինակ՝ մեր կա-
մերայի Գլղանը: Գլղացի հազիվ չափահաս
մի յերիտասարդ, վոր դատապարտված եր
գողության համար: Հարկավոր եր տեսնել
թե ինչպիսի վոյեորությամբ եր լսում ժի-
զանների աստվածային վեպերը, վորպիսի
փայլ եյին ստանում այդ լիզենդները լսե-
լիս նրա խոշոր, դեռ աշխարհ չտեսած աչ-
քերը, վորպեսզի միանգամայն պարզ լիներ
այդ: Կարող եմ բերել և ուրիշ շատ որինակ-
ներ: Բայց իբրև սրա ամենալավ ապացույց՝

հիշեմ և մի այլ յերիտասարդի, այս անգամ
արդեն նախկին խորհրդային ծառայողի, վոր
Ուղղիչ Տուն եր ընկել յուրացման համար:
Նախկին կոմսոմոլիստ եր, շատ սրամիտ
կուսակցներ եր գրում պատի թերթում: Սա-
կայն նրան տեղավորել եյին վերի կամերա-
ներից մեկում, և նա այն աստիճան ժի-
զանների ազդեցության տակ եր ընկել, վոր
մեզ շատ դժվարությամբ հաջողվեց պոկել
նրան այդտեղից և լծել կուլտ-կրթական
աշխատանքի: Սակայն, կարծեմ, այս ել
չոգնեց, և նա այնպես ել հեռացավ Ուղղիչ
Տնից՝ իր հոգում տանելով այն այրող վա-
րակը, վորին կարելի չե «ժիզանական ոռման-
տիզմ» անունը տալ: Ուղղիչ Տունը այդ վա-
րակիչ, այլասերող տարրերից փրկելու միակ
միջոցը, իմ խորին համոզմունքով, — դրանց
բոլորովին, միանգամայն առանձնացնելն ե,
այնպես, վոր նրանք վոչ մի շփում չունե-
նան այլ կալանավորների հետ: Յես կալա-
նավոր եյի և յես տեսնում եյի, վոր դրանք,
այսպես թե այնպես, կալանավարական ներ-
քին կենցաղում կարողանում են տարածել
իրենց «հոգևոր» հեղեմներն: Իհարկե, այս
բունը բացարձակ բնույթ չեր կրում և չի
ել կարող կրել շնորհիվ այն մթնոլորտի, վոր
ստեղծել եր Ուղղիչ Տան պատերում կուլտ-
բաժինը: Բացի այս՝ սրանց ազդեցությունը
կասեցնելու գործում հսկայական դեր եյին
կատարում արհեստանոցները և վարչության
ձեռք առած խիստ միջոցները՝ ամեն կերպ

վերջացնելու կալանավորական զրուակիրով-
կանները: Սակայն պիտի ասել, վոր բոլոր
այս միջոցներն էլ պարկառիկներ էյին, վոր
չէյին կարող միանգամայն արմատախիլ ա-
նել սեյրդիվիտաների ազդեցությունը: Խոսք
չկա, վոր յեթե վերոհիշյալ միջոցները մի
փոքր թուլանային՝ Ուղղիչ Տան ներքին սե-
փմը անմիջապես կանցներ բանդիտների և
սեյրդիվիտաների ձեռքը և նրանք արդեն
բացարձակապես կտարածէյին կալանավո-
րական ամբողջ մասսայի վրա իրենց վնչ
միայն «հոգևոր», այլև «ֆիզիքական» հեղե-
մոնիան...

XX. ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆ ԳԺԵՐԸ. ԱՐՏԱՇ-«ԹԱԳԱՎՈՐԸ»,
ՀԱՅՐՈՆ, ՄԱՀՄԵԴԸ, ԱԼԻՆ, «ԱՆԱՀԻՏԸ»

Յերևանի Ուղղիչ Տունն ընկնում էյին յեր-
բեմն կատարյալ խելագարներ, կամ, ինչպես
կալանավորներն էյին ասում՝ «գժեր», վո-
րոնք փայլուն մեռեորների նման սահում
էյին Ուղղիչ Տան յերկնակամարով ու թող-
նում կալանավորի հիշողության մեջ անշըն-
ջելի հետքեր...

Դրանք ձերբակալվում և Ուղղիչ Տուն
էյին բերվում վորևե հանցանքի համար,
իսկ յերբ պարզվում եր դրանց հոգեկան
խանգարված/վիճակը՝ տեղափոխում էյին
հոգեկան հիվանդանոց:

Դրանցից ամենահետաքրքիրն եր, իհար-
կե, — Արտաշ-Թագավորը: Բարձրահասակ,
թիկնեղ, մեծ, խոշոր գլխով, սև, լուրձած
մազերով և ալքոհոլիկի բորբոնած դեմքով
մոտ 40 տարեկան մի աժգահ յեր Արտաշ-
Թագավորը: Բոպիկ, ճզոտած շորերով, հա-
մարյա կիսատկեր. մարմնի ու դեմքի վրա՝
սիֆիլիսի կապույտ, թարախակալ վերքեր...
Յյուրաքանչյուր որ հիվանդանոցում խնամ-
քով կապում էյին այդ վերքերը, բայց նա,
յերբ նրան առանձին կամերայից բերում

եյին դուրս, քրեյական կորպուսի բակը՝ նստում եր գետնին, արևի տակ, բաց եր անում վերքերը և սկսում փորփրել...

Քստմնելի տպավորութուն եր թողնում այդ պահերին Արտաշ-Թազավորը, ինքն ել դառնում եր մութ ու քստմնելի, ինչպես իր վերքերը:

Լենինականցի արհեստավոր եր — և, վորպես իսկական լենինականցի՝ ուներ անյերևակայելի, ֆանտաստիք հայհոյանքների անուպառ պաշար: Ինչ-վոր մարդու յեր կարծեմ քարով տվել-սպանել. լավ չեմ հիշում կատարած հանցանքը: Յեվ սա տվյալ դեպքում նշանակութուն չունի, վորովհետև յես ուզում եմ պատկերել Արտաշ-Թազավորին այնպես, ինչպես յես տեսա նրան Ուղղիչ Տանը — տալ մարդկային այդ քիմերային նմուշի ճշգրիտ նկարագրութունը: Յեվ, միևնույն ժամանակ կալանավորների վերաբերմունքը դեպի այդ ֆանտաստիք սուբյեկտը:

Յերը նա գալիս նստում եր բակում և սկսում փորփրել իր վերքերը՝ կալանավորները շրջապատում եյին նրան — և սկսվում եր մենամարտը: Տարորինակ մարդիկ եյին այդ տեսակետից ևս կալանավորները. Արտաշ-Թազավորը նրանց համար վոչ թե մարդկային անկման զարհուրելի մի նմուշ եր, այլ... հասարակ զվարճալիք: Զնայած հսկիչների բոլոր ջանքերին՝ առիթ չեյին փախցնում նրա հազվին մի փոքր զվարճանալու: Քար եյին գցում

վրան, փոկրիկ ավազաքարեր, պապիրոսներ տալիս՝ միջին մազեր, կամ այլ կեղառտությունների, վրան ջուր լցնում, յետևից գաղտագողի մոտենալով՝ հրում, վոր ընկնի, — և նման հազար ու մի տեսակ բարբարոսությունների: Յեվ տարորինակն այն եր, վոր սա անում եյին վոչ միայն լյուսպեններն ու ժիպանները, այլև համարյա բոլոր կալանավորները, նույնիսկ ինտելիգենտներից միջանիսը:

Զարհուրելի փրփրում եր այդ ամենից Արտաշ-Թազավորը և պատասխանում հարյուրհարկանի հայհոյանքներով: Հայհոյում եր հյութեղ, ըմբռնելով՝ յերևում հր, վոր դա, բացի ինքնապաշտպանության զենք լինելը՝ հաճելի յե նրան և վորպես արվեստ, վորի մեծագույն վարպետներից մեկն եր ինքը, այդ Արտաշ-Թազավորը: Յեվ նա շատ անգամ տեղից ել չեր վեր կենում — բավականանում եր հայհոյանքներով: Մյուս կողմից, ճամարտության չզավաճանելու համար, հարկավոր ե ասել, վոր Արտաշ-Թազավորի և կալանավորների միջև տեղի ունեցող այդ գզգզոցը ավելի շուտ վայրենի հանաքի, ժամանցի բնույթ եր կրում, քան լուրջ հալածանքի: Մի հոտենտոտյան, մարդկային բանականությունից վեր գտնվող ժամանց, վոր վերջիվերջո յերկու կողմերին ել մեծ հաճույք եր պատճառում: Կալանավորների աչքին Արտաշ-Թազավորը քոսոտ, հալածված շան նման մի բան եր, —

դրած թախտին մի խաղաղ մարդ պառկած։ Առանձնապես խորհրդավոր տալավորություն էր թողնում թերևս և՛ այն պատճառով, վոր մենք նայում եյինք փակ դռան փոքրիկ, յերկաթյա պատուհանից ու գիտեյինք, վոր ներսում պառկած այդ մենակ, խաղաղ մարդը կարող է բարձրանալ հանկարծ և անհանգիստ, սարսափ առած զազանի նման քայլել միջանցքներում... Ու կատաղել հանկարծ, ինչպես կարող է կատաղել մահ տեսած զազանը, կամ կատաղի խելագարը...

Ուղղիչ Տանը կային և յերկու թուրք գժեր, վորոնցից մեկի անունը Մահմեդ էր, մյուսինը՝ Ալի։ Բայց սրանք արդեն «հասարակ» գժեր էյին և վոչ մի դեպքում չէյին կարող մրցել Արտաշ-թագավորի և Հայրյոյի հետ ու նրանց պատվին արժանանալ։

Մահմեդը հիսունն անց, միջահասակ, յերեսն ու գլուխը պարսկական վոճով սափրած գլուղացի պարսիկ էր՝ դերվիշի արտաքինով։ Թե ինչո՞ւմ էր կայանում նրա գժությունը — յես մինչև վերջ այնպես էլ չհասկացաւ։ Լուռ դուրս էր գալիս բակ ու պատի տակ պաղում, ինչպես պարսիկ դերվիշները, կամ աֆիոն ծխողները։ Ձեռքը դնում էր ալիանջին ու միտք անում։ Միշտ արևոտ կողմն էր նստում և հաճախ փոքրիկ քարեր էր ունենում, վոր փռում էր գետնին ու խալում հեմները՝ խորասուզված։

Մի անգամ յես նրան հարցրի.

— Ի՞նչ ես միտք անում, Մահմեդ։

— Վոչինչ. արև՛ ե. — պատասխանեց տըխուր, խեղճ ձայնով ու մատով ցույց տվեց արևոտ յերկինքը։ Հետո շարունակեց խաղալ իր քարերի հետ։

Մի ուրիշ անգամ յես տեսա Մահմեդին՝ պաղել էր պատի տակ՝ ձեռին մի քանի հատ չորացած ծաղիկներ։ Յերևի պատերի արանքից էր պոկել։ Տխուր, խորասուզված՝ նայում էր չորացած ծաղիկներին։

— Այդ ի՞նչ ե, Մահմեդ, ելի ի՞նչ ես մտածում, — հարցրի մոտենալով։

— Վոչինչ, — նույն տխուր, խեղճ ձայնով պատասխանեց Մահմեդը. — ծաղիկներ են։ Չորացած ծաղիկներ։

Ինչպես յերևում էր՝ արևելյան մենակյաց դարվիշ էր, բառիս վրչ պրոֆեսիոնալ իմաստով, Մահմեդը։ — Արևելյան գեղջուկ-իմաստուն, վորին կալանավորները գժի տեղ էյին դրել։ — Արևելյան տխուր հայեցող, վորի աշխարհի անհունությունից ու անհույսությանից յեկը փնտռող հոգին ծխվում էր դեպի յերկինք, վորպես հիմարացող աֆիոն...

Այնինչ դրան միանգամայն հակառակ՝ բառիս առոյցա, փողոցային իմաստով մի «գիժ» էր Ալին՝ 25—26 տարեկան մի թուրք յերիտասարդ, վոր Ուզդիչ Տուն էր ընկել, ինչպես և Մահմեդը՝ գողության համար։

Բարակ, միջահասակ, բուլիկ, միշտ ճղոտած շորերով, կեղտոտ յերեսով ու քթով՝ իդիոտային ժղիտը դեմքին։ Մոտենում էր հանկարծ, թեվիցդ քաշում, կանգնեցնում,

շեշտակի նայում յերեսիդ ու ժպտում հիմարաբար, կարծես տնադ եւ անում: Ու հանկարծ կրկին քաշում եր թխիցդ:

— Ինձ հանց տուր:

Կամ.

— Տո՛ւր ինձ 50 կոպեկ:

Յեւ յերբ զարմանք ելիր հայտնում — անսպասելի կերպով, բարձր, հիստերիկ ծիծաղով ծիծաղում եր հանկարծ: Թողնում եր քստմենի տպավորութիւն, ինչպես ոռոսական յուրողիվիները:

Կալանավորները շատ ելին սիրում ծիծաղեցնել նրան: Վո՛ր վարկյանին եւ մոտենային ու ասեյին.

— Ալի, գո՛ւլ,

անմիջապես կրանար բերանը և հանկարծակի, առանց նախաբանի, կծիծաղեւ — բարձր, զիւ, հիստերիկ ծիծաղով, վոր անսովոր մարդու վրա կարող եր խկական խելագարային ծիծաղի տպավորութիւն թողնել:

Անպայման աննորմալ եր նա, այդ Ալին, սակայն բավականին հեռու յեր խելագարութիւնից: Կալանավորները սիրում ելին նրան ծիծաղեցնել, հարցեր տալ, վորոնց նա հաճախ բավականին սրամիտ պատասխանեւ եր տալիս, — բայց չեյին նեղացնում: Հաճախ հաց ելին տալիս, պապիրոս, — և յես վոչ մի անգամ չտեսա, վոր նրան խփեն կամ հալածեն, ինչպես Արտաշ-թապավորին: Յերեսնի Ուղղիչ Տանը, վերջապես, կար

և մի կալանավոր, վոր ամեն կերպ ձգտում եր խելագարի համբավ շահել, բայց կալանավորները համառ կերպով չեյին հավատում: Դա քառասունին մոտ, միջահասակ, լիքը, սև դեմքով ու աչքերով մի կիսագլուղացի յեր, թերեւ արհեստավոր, կամ գլուղական չարչի, վոր սպաճել եր կնոջը և Ուղղիչ Տուն բերվել՝ ձերբակալած հանցանքի վայճառով: Յես Ուղղիչ Տանն ելի, յերբ նրան բերեցին: Չափազանց անհամակրելի, բոշալի սև դեմք ունեւ, խոշոր, խուզած գլուխ. թողնում եր ծայր աստիճանի վանող տպավորութիւն:

Բերեցին այդ կալանավորին, տարան «սեկրետը», այսինքն մեկուսարան, ուր պահվում ելին քննութեան տակ գտնվողները: Մեկուսարանի պատուհանները դեպի բակ ելին նայում: Մենք ներքեում պատահամբ կանգնած գրույց ելինք անում, յերբ հանկարծ պատուհանից մեկը հատու կանչեց.

— Անա — հիտ...

Վերև նայեցինք՝ այդ կալանավորն եր: Հենց այդ վայրկյանին նա բռնուցքով փռլեց պատուհանի ապակիները: Մենք վեր վաղեցինք: Հսկիչն այնտեղ եր, փորձում եր նրան բռնել, բայց չեր հաջողվում: Մենք վոր ներս մտանք՝ նա շուտ յեկավ դեպի մեզ՝ կրկին կանչեց.

— Անա — հիտ...

— Ի՞նչ ե, ում ես կանչում:

— Կնկանս, Անահիտին... Ձեռն թողնի որ՝ երթամ տեսնիմ... Յես կսեմ ջրի յեր գնացե, կսեն թե մեռել ե... Կսեն թե յես եմ սպանե...

— Անա — հիտ...

— Լավ, ընչի՞ յես գոռում, — բարկացավ կալանավորներին մեկը: Այդ կասկածելի կալանավորն սկզբից ևեթ չշահեց կալանավորների համակրանքը:

— Ինչդ չբարկանամ որ՝ ջղայնանամ կը... Ընձի ընչի՞ են բռնե՞ չեն թողնի երթամ տուն՝ կնկանս տեսնիմ... Յես ինչ եմ երե որ... Անահիտը գնաց ջրի, տեյ հիմի պտի գար... Անա — հիտ...

— Չոռ ու ցավ, — բարկացավ միևնույն կալանավորը. — քո Անահիտի... այստեղն ու այնտեղը...

Այո, սկզբից ևեթ այդ ավազակը չշահեց կալանավորների վստահությունը: Կալանավորները հոտառությամբ կարծես զգում էին, վոր դա դիտմամբ ե անում: Ամեն ինչ կարող եր դուր գալ կալանավորներին, բացի սիմուլյանտությունը:

Նրան փակեցին ներքևի մեկուսարանի կամերաներից մեկում և այդ վայրկյանից որվա վրա պահուն ել մոտենալու լինելինք՝ նրա պատուհանից կլավեր.

— Անա — հիտ...

Կանչում եր մի տեսակ բարկացկոտ, նեղ-սըրտած, հրամայող շեշտով: Կարծես հենց այդտեղ, հարևան սենյակում եր Անահիտը,

բայց դիտմամբ չեր գալիս, վոր բարկացնի: Վերջիվերջո նա այնքան ջղայնացրեց կալանավորներին, վոր յերբ դուրս եր գալիս մեկուսարանից՝ հակիչի ուղեկցությամբ վորեն ևեթ չհանդիպում մոտենում եին նրան ու բարկացկոտ, արհամարհանքով ասում.

— Տո, չե՞ս ամաչում... Քո Անահիտի...

Մեկ-մեկ ել խփում էին զլխին: Բայց ձայն չեր հանում: Առհասարակ վախենում եր կալանավորներից:

Մի անգամ ել իմ ներկայությամբ մոտեցավ նրան մի կալանավոր և ասաց ակահեջ ջին՝ իբրե թե գաղտնի, վորոյես ընկերական խորհուրդ.

Հերիք ե. ամոթ ե. ահագին տղամարդ ես...

— Իյա, ինչ կենեմ որ, — զողի պես մի կողմը նայելով, պաասախանեց այդ մարդը.

— Անա — հիտ...

— Չահրումար, — բարկացավ կալանավորը և բամբից նրա զլխին: Մյուսները զվարթ հոհոացին, թքեցին ու հեռացան:

Ու անունը դրին «Անահիտ»:

Սիմուլյանտ եր դա, թե վոչ — գովար ե ստել: Սակայն իմ կարծիքն ել այն եր, ինչ վոր մյուս կալանավորներին: Վստահություն չեր ներշնչում դեպի իր սուբյեկտը բոշայի կերպարանքով ու տափակ, կեղտոտ գլխով այդ մարդը: Բայց հիմա իմանա: Մինչև իմ ուղղիչ Տնից հեռանալը՝ շարաթը մի անգամ նրան քննելու յեր գալիս մի բժիշկ. նա յեկ,

կարծեմ ավելի շուտ մեր կողմն եր թեքվում, քան ընդունում այդ անհրապույժ մարդու աննորմալությունը: Ի՞նչ վորոշվեց վերջիվերջո— տեղեկություն չունեմ:

Սակայն մինչև հիմա յեւ յիս հաճախ հիշում եմ նրա կանչը— և դա ինձ միշտ մի տեսակ քստմնելի, անհաճո զգացմունք է պատճառում: Կարծես մի տեսակ կեղտոտ բանի յես քսվում, կամ լվուտ, լորձունքոտ կենդանում...

Յեւ հիմա յեւ, յերբ գրում եմ այս տողերը, ականջիս հնչում է նրա ձայնը.

— Անձ — հիտ...

XXI. ՎԵՐՋԻՆ ՈՐԵՐՍ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒՂՂԻԶ ՏԱՆԸ. ԱՍԼԱՆ
ԲԻԶԻ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐԸ, ՍՈՒՐԵՆԻ ՊԻՅԵՍԸ, «ՆՈՒԱՆ
ՀԱՏԻԿՆԵՐԸ» ՅԵՎ ՅԵՐԵԲ «ԵՈՒԺԱՆՆԵՐԸ»—
ԻՄ ՅԵՐԵԲ ՅԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

Անձնական տեսակետից՝ Յերեանի Ուղղիչ Տանն անցկացրած իմ վերջին որերը նման էյին մի ծանր, անյերևակայելի, ֆանտաստիք կոչմարի: Իմ հոգեկան կացության տեսակետից: Յերևակայեցեք, վոր այնքան եւ ուրախ մտքեր չեն կարող շրջագայել մարդուս ուղեղում, յերբ նա իրերի այս կամ այն բերումով ընկած է Ուղղիչ Տուն, փակված չորս պատերի մեջ, ստիպված է ապրել կյանքի անցիդիլիստների շրջանում, իսկ Ուղղիչ Տնից մի քանի քայլ անդին յերևում են գերեզմանատան քարերը, ուր մի փոքրիկ հողաբլուրի ներքո հանգչում է թո՛ւ մենասիրած մարդու, հերոսական բարեկամի, թո՛ւ կնոջ, ընկերոջ աճյունը... Այո, ուրախ մտքեր և բարձր տրամադրություն մարդ չեր կարող ունենալ այդպիսի անձնապես պայմաններում — և իմ վերջին որերը Յերեանի Ուղղիչ Տանը նման էյին զարհուրելի կոչմարի...

Սակայն անձնական այդպիսի ծանր կացության, համարյա խելագարային այն մշուշի միջից ինձ այսօր պատկերանում են

մի քանի դեմքեր ու դեպքեր, վոր Ուղղիչ Տանն անցկացրած իմ վերջին որերի ամենացայտուն հիշողություններն են, անմոռանալի դեպքերը: Դրանց մասին եւ ահա, վոր յիս կուզեյի գրել իմ հիշողությունների գրքի այս վերջին հատվածում:

Մի անգամ, Ուղղիչ Տնից դուրս գալուցս մի քանի որ առաջ, գլխիկոր շրջում եյի քրեյական կորպուսի միջանցքում, յերբ իմ դեմ յեւալ, ծառացալ իր ամբողջ վիթխարի հասակով — Ասլան-բիձեն, Յեթե հիշում եք՝ սա այն, արդեն բավականին ծերացած, բանդիտն էր, վոր սարերն էր ընկել իր ֆանտաստիք կնոջ ֆանտաստիք սիրո շնորհիվ, մի քանի տարի դաշաղություն արել և ապա ընկել Ուղղիչ Տուն, ուր և գրագետ էր դարձել — այդ գյուղացի բանդիտը: Նա արդեն ծերացած, անշառ մարդ էր — և կենսագործկումը նրան ներուճի էր շնորհել:

— Հնգեր Զարյանց, մին խնդիրք ունեւի՞մ ձեզանից, — ասաց ինձ Ասլան-բիձեն ու խեղճ, նվաստացած ժպտաց:

— Ասա, Ասլան-բիձա:

Այդտեղ յես նկատեցի, վոր Ասլան-բիձեն ձեռին բռնած ունի մի քանի տետրակներ, վորոնց և նայում ե շուտ-շուտ:

— Յես մին հալիվոր մարդ եմ, — ասաց Ասլան-բիձեն, — վնչ ժառանգ ունեւի, վնչ դերդաստան... Հենց յես եմ, վոր կամ ես աշխարքումս... Հի՛նչ վոր ունեւի — հենց ես ա, վոր կա ինձանից ժառանգութիւն...

Յեւ Ասլան-բիձեն մեկնեց ինձ իր տետրակները:

— Ըստի յես գրել եմ իմ պատմութիւնը... Հենց ամբողջը գրել եմ, հի՛նչ վոր կա՛ գրել եմ... Ձեզանից խնդրվում եմ պահեք ես ինձանից ժառանգութիւն, վոր Ասլան-բիձի անումը ես աշխրհիցը չկորչի... Հենց յես եմ ու եդ — ել վնչ ժառանգ ունեւի, վնչ հարստութիւն...

Նայեցի Ասլան-բիձին՝ լացի պես մի բան խոնավացրել հիւ աչքերը: Յերևում էր, վոր թեկուղ ազատվում ե, բայց տխուր ե այդ մարդը, այդ հալիվոր բանդիտը, — մահու չափ տխուր:

— Լնվ, Ասլան-բիձա, տուր ինձ՝ կպահեմ քո ժառանգությունը, — ասացի յես Ասլան-բիձին, և նա տվեց ինձ իր տետրակները: Դեղին կողերով, մի փոքր խուռացած, վեց հատ տետրակներ եյին դրանք՝ բոլորն ել խիտ լցրած ծուռ, խառը, բարակ գրերով, վորոնք հիշեցնում եյին նոր սովորող յերեսայի գրեր:

— Շատ շնորհակալ եմ քեզանից, — ասաց Ասլան-բիձեն. — դե, ֆուսքեք բարով...

Յեւ Ասլան-բիձեն սեղմեց իմ ձեռքը, կարոտով մի հայացք գցեց իր տետրակներին ու գնաց:

Յերևանի Ուղղիչ Տան կուլտ-բաժնին յես հոնձնեցի դեղին, մի փոքր խուռացած, մանկական գրերով լցրած այդ տետրակները, վորոնց մեջ Ասլան-բիձեն գրել էր իր կյանքի պատմությունը: Յեթե ձեզանից մեկն ու

մեկը զնա Յերեանի Ուղղիչ Տունը և մանր կուլտ-բաժին՝ ախտեղ ձեզ ցույց կարվին Ասորան բիձի այդ զեղին, խունացած տետ-րակները:

Այդ որերին եր կրկին յերբ մի անգամ բակում բռնեց ինձ Սուրենը, այդ բարակ, գունատ յերիտասարդը, Նիկոլի ու Սաչիկի ընկերը: Ամոթխած ժպտը զեմքին՝ նա ևս պարզեց ինձ բարակ մի տետրակ և, մի կողմ նայելով, ասաց.

— Սա իմ պիյեսան ե, այստեղ եմ գրել: Յեթե ժամանակ կունենա՞ր՝ կարդացեք:

Ու առանց պատասխանի սպասելու՝ հեռացավ:

Դա կապույտ կողով մի աշակերտական տետրակ եր, ընդամենը տաս-տասներկու թերթից: Շապիկի վրա գրված եր պիյեսի Անունը և հեղինակի ազգանունը: Բաց արի և սկսեցի կարդալ: Գործող անձինք յերկուսն էյին՝ Ֆրիդրիխը և Ֆրանցը: Դիալոգն սկսվում եր նրանից, վոր դրանք, այդ յերկու ավագանիքը, Ֆրիդրիխն ու Ֆրանցը մեղադրում էյին իրար լավ ընկերներ չլինելու և իրար դավաճանելու համար: Աստիճաբար զարկվում եր, վոր նրանք մի շատ հաջող «գործ» են կատարել և այժմ՝ չգիտեն՝ վճեց բաժանեն ավարը, վորպեսզի յերկուսն ել խաբած չլինեն իրար: Պիյեսը վերջանում եր նրանով, վոր վերջիվերջո բավականին պրիմիտիվ միջոցով յերկուսն ել թունավորում են իրար — ինչպես դա լինում ե բոլոր լուբովային-բարոյախոտական լեզենդնե-

րում ու սլառավածքներում: Սակայն ի պատիվ Սուրենի հարկավոր ե ասել, վոր դիալոգները սարքած էյին բավականին սահուն — թեկուզ դա, մյուս կողմից, կարող եր և ապացույց ծառայել, վոր հեղինակին բավականին ծանոթ ե Ֆրիդրիխի ու Ֆրանցի հոգերանությունը...

Բայց և այնպես այդ գունատ յերիտասարդը իր գունատ տետրակով իմ վրա բավականին հաճելի, մի վոքը լիբիքական տպավորություն թողեց: Յեվ յես յերբեկեց զբավար թե մոռանամ այդ գունատ մորֆինիտի դեմքը ու գունատ այդ տետրը, վորի մեջ պրիմիտիվ ջրի ու յերշիկի միջոցով միաժանակ թունավորում էյին իրար կեղծ-կլասիկ ավագանիք՝ Ֆրիդրիխն ու Ֆրանցը...

Տետրակը տալուց յերկու որ անց՝ կրկին ինձ մոտ յեկավ Սուրենը, բայց վնչ տետրակը հեռ վերցնելու գործով:

— Ընկեր Չարենց, ասաց նա ինձ՝ միշտ մի կողմը նայելով ու ամոթխած, զուսպ ժպտալով. — ձեզ մի խնդիրք ունեմ՝ խնդրում եմ չմերժեք...

— Ասա, Սուրեն:

— Խնդրում եմ խնդրեք պետին, վոր թույլ տա ինձ ու Սաչիկին՝ գնանք Եջմիածին Նիկոլի հետ աշխատելու: Գնանք մանույրորություն սովորենք:

— Լավ, կխնդրեմ: Կարծում եմ կթույլատրի, յեթե խոսք եր տալիս, վոր ձեզ լավ կպահեք:

— Ի՞նչ եք ասում, ընկեր Չարենց, — ասաց նա լուրջ ու տխուր. — այսպես վոր մնացինք՝ ի՞նչ ե լինելու մեր վերջը... Հիմա իմ նպատակն է մանտյորություն սովորել ու ապա, ազատվելուց հետո, գնալ Լենինական այդ գործով պարապվելու... Մորս ել հետս կտանեմ ու միասին կապրենք...

Գունատ դեմքին կարոտանք ու թախիծ կար, յերբ նա ասում էր այդ խոսքերը։ Այդպիսի թախիծ ե լինում յերիտասարդ թոքախտավորների դեմքին, յերբ նրանք սանատորյաների պատշգամբներում նստած՝ յերազում են դարունը, կյանքը, հնչուն, դարնանային աղջիկներ ու գարնանային արև...

Մի քանի որ անց Սուրենը ե Սաչիկը գնացին Շվեյցարիա աշխատելու։ Այնտեղ աշխատում էր մեր կալանավոր-մանտյորների արտելը, ե մենք շուտով լսեցինք, վոր Սուրենն ու Սաչիկը ցույց են տալիս մանտյորական ամենայն յեռանդ ե ընդունակություններ։

Վերջին որերին յերեկոները հաճախ մեր կամերան էր գալիս Գուրգեն անունով մի կալանավոր։ Լենինականցի յեր, իսկական հին գյումրեցի, հարբեցող, բայց առաջնակարգ վարպետ-վոսկերիչ։

Ուղղիչ Տանը նա վոսկերչական արհեստանոց ուներ ե ամբողջ ժամանակ աշխատում էր արհեստանոցում։ Դատադարաված էր, պատահական սպանության համար, տաս տարվա կալանքի։ Սկզբի անգամից չգիտեմ ինչու նա շահեց իմ համակրությունը։ Գյու-

մըրվա լոթիական տրադիցիաներով մեծացած, էյապես շատ ընկերական ու աշխատասեր մարդ էր, վոր գժբախտության էր հասել բացառապես հարբեցողության շնորհիվ։ 30—35 տարեկան, միջահասակ, աշխատանքից այրված դեմքով, մեքենայով խուզած մազերով։ Ուներ խոսելու ու պատմելու չափազանց պատկերավոր, յուրորինակ ձև։

Մի անգամ յերեկոյան ինչ-վոր նման նյութերի շուրջը դարձող զրույցի ժամանակ մեր կալանավորներից մեկը, վորի յերեխան հենց այդ պահին մահացել էր գյուղում, այն միտքը հայտնեց, թե յերբ ազատվի ու գնա գյուղ՝ պետք ե բաց անել տա գերեզմանը, վոր մի անգամ նայի, կարոտն առնի։ —

— Իդի բանը չենես, մեռնիս ել՝ չենես, — անհանգիստ վեր թռչելով տեղից ե շուտ գալով նրա կողմը՝ վախեցած բացականչեց Գուրգենը. — եղեմ հիվանդութուն գուքա վրեղ՝ ել ազատվելիք չկա...

— Վճնց թե, — հարցրի զարմացած։

— Հրբը... Յես իշտը եղպես դարձա, յերբ որ հերս մեռավ... Հորս շատ կսիրեյի՝ ինիկ ամենաթանգ բանն էր ընձի համար։ Մե անգամ հարբած գնացի, բացի գերեզմանը՝ իղտից հեռե վրես սեր ընկավ, ել ձեռք քաշել չկրցա... Իդիկ տեսալիմ սեր ե — մեռելի սեր... Գիշերները կերթայի գերեզմաները կքնեյի։ Թեղ-թեղ կբանայի գերեզմանը՝ կաշեյի... Իդիկ գիտես ինչդ կիզնի...

— Ի՞նչ...

վոր յեթե փողոցում մնային՝ պիտի դառնային անշուշտ գողեր ու ունեցիկավատներ։ Վալոյին, Սուժան-Սաչոյին, Մաչոյին ու Հյուսեյինին «հաջորդողներն» էլ ին դրանք, հանցագործ աշխարհի կարգերը լրացնելու յեկող «պիտներները»...

Յերբ առավոտյան յես նրանց նորից տեսա՝ հայցրի.

— Ես ի՞նչ տեղ եք ընկել, գիտե՞ք, թե չե։ Յերկուսը, հասկացող մարդկանց հեղնական ժպիտով, վերից վար ժպտացին, իսկ մեկը, ամենափոքրը, պատասխանեց.

— Տուրմեն ե...

Այդ որը զրանց նոր շորեր հագցրին և տեղափոխեցին Ուզղիչ Տան խողարուծարանը, վոր գտնվում եր մեր շենքի գլխացը։ Այդ տեղ նրանց նոր շորեր տվեցին. հին կալանավորական շորերից մի գիշերվա ընթացքում փոքրացրին ու ծիծաղելի-խոնթոշ զգեստներ կարեցին նրանց համար Անուշն ու Մարգարիտը։ Նրանք ապրում էին ծառայողներին սենյակի մի անկյունում և զոհ էին իրենց վիճակից։ Պետք հարց եր հարուցել, վորպեսզի նրանց մանկատուն ընդունեն, բայց գործը ձգձգվում եր։ Յես նրանց այ տեղ ել թողեցի, այդ յերեք փոքրիկ «խոժաններին» — Ուզղիչ Տան վերջին որերի այդ իմ յերեք փոքրիկ ընկերներին — իմ յերեք յեղբայրներին...

1927. 16. IV.

Մայկոպ
(Հյուսիսային Կովկաս)

1 ր. 60 Կ.

«ԶԱԿԿՆԻԳԱ»

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԱՅՆ ՊԱՇԵՍՏԸ — ԹԻՖԼԻՍ ՌՈՒՍՔԱՎԵԼՈՒ
ՊՈՂՈՏԱ ՆՁ 24
ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ — ՑԵՐԵՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆ ՓՈՂ. ՆՁ 17

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0356560

48973